

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
СТЕПОВА УКРАЇНА

Павло УСЕНКО

**З «НОВОРОСІЙСЬКОГО» ПЛАЦДАРМУ
(ПРИУКРАЇНСЬКА АКВАТОРІЯ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ:
ЧОРНЕ МОРЕ, 1914–1917)**

Київ–2016

УДК 94(477):355.322«1914/1917»

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України*

Рецензенти:

*доктор історичних наук, професор Я. В. Верменич
доктор історичних наук, професор Р. Я. Пиріг*

Усенко П. Г.

З «новоросійського» плацдарму (приукраїнська акваторія Великої війни: Чорне море, 1914–1917). — К., 2016. — 194 с.

Присвячена вікопомним кампаніям, якими запекла боротьба з ворогами за суворих умов мінливої стихії надовго притягла мільйони вояків та цивільних до катастрофічного краю тривалого планетарного збочення, книжка динамічно розповідає про цілий ряд захоплюючих і загадкових пригод, що, 16 (29) жовтня 1914 р. вибухово детоновані злою провокацією проти одеського порту (надалі продовженою зайдами-інтервентами під Кримом і Кавказом), уплинули на буття різних народів.

Видання, фундоване на розгорнутому масиві виразної інформації з різноманітних (часом суперечливих) джерел, адресовано зацікавленим мариністикою читачам, насамперед дослідникам Південної (Полуденної) України, котрі торують манливу стежу до глибин сивизни, притопленої у безодні минулих миттеностей, але щільно злученої з сьогоденням.

УСЕНКО Павло Георгійович — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, лауреат премій імені Івана Франка, «Незалежність», «Золоте перо» Національної Спілки журналістів України

ISBN 978-966-02-7374-0 (серія)
ISBN 978-966-02-8065-6

© П. Усенко, 2016
© Інститут історії України НАН України, 2016

Зміст

Вступ	5
I. Німецько-турецьке збурення воєнних змагань у 1914 р.	21
II. Розпал чорноморських перипетій 1914–1915 рр.	46
III. Битви першої половини 1916 р.	85
IV. Чорноморський флот од липня 1916 р. до початку 1917 р. .	101
V. Революційна доба севастопольського командування віце-адмірала Колчака	135
VI. Згортання бойових дій 1917 р.	169

«Передусім треба подбати про синтезування історичного досвіду сеї території — Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя...»
(Грушевський М.С. Степ і море в історії України)

Вступ

Прикметним етапом ґрунтовного пізнання незадовільно висвітлених вітчизняними студіями пластів предківщини вважається засвоєння повчальних уроків особливого періоду 1914–1917 рр. Пильну увагу фахівців приділено «дослідженню загострення протиріч у імперському суспільстві в роки Першої світової війни, її впливу на соціальну свідомість та психологічний стан населення України, причин та наслідків знищення російським царизмом українських культурно-освітніх інституцій і преси на початку війни, соціально-правового статусу усіх верств населення та морально-психологічного становища окупаційних військ, долі військових полонених, історіографічному аналізу окремих питань»¹. Прискіпливої актуалізації на такій специфічній ниві заслуговує й досить цінна спадщина, природно накопичена пов'язаною з ристалищами гідросферою. Нагальною залишається потреба критичного осмислення мілітарної тематики по нішах, здавна фантазмагорійно занедбаних до рівня «білих плям».

Яскравий приклад: на окремому аркуші зі вклеєних до третьої книги «Радянської енциклопедії історії України» (Київ, 1971; між сторінками 360 і 361) кольорових карт «Театри першої світової війни» та «Перша світова війна 1914–18 років» помітно розфарбовані обриси чорноморської водойми, але без доладної інтерпретації символічно зробленого оконтурення замальовок. Відповідним штибом не витлумачено намічену на схемах деталізацію ні в оцьому томі, ні в інших трьох, розлого друкованих протягом 1969–1972 рр. Більше того, в панорамі «найважливих морських боїв» обік репрезентованих реалій знічев'я явлено дивовижні віхи-вигадки «8.XI.1914», «27.I.1915» тощо, причому, неймовірно виткнувшись

бозна звідки, перша поміж них фігурує навіть двічі — стосовно й півночі, й півдня Чорномор'я, що аніскільки не узгоджується з відправною тезою: «16(29).X.1914 у війну на стороні нім.-австр. блоку вступила Туреччина»². Натомість очевидно, наскільки суттєвими є прогалини, раз по раз зіяючі як на вищевказаних шпальтах, так і на сусідніх, у тому числі під гаслами «Новоросія», «Чорноморський флот», «Севастополь», «Одеса».

Звужувальний нахил утвердився за ревного підлаштування до засад тенденційної примітивізації порушених питань (з надзвичайним нівелюванням пов'язаних із Україною нюансів), сукупно виплеканої узагальнюючим десятитомником чотирьох інститутів Академії наук СРСР — історії, слов'янознавства, народів Азії, Африки, хоча попри директивну заангажованість там у претензійно вирізьбленому тексті бодай на гранично обкарнаній джерельній основі аналітикою одного з фоліантів принаймні почасти викарбувано у належний спосіб аргументовані обставини заторкнутого жмутку міждержавних відносин 1914 р.: «Німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» пройшли крізь Дарданелли до Мармурового моря, а прибулого на «Гебені» німецького контр-адмірала Сушона було призначено на пост командуючого турецькими військово-морськими силами... 29 жовтня німецько-турецький флот напав на російські судна в Чорному морі й бомбардував Одесу, Севастополь, Феодосію, Новоросійськ. Туреччина в такий спосіб вступила у війну на боці Німеччини». Прецінь цьому, гадалося, кваліфіковано випродукованому декалогові на системну конкретику забракло ретельності. «29–30 жовтня — напад німецько-турецького флоту на російські прибережні міста», — підсумково викривлена позиція з реєстру фактів, селекційно загніздованих добором у номінації «найважливіших»³. Варто наголосити, що почасти віднесені до 17 (30) жовтня 1914 р. регіональні негаразди не верифіковано.

Виглядає, витоки феєричного вкорінення помилок ховаються в атрибуції ледь не канонічними висловів професора Андрія Зайончковського — учасника Великої війни, колишнього генерала від інфантерії. «30 жовтня вранці крейсери «Бреслау» та «Гамідіє» обстріляли Новоросійськ і Феодосію», — недбало занотовано ним, зокрема, як керівником спеціального органу з упорання досвіду Першої

світової⁴, на химерній основі чого в елітному сонмі номенклатурних бонз, за сталінщини теж піднесених до висот наукових регалій, півмільйоном примірників скопійовано виплоджений варіант фальшивого казусу: «29 і 30 жовтня 1914 р. турецький флот під командою німецького адмірала Сушена обстріляв Севастополь, Одесу, Феодосію та Новоросійськ»⁵.

Висяні курйози рясно проросли подальшими врожайми масових накладів. «Наприкінці липня 1914 р., при підозрілому потуранні англо-французької ескадри, що перебувала в Середземному морі, у Чорне море через Дарданелли ввійшли німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау». В ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р. німецько-турецький флот раптово обстріляв Севастополь, Одесу, Феодосію і Новоросійськ. Туреччина включилася у війну на боці австрійсько-німецького блоку. Для Росії створився ще один – Кавказький фронт», — небездоганно намітив ситуаційну канву в підручникові для студентів «Історія Української РСР» харківський педагог Іван Рибалка, за ту працю відзначений Державною премією⁶.

«...В ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р. турецький флот бомбардував Одесу, Феодосію, Новоросійськ. Туреччина вступила у війну на боці Німеччини»⁷, — вельми кепське потрактування стверджено колективно виладнаною «Історією Української РСР», у чиему примарному фарватері додаткова, дещо більша за обсягом російськомовна версія, — «История Украинской ССР: В десяти томах» — на чолі списку потерпілих об'єктів закріпила позицію чомусь нівроку обійденого в попередньому виданні Севастополя і, навпаки, відомості про Одесу знічев'я з переліку посіпаних тоді пунктів геть зітерла: «В ніч на 16 жовтня 1914 р. німецько-турецькі кораблі обстріляли Севастополь, Феодосію, Новоросійськ. Для Росії виник новий фронт — Кавказький»⁸. Настирливе нехтування одеського інциденту співзвучно доти розтиражованому, одначе вельми недосконалому постулатові радянського тюрколога Арона Новичева — доктора історичних наук, професора Ленінградського університету: ««Гебен» і «Бреслау»... 29 жовтня 1914 р. були введені до Чорного моря, напали на російські судна й обстріляли з гармат Севастополь, Феодосію, Новоросійськ»⁹.

Рецидиви розквіту поліхромних нашарувань буйних фантазій скандально відлунують у монографіях, довідковій, навчальній і популярній літературі. Барви «комедії помилок», на жаль, притаманні розправам германіста й сходознавця Андрія Аветяна (Аветова), оприлюдненим за редакції московського корифея-міжнародника Олексія Нарочницького — чернігівського уродженця, випускника Київського університету: «На світанку 29 жовтня німецько-турецькі сили піддали бомбардуванню російські порти на Чорному морі й флот, який там перебував. До Севастополя прибув «Гебен» у супроводі трьох міноносців... В Одесі турецькі військові кораблі потопили російську канонерку «Прут» і французьке торговельне судно «Португаль»; «Бреслау» і мінний крейсер «Берке» обстріляли Феодосію та Новоросійськ»¹⁰.

На контрасті з украї довільно витіяною таким чином оповіддю слід зауважити, що першим (навіть не «на світанку», а вночі) було атаковано пришвартований попід Одесою канонерський човен (канонерку, канчовен) «Донец» (ніяк не «Прут»), що неподалік Севастополя тієї доби загинув мінний загородник (мінзаг) «Прут» (не «канонерка»), що при «Гебені» кримським маршрутом первісно йшли не три міноносці, а два (третім супровідником був турецький мінзаг «Nilufer»), що «Берк» («Berk-i-Satvet») та «Бреслау» («Breslau») упосліджували Новоросійськ і Керченську затоку, а Феодосію побив крейсер «Гамідіє» («Hamidieh»), що до пари пом'януте серед жертв нападу на Одесу судно «Португаль» («Portugal») потонуло набагато пізніше — 1916 року.

До речі, з цього приводу й Батум (Батумі) постраждалим 16 (29) жовтня 1914 р. від «ворожих суден» указав доволі невпору севастопольський архівіст Валерій Крестьянніков¹¹. Цю думку так само не узгоджено з достеменними даними: «Гебен» уперше спрямував приціл на аджарські терени значно пізніше — у листопаді за старим стилем літочислення¹².

Мабуть, через уперту акцентацію свого непохитного переконання, що «Перша світова війна була війною на суходолі», укладач випущеного в Росії вже на початку третього тисячоліття об'ємного досьє «Хто був хто в Першій світовій війні» Костянтин Залеський, абсолютно знехтувавши і переламний одеський пролог, і взагалі

день 16(29) жовтня 1914 р., опукло згромадив як пересічні, так і особливі огріхи датування: «17(30) жовтня»: Німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» бомбардували чорноморські міста Севастополь, Феодосію та Новоросійськ»¹³. Побіжно потребувалася нова корекція цієї ілюзорної візії, бо «Goeben» і «Breslau» ні тоді, ні 16(29) числа не чіпали Феодосію, насправді атаковану 16(29) жовтня «Hamidieh».

1982 р. «Українська радянська енциклопедія» задовольнилась усіченою ремаркою «29.X.1914 у війну на боці Німеччини вступила Османська імперія» настільки індивідуально до Одеси, Севастополя, Феодосії чи Новоросійська, що супутні матеріали-доповнення, двома мовами — українською та російською — не тільки не витлумачили лаконічну фразу, а й елементарно її відринули, про мариністичні обриси Великої війни не начертавши бодай титла¹⁴.

Доходило ледь не до фарсу. У главі «Кампанія 1914 р.» двотомника військових істориків і теоретиків, об'ємно укладеного до 50-річчя першої світової війни за персонального кураторства відставного контр-адмірала Миколи Павловича, «раптовий напад німецько-турецьких кораблів на російсько-чорноморські порти» як ознаку «вступу Туреччини до війни» хибно атрибутовано «доконаним фактом» за «29 грудня»¹⁵.

Вже за так званих «перебудовних» віянь академічна «История Украинской ССР», підкреслено звернута до «наукових працівників, викладачів і студентів, пропагандистів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією», всупереч обіцянці показати найхарактерніші для України явища по-суті сміховинно вицідила про весь жовтень 1914 р. ніщо інше як блазенький тандем двох тенденційних компонентів: підготовку лідером більшовиків Володимиром Леніним «воєнного» маніфесту Центрального комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії та приїзд до Києва письменника Максима Горького. Й у хронології «Україна від найдавніших часів до сьогодення» Владислава Верстюка, Олени Дзюби і Володимира Репринцева, концептуально рекламований «найповнішим зібранням фактографічного матеріалу історії України», також нічого не говориться ані про трагічну темну ніч, ані про чорний день 16(29) жовтня 1914 р.¹⁶

Чи не найгучніше безпрецедентним ляпсусом спантеличив учнів 10–11 класів навчальний посібник, схвалений Міністерством освіти 1991 р.: мало того, що не було пом'януто напад на Одесу, — не було згадано зовсім про сусідню османську країну, котру в параграфі «Перша світова війна (липень 1914 — лютий 1917)» у ролі сподвижниці Австро-Угорщини та Німеччини несподівано заступила... Італія (всупереч тому, що 1914-го вона вдалася до нейтральності, а 1915-го солідаризувалася з Антантою, а не з «Троїстим союзом»)¹⁷.

Як не аномально, чіткий вектор курсу взаємознищення двох територіально розгонистих метрополій-конкуренток, викресаний на перетині їхніх агресивних зіткнень у Євразії та кульмінаційно внесений до півдня України неабияким подразненням масштабно розпочатої бійні, адекватно не віддзеркалено концентрованою палітрою використаних форматів констатації пригод тієї буремної доби. 1996 р. у спеціальному нарисі «Україна в 1-й світовій війні» доктор історичних наук Станіслав Кульчицький обмежився рекордно кучим реченням: «У жовтні 1914 р. у війну на боці Центральних держав вступила Оттоманська імперія» (з антуражем мимохіть запозиченої сентенції: «Для Росії це означало створення ще одного фронту — Кавказького»)¹⁸. У двотомнику ж «Україна: ХХ століття» черговий обсерватор Володимир Литвин усе, що датувалося жовтнем 1914 р., анекдотично звів єдине до віденського виступу галицьких парламентарів на засудження репресій, спрямованих проти греко-католицької церкви російськими властями¹⁹. Інертно абстрагувалися або тривіально відкараскувалися цієї складної проблематики чимало видань. Так уникали її розмаїття «Енциклопедія українознавства» (1949–1995), проекти серії «Україна: Хроніка ХХ століття» (2004–2007) та безліч інших²⁰.

У штапованому дусі «Історія України», 2005 р. адресована Національним університетом «Киево-Могилянська академія» школярям-старшокласникам за рекомендації Міністерства освіти і науки, повідала, що Османська імперія, підтримавши Центральний блок у жовтні 1914 р., «розгорнула військові дії, насамперед, на Балканах та Закавказзі», продублювавши, зокрема, незугарну дефініцію 2003 р. з посібника Юрія Мицика та Олега Бажана для вступників до вишів²¹. За щербатими шаблонами на багатьох мапах «чорноморська Паль-

міра» та Крим абсолютно поцуралися ілюстрації звіданих ними злигоднів Великої війни²².

2007 р. вчена рада історичного факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка чудернацьки захопила ексцентрику креативно-фіктивної словесної панорами: «В акваторію Чорного моря через Дарданелли увійшли німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» і разом з турецьким флотом, потіснивши англо-французькі ескадри, в ніч з 15 на 16 жовтня 1914 р. зненацька обстріляли Севастополь, Одесу, Феодосію і Новоросійськ. Для Росії утворився ще один — Кавказький фронт»²³. Тим самим незбагнено переплутані Дарданелли з Босфором, причому змудровано абсурд німецько-турецького тиску на якісь «англо-французькі ескадри». Це не кажучи про те, що достеменно поночі було брутално занашено хіба Одесу. Натомість Севастополь, Феодосію та Новоросійськ трохи пізніше, засвітла, спіткали по-своєму відмінно визрілі неприємності.

Осінні фрагменти батального феномену епохального 1914 р. у результаті викликали череду колізій, спонуканих маринізмом: припасовані кораблі відіграли знаменну роль по місцевостях, зачеплених експансіоністськими зазіханнями непримиренних держав-суперниць, кожен з яких підпирали амбітно згуртовані альянси. Логічне на цьому тлі фокусування українського, російського, турецького, німецького, а також глобального поглядів: європейська війна, розпочата високими престолами з Відня, Берліна та Санкт-Петербурга, незабарно викристалізувалася на світову, резонувавши інтервенцією, стамбульськими задираками оглушливо скоєною під Одесою.

Передньо чорноморці, чию абсолютну більшість становили українці²⁴, наполегливо займалися реконструкцією плавальних засобів — головне на стратегічно укріпленій базі в Севастополі, щоб ефективніше використати свій ресурс, рішуче позбувшись успадкованої зайвини. Вони здали на збереження до портового фонду нерухомого майна навіть стометровий лінійний корабель (лінкор) «Дванадцять Апостолов» («Двѣнадцать Апостоловъ»), спущений з елінгу в індустріальному Миколаєві 1890 р. Отож розпрощались із судном-ветераном солідної 8200-тонної водомісткості (маси зануреного споду за граничної завантаженості), демонтувавши оснащення із дво-

ма подвійними артилерійськими установками головного калібру 305 мм, такою самою кількістю «шестидюймовок» — гармат 152 мм, низкою дрібніших і шістьма торпедними апаратами. Його будівничому — головному адміралтейському інженерові, конструктору, технологу (на схилі літ — генерал-лейтенантові) Саверію Ратнику, померлому 1911 р., — не поталанило подолати стрес утилітарної амортизації повитого ним панцирника, який обернувся на блокшив для подальшого допоміжного використання заради кон'юнктурної стимуляції успадкованого від Петра I і Катерини II задуму погромної антитурецької навали.

Слабкою ланкою зорганізованого по Чорному морі флоту закінчили ще раніше своє чвертьвікове військове існування, розпочате у 80-х рр. XIX ст. з миколаївською маркою, 67-метрові канонерські човни «Запорожец» («Запорожець») і «Черноморец» («Черноморець»). Кожний з них був 1200-тонної водомісткості й мав по два 203-міліметрові стволи, а також по шестидюймові й 64-міліметрові, по шість «47-міліметровок» та парі торпедних апаратів. Їхній дужчий близнюк «Донец» («Донець») діждався капітальної трансформації 1912 року. Раніше, 1911-го, встиг відремонтуватися більший, але аналогічного типу «Кубанец» і паралельно обновилися 115-метрові лінійні кораблі «Три Святителя» та «Пантелеймон» («Пантелеймонъ», колишній «Князь Потемкинъ Таврической») — відповідно адаптовані на воді з 1893-го по 1900-й рік панцирники водомісткістю 13300 й 12500 т (споруджені також у Миколаєві, на двох екіпувалися вісімкою «305-міліметровок», трьома десятками шестидюймовок, гарматами меншого калібру, кулеметами).

1911 р. флагманом російських сил Чорного моря під командуванням 54-річного віце-адмірала Андрія Ебергарда (екс-начальника Головного морського штабу) став 118-метровий «Евстафій» («Евстафій», «Св. Евстафій») з Миколаєва — близький за обрисами до «Пантелеймона», але з поліпшеними бойовими елементами: по квартету 305-міліметрових і 203-міліметрових жерл, дюжиною шестидюймовок, чотирнадцятьма 75-міліметровими стволами, чотирма кулеметами й двома торпедними апаратами. Подібним у лоні севастопольського Лазаревського адміралтейства зріс і такий лінкор як «Іоанн Златоуст» («Іоаннъ Златоустъ»).

Разом декілька отих велетнів добряче зміцнили кримські лави, де з попереднього століття функціонували ще кілька більш як десятитисячотоннажних кораблів, у тому ряду миколаївський за виготовленням 107-метровий «Ростислав» («Ростиславъ») та 103-метрові севастопольського спорядження «Синоп» («Синопъ») і «Георгій Победоносець» («Георгій Побѣдоносець»). З них останній 1906 р. припасував секстет «305-міліметрівок», сім шестидюймовок, дві гармати 64 мм, вісім — 47 мм, чотири кулемети. «Синоп» 1910 р. оновив власний арсенал, збагатившись четвіркою «305-міліметрівок», дюжиною шестидюймовок, двома «47-міліметрівками», 4-ма кулеметами. «Ростислав» по синхронно вчиненій трансформації найгрізнішими зберіг чотири гармати 254 мм, асистовані вісьмома шестидюймовками, квартетом «75-міліметрівок», 3-ма кулеметами та 2-ма торпедними апаратами²⁵.

На початку ХХ ст. народилися 134-метрові броньовані крейсери «Кагул» («Кагулъ») у Севастополі (до 1907 р. іменованій «Очаків») і «Память Меркурия» («Память Меркурія») у Миколаєві (первісній «Кагул»). Обидва, тотожно 7600-тоннажні, володіли по дюжині шестидюймовок, по десятку «75-міліметрівок» і по четвірці гармат 47 мм. Посильним судном з Балтики до Криму 1911 р. передислокувався стометровий неброньований крейсер «Алмаз», не надто могутній із своїми шістками 75-міліметрових і 47-міліметрових стволів, двома кулеметами.

Миколаївці випустили 74-метрові ескадрені міноносці (есмінці) «Лейтенант Шестаков» («Лейтенантъ Шестаковъ»), «Капитан Сакен» («Капитанъ Сакенъ»), «Капитан-лейтенант Баранов» («Капитанъ-лейтенантъ Барановъ»), «Лейтенант Зацаренный» («Лейтенантъ Зацаренный»), 64-метрові «Лейтенант Пущин» («Лейтенантъ Пущинъ»), «Завидный», «Заветный» («Завѣтный»), «Звонкий» («Звонкій»), «Зоркий» («Зоркій»), «Жуткий» («Жуткій»), «Живой», «Жаркий» («Жаркій»), «Живучий» («Живучій»). Обік було освоєно стільки ж компактніших за розмірами міноносців — «Строгий» («Строгий»), «Сметливый» («Смѣтливый»), «Свирепый» («Свирѣпый»), «Стремительный», № 252, № 253, № 256, № 259, № 260, № 270, № 271, № 272, № 273, а прич цього — вкрай клопітні в застосуванні підводні човни.

Узгоджена 1911 р. програма розвитку суднобудування уточнювалась посередині 1914-го. Серійно завершувався випуск миколаївськими корабелями першого квартету турбінних есмінців довжиною понад 93 метри. Крім стандартної низки тих модерних суден, очікувалося поповнення у найстисліший строк іще принаймні 3 лінкорами, 2 крейсерами, 6 субмаринами²⁶.

Навпроти турецький військово-морський флот як потенційний неприязель, 1910 р. придбавши архаїчні німецькі панцирники під назвами «Torgud Reis» і «Hajreddin Barbarossa», прилучив їх до когорти найстаріших кораблів «Messudieh» та «Muin-i-Zafer», крейсерів «Medjidieh» та «Hamidieh», торпедоносців «Peik-i-Shevket» і «Berk-i-Satvet», есмінців «Muavenet-i-Millije», «Jadighiar-i-Millet», «Numune-i-Hamiet», «Gairot-i-Vatanije», «Samsun», «Jarhisar», «Taschos», «Basra». Рівно за три літа до Першої світової на замовлення Османської імперії в англійському місті Барроу місцеві майстри заклали більш як 23000-тоннажний дредноут «Reshadieh» з десятком гармат калібру 343 мм. Намічалось невдовзі додати також 6 лінкорів, 6 субмарин, кілька крейсерів та міноносців.

Локальні війни 1911–1913 рр. (Тріполітанська й дві Балканські), болюче завдавши людських та матеріальних утрат, неабияк повичерпували фінансові скарбниці ворожих сторін, однак Стамбульці 1914 р. купили у британському Ньюкаслі 28000-тоннажний супердредноут, названий «Sultan Osman I», і намагалися приплюсувати також «Fatyh Sultan Mehmed» (на взір «Reshadieh»). Та потім, не зважаючи на маскувальне напінання оттоманцями ширми позаблоковості, шеф адміралтейства Великої Британії Вінстон Черчіль реквізував для пантрованої ним системи ту стратегічну продукцію, на котру накинув оком султанський уряд²⁷.

Надію на сподівану під владою падишаха змогу цупко опонувати північним сусідам по Чорному морю рішучий секвестр урізав до мізерії. Схоже трапилося хіба перед Східною (Кримською) війною 1853–1856 рр., коли турецькій державі за тяжкої скрути підсобляли саме ті мобільні партнери, які навпаки тепер коаліційно порозумілися з монархією Росії. Отож далеко не випадково з іншого боку за таємною угодою, укладеною зі Стамбулом, морське керівництво Німеччини 22 липня (4 серпня) 1914 р. звеліло Середземноморській

дивізії під рукою контр-адмірала Вільгельма Сушена негайно простувати на Босфор крізь Дарданелли. Невдовзі було скореговано, що намислений маневр із політичних мотивів «іще не можливий», але стратегічний начерк усе таки фатально втілювався.

24 липня (6 серпня) В. Сушон наказав підлеглим крейсерам «Goeben» (довжиною 187 метрів, водомісткістю приблизно 23000 тонн з обслугою понад тисячу чоловік) і «Breslau» (до 139 м, 4570 т, 350 моряків) рвучким проривом із сіцілійського міста Мессіна спробувати дістатися Туреччини, аби звідти інтенсифікувати противенство Антанті. Завдяки високій професійній майстерності вишкolenих екіпажів учасникам виправи пощастило ошукати англійських переслідувачів. Лише «Breslau» (з дванадцятьма «105-міліметровками») принагідно наразився на опір легкого крейсера «Gloucester», оснащеного двома «150-міліметровками» і десяткою «стоміліметровок». Утім зустріч тих «дуелянтів» закінчилася для обох без руйнівних пошкоджень від снарядних влучень²⁸.

З пароплава «General» Сушон надіслав начальству азартний рапорт: «Воєнні умови змушують мене виступити на проху в Чорному морі. Вживайте екстрені заходи, щоби я безперечно міг пройти протоками зі згоди турецького уряду, в крайньому разі без офіційної домовленості. Перебуваю 7 серпня на мисі Матапан. Негайно налагодьте радіозв'язок». Прихильний відгук наснажливою інструкцією колег із німецького генштабу не забарився: «Входьте. Вимагайте капітуляції укріплення. У Дарданеллах узяти лоцмана для проведення повз загороди». Опівдні 28 липня (10 серпня) ефірна інформація додала Сушону енергійний імпульс: «Украй важливо, щоби «Гебен» найскоріше ввійшов до Дарданелл». Під вечір «Goeben» і «Breslau» були зустрінуті у створі визначеної протоки її господарями й моментально достиг шанс безперечного просування німців Мармуровим і Чорним морями²⁹.

Отже сливе два роки експлуатовані лінійний крейсер-велет «Goeben» («Гебен») і майже на півсотні метрів коротший легкий крейсер «Breslau» («Бреслау») із санкції кайзерівського морського відомства, порядкованого грос-адміралом Альфредом фон Тірпіцем, з Дарданелл вирушили на Босфор. Коли засмиканий зверхник британців у цьому куті Атлантики сер Арчибальд Берклі (Берді)

Мілн дорікнув тамтешнім достойникам-туркам за не санкціоновану юридичними процедурами затримку зарубіжного майна, то зненацька почув сенсаційне: «Goeben» і «Breslau» обернулися на власність халіфа Мегмеда (Мехмеда, Мехеммеда, Мухаммеда, Мухаммеда) V з перейменуванням їх на «Jawuz Sultan Selim» та «Midilli». З 3 (16) серпня щогли фіктивних продаж оздобилися стягами з півмісяцем і зіркою. Винуватець договірної оборудки В. Сушон піднісся за званням до віце-адмірала, а його підлеглі, як личило, надягли фески³⁰.

Етапним контрверсійним кроком хвацькі прибульці блокували Дарданелли, влаштувавши щільний заслін південному експортові Російської імперії, й на загал урвали налагоджені тут Антантою шляхи. Кілька тижнів комерційні потоки з Чорного моря склублювались у стамбульській бухті Золотий Ріг, допоки вимушено не повернули назад³¹.

Тамтешній резидент російської зовнішньої військово-політичної розвідки, ким був квартирований при царському посольстві до Порти капітан першого рангу (каперанг) Олександр Щеглов, і суднові екіпажі з партикулярних трас без зволікань розсекретили маршрут евентуальних агресорів, тож не бракувало знарядь для відсічі їм, але заздалегідь попереджені про небезпеку адмірал Андрій Ебергард і начальник його штабу контр-адмірал Костянтин Плансон, за своєрідною реакцією неадекватно збайдужівши, змарнували інструментарій спинити витівку займанців: хоча країна від 19 липня (1 серпня) билася з Німеччиною й од 24 липня (6 серпня) — з Австро-Угорщиною, севастопольський ареопаг покладався на очікуване втілення надії підспудно викликати щойно визрілу потугу детонації сутичок із поки не воюючою Туреччиною, затуливши очі на викристу облуду її афішованого статусу³². Вірогідно, сенс такої поведінки коренився в нездоланному бажанні не сполохати висунуту ідею демонстративного ввергнення оттоманців у вирішальну битву за спокусливі для царату так звані «чорноморські протоки» (Босфор, Мармурове море, Дарданелли) і насамперед за Константинополь — сакральну «віковічну мрію».

¹ Крижанівська О.О., Лазанська Т.І., Степаненко Г.В. Відділ історії України XIX — початку XX ст. // Інститут історії України Національної Академії наук України: 1936–2006. — К., 2006. — С. 79.

² Тарасенко В.Я. Перша світова війна 1914–1918 // Радянська енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 1971. — С. 359. Докл.: Усенко П.Г. Перші постріли Османської імперії на Великій війні (1914 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. — 2013. — № 1(14). — С. 60–61

³ Всемирная история в десяти томах. — Т. 7. — Москва, 1960. — С. 512–513, 523, 740.

⁴ Зайончковский А.М. Мировая война 1914–1918 гг. — Т. 1. — Москва, 1938. — С. 245; *его же*. Первая мировая война. — Москва, 2002. — С. 314. Про А. Зайончковського: Зайончковський // Радянська енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 1970. — С. 164; Зайончковский Андрей Медардович // Большая Советская Энциклопедия. — Т. 9. — Москва, 1972. — С. 294; От издательства // Зайончковский А.М. Первая мировая... — С. 3–4.

⁵ Хвостов В.М., Милиц И.И. История дипломатии. — Т. 2. — Москва, 1945. — С. 271.

⁶ Рибалка І.К. Історія Української РСР: Дорадянський період. — К., 1978. — С. 543 (повтор: Рибалка І.К. Історія України: Дорадянський період. — К., 1991. — С. 545). Про цього вченого: Рибалка Іван Климентійович // Радянська ... — Т. 3. — К., 1971. — С. 550; Калініченко В.В. Рибалка // Енциклопедія історії України. — Т. 9. — К., 2012. — С. 194–195.

⁷ Історія Української РСР. — Т. 4. — К., 1978. — С. 333. У тому ключі оповідали й «Історії Української РСР» 1953–1974 рр. (як узагальнення від наукових установ, так і різноманітні шкільні посібники).

⁸ История Украинской ССР. — Т. 5. — Киев, 1983. — С. 328.

⁹ Новичев А.Д. Турция: Краткая история. — Москва, 1965. — С. 130. Публікації цього автора відзначено серед вагомих досягнень радянської історіографії: Кононов А.Н. Тюркология // Большая ... — Т. 26. — Москва, 1977. — С. 415.

¹⁰ Аветян А.С. Германский империализм на Ближнем Востоке: Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса. — Москва, 1966. — С. 138 (аналогічно: *его же*. Германо-турецкий союз и вступление Турции в первую мировую войну (июль–октябрь 1914 г.) // Против фальсификации истории колониализма. — Москва, 1962. — С. 27). Життєпис дійсного члена Академії наук СРСР і Академії педагогічних наук Нарочницького: Нарочницький // Большая ... — Т. 17. — Москва, 1974. — С. 289–290.

¹¹ Крестьянников В.В. Перша світова війна на Чорному морі // Морська держава. — 2004. — № 5. — С. 47. Із неточностями про «ніч з 16-го на 17 жовтня» як початкову для чорноморської битви 1914 р. за пізнішими чутками писав і балтєць-емігрант Гаральд Граф: «Тим разом «Бреслау» обстріляв Батум...» (Граф Г.К. На «Новике». — Санкт-Петербург, 1997. — С. 65–68).

¹² Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шлюмин В.С. Действия русского флота на Черном море (1914–1917) // Флот в первой мировой войне. — Т. 1. — Москва, 1964. —

С. 352; *Лорей Г.* Операции германо-турецких сил в 1914—1918 гг. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 107.

¹³ *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. — Москва, 2003. — С. 6, 580–581, 882.

¹⁴ Пор.: *Тарасенко В.Я.* Перша світова війна // Українська радянська енциклопедія. — Т. 8. — К., 1982. — С. 283; *Кулинич І.М.* Україна в період першої світової війни 1914–18 і Лютневої революції 1917 // Там само. — Т. 11. — Кн. 2. — К., 1984. — С. 103–106; *Кулинич І.М.* Украина в период первой мировой войны и Февральской революции 1917 // Украинская советская энциклопедия. — Т. 11. — Кн. 2. — Киев, 1985. — С. 107–109.

¹⁵ *Белли В.А.* Действия флотов на Северном, Средиземноморском и океанских театрах // Флот... — Т. 2. — С. 206.

¹⁶ *Верстюк В.Ф., Дзюба Е.Н., Репринцев В.Ф.* История Украинской ССР. — Киев, 1990. — С. 2, 179; *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодні. — К., 1995. — С. 206.

¹⁷ *Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О., Сарбей В.Г.* Історія України. — К., 1991. — С. 42–49.

¹⁸ *Котляр М.Ф., Кульчицький С.В.* Довідник з історії України. — К., 1996. — С. 237. Пор.: «16(29).X.1914 у війну на стороні нім[ецько]-австр[ійського] блоку вступила Туреччина. Це призвело до утворення нових фронтів П[ершої] с[вітової] в[ійни]: Кавказького, Месопотамського та Палестино-Сирійського» (*Тарасенко В.Я.* Перша світова війна 1914–18 // Радянська... — Т. 3. — К., 1971. — С. 359); «16(29).10.1914 у війну на боці Німеччини виступила Туреччина. Утворилися фронти в Закавказзі, Месопотамії, Сирії та Дарданеллах» (Военно-морской словарь. — Москва, 1990. — С. 308).

¹⁹ *Литвин В.М.* Україна: ХХ століття. — Т. 1. — К., 2002. — С. 214.

²⁰ Спеціально з цього приводу: *Усенко П.Г.* Дарданелли–Босфор–Одеська затока: шлях до чорноморської ескалації Великої війни (1914 р.) // Проблеми історії України. — Вип. XX. — К., 2012. — С. 236–250. Пор.: *Донік О.М., Молчанов В.Б., Любченко В.Б., Янишин Б.М.* Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1911–1916 / Голова редакційної ради Литвин В.М., керівник авторського колективу Кульчицький С.В. — К., 2007. — С. 107; *Усенко П.Г.* «І знов війна...»: Про одеську авансцену Першої світової // Свобода. — 2013. — 25.03 (№ 12).

²¹ *Мицик Ю.А., Бажан О.Г.* Історія України: 3 1914 р. до наших днів. — Ч. 3. — К., 2003. — С. 6; *Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С.* Історія України. — К. 2005. — С. 327–328. Кальковано й для студентів: *Бажан О.Г., Білоусько О.А., Власов В.С., Мицик Ю.А.* Історія України. — К., 2006. — С. 353. До того ж Міністерство освіти і науки схвалило схожий матеріал «для використання у загальноосвітніх навчальних закладах» і «для підготовки до вступного іспиту з історії України» (*Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С.* Історія України. — К., 2010. — С. 1–2, 327–328).

²² *Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І.* Новітня історія України (1914–1939). — К., 2003. — С. 20; *Лоза Ю.* Україна: історичний атлас. 9 клас. — К., 1999–2007. — С. 24; *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1991. — С. 297; *Хронология российской истории.* — Москва, 1994. — С. VIII. Пор. схеми: *Енциклопедія історії України.* — Т. 8. — К., 2011. — С. 165–167.

²³ Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. — К., 2008. — С. 635.

²⁴ Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917–1920 гг.). — Киев, 1963. — С. 6; Хесин С.С. Личный состав русского флота в 1917 году // Военно-исторический журнал. — 1965. — № 11. — С. 99–102; *его же*. Моряки в борьбе за Советскую власть. — Москва, 1977. — С. 13; Гаркавенко Д.А. Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма // История СССР. — 1968. — № 5. — С. 54–55; Борисенко Ю., Конягин М. «А флот и ныне там...» [Беседа с К.Ф. Шацилло] // Родина. — 1996. — № 7–8. — С. 52. Пор.: «...Соціальний склад Чорноморського флоту, на відміну від Балтійського, був значно менше пролетарським. Матроси, котрі мали у своєму минулому робітничий стаж, матроси, мобілізовані з фабрик і заводів, тут не домінували, як на Балтфлоті, а розчинялись у сірчачинному морі матросів-селян, що рекрутувалися до флоту з багатих хлібородних губерній України...» (Раскольников Ф.Ф. Предисловие // Жуков В.К. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. — Москва; Ленинград, 1931. — С. 4); «...Флот комплектовался переважно із середовища заможного селянства Мелітопольщини, Одещини та Криму» (Верховский А.И. На трудном перевале. — Москва, 1959. — С. 182); «Українці становили 65%, росіяни — 25%» (Козлов А.И. Во имя революции. — Ростов-на-Дону, 1985. — С. 13).

²⁵ Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. — Калининград, 1990. — С. 248–253; Мельников Р.М. Ратник Саверий Ксаверьевич // Морской энциклопедический словарь. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 35; Бережной С.С. Линейные и броненосные корабли. Канонерские лодки. — Москва, 1997. — С. 22–48, 130–134; Доценко В.Д. Словарь биографический морской. — Санкт-Петербург, 2001. — С. 326.

²⁶ Российский императорский флот 1914 г. — Санкт-Петербург [1914]. — С. 28–95; Шацилло К.Ф. Русский империализм и развитие флота накануне первой мировой войны. — Москва, 1968. — С. 121–162; Мальков Д.Г. Крейсера, эсминцы, канлодки Российского Черноморского флота 1860–1917 гг. — Москва, 1996. — С. 7–22; Апальков Ю.В. Российский Императорский флот 1914–1917 гг. // Морская коллекция. — 1998. — № 4. — С. 19–23; Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В. На рубеже эпох: Севастополь в 1905–1916 гг. — Севастополь, 2002. — С. 170–180.

²⁷ Балякин С.А. ВМС Японии, Турции и других стран Азии 1914–1918 гг. // Морская коллекция. — 1999. — № 5. — С. 22–28; Дроговоз И.Г. Турецкий марш: Турция в огне сражений. — Минск, 2007. — С. 113–115.

²⁸ Прорыв «Гебена» и «Бреслау» из Мессины в Дарданеллы: По очерку адмирала Вильгельма Сушона (Souchon), тогдашнего начальника эскадры Средиземного моря // Красный флот. — 1922. — № 3/4. — С. 79–86; Шульц Г. Босфор и Дарданеллы // Морской сборник. — 1913. — № 5. — С. 105, 124.

²⁹ Аветян А.С. Германо-турецкий союз... — С. 6–26; Вильсон Х. Линейные корабли в бою: 1914–1918 гг. — Москва, 2002. — С. 276–288, 375; Готлиб В.В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. — Москва, 1960. — С. 61–68; Дранов Б.А. Черноморские проливы (международно-правовой режим). — Москва, 1948. — С. 153–154; Залесский К.А. Указ. соч. — С. 580; Записки Джемаль-паши

1913–1919 гг. — Тифлис, 1923. — С. 98–100; *Киган Дж.* Первая мировая война. — Москва, 2002. — С. 276–278; *Корбетт Дж.* Операции английского флота в первую мировую войну. — Минск, 2003. — С. 62–80; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 23–44.

³⁰ *М. [Монастырев Н.А.]* Немцы в турецком флоте // Морской сборник: на правах рукописи. — Бизерта, 1922. — № 12. — С. 21; *Миллер А.Ф.* Вступление Турции в первую мировую войну // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. — Москва, 1946. — Т. 3. — № 4. — С. 331–332; *Лудшувейт Е.Ф.* Турция в годы первой мировой войны 1914–1918 гг. — Москва, 1966. — С. 38–59; *Мурхед А.* Борьба за Дарданеллы: Решающее сражение между Турцией и Антантой. — Москва, 2004. — С. 19–29; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 71–73.

³¹ *Нотович Ф.И.* Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. — Т. 1. — Москва; Ленинград, 1947. — С. 100–103, 287–305; *Тирпиц фон А.* Воспоминания. — Москва, 1957. — С. 357–358; *Саркисян Е.К.* Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. — Ереван, 1962. — С. 161–164; *Хвостов В.М.* Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX — начале XX в. — Москва, 1977. — С. 334–335.

³² *Шталь А.В.* Совместная работа высшего морского и верховного командования в России в мировую войну // Военная мысль и революция. — 1924. — № 4. — С. 141; *его же.* Прорыв «Гебена» и «Бреслау» в Черное море // Кто должен?: Сборник документированных статей по вопросу об отношениях между Россией, Францией и другими державами Антанты до войны 1914 г., во время войны и в период интервенции. — Москва, 1926. — С. 147–167; *Новиков Н.В.* Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. — Ленинград, 1927. — С. 38–40.

I. Німецько-турецькі збурення воєнних змагань у 1914 р.

На початку ХХ ст. Чорне море омивало землі Бессарабської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, Кутаїської губерній, Кубанської та Батумської областей, а також Болгарії, Румунії й Османської імперії, де Босфором, обабіч якого розкинулася столиця Стамбул (Істанбул, Істамбул, Константинополь, Візантія, Царгород, Цареград, Царград), воно зливалося з Мармуровим морем, із заходу прилеглим до лазурової канви Середземномор'я Дарданеллами (Дарданелами).

Оригінальна чаша вельми придатного для судноплавства чорноморського басейну вґрунтувалася на більш як кілометровій глибині западини. Мілини проступали тільки прибережні. Коли не розгулювалася стихія, зрідка псував навігацію клімат: зимовими чи весняними туманами та іноді морозами, зледенінням, бурями. Надто вітер норд-ост «Новоросійська бора» допікав ураганними вихрами з півніжжя Кавказьких гір. Північ моря подекуди сковувалася кригою, проте не щороку.

Відстань до стамбульських пришибів бухти Стенія у Золоторізькій затоці, що розташовувалися поблизу чорноморського входу-виходу, до Севастополя не перевищувала 298 миль, до Одеси — 352 милі, до Миколаєва — 403, до Херсона — 412, до Феодосії — 380, до Керчі-Єнікале — 432, до Новоросійська — 455, до Поті — 579, до Батума — 582 (морська миля дорівнює приблизно 1852 метрам). Навпростець між Тавридою та Малою Азією було пораховано 142 милі¹.

Традиційно від ХVІІІ ст. по цьому роздоллю відкритих просторів конкурували Туреччина й Росія, а в період Східної війни на підпорі султанському престолові у масштабному протистоянні з'явилась англо-французька армада, після чого Паризькою (1856 р.) та Лондонською (1871 р.) конвенціями Босфор і Дарданелли було замкнено перед чужинськими озброєними суднами. За цих обставин на заході акваторії випросталися нові військово-морські з'єднання — болгарське й румунське.

Імператорський Чорноморський флот розгорнувся достоту дистанційованим од столичних російських інституцій. Утім його часто навідував державний вождь армії та флоту Микола II, приїздивши до розкішних фамільних маєтків у Ливадії й Оріанді, де, до слова, ошатні домашні купелі дістали декор під міні-копії Чорного, Азовського (Озівського), Каспійського морів.

28 березня (10 квітня) 1914 р. цар провів огляд молодих матросів-чорноморців, а наступного дня для найбільших кораблів у Севастополі було закладено док імені самого того імператора. Як відомо, «господар землі російської» манірно хизувався мундиром капітана 1-го рангу. Головував у такому строї на Раді Державної Оборони, і, за переказами, приструнчив рідного стрія — великого князя Миколу Миколайовича, генерала від кавалерії, досить курйозною реплікою: «Дозвольте вже нам, морякам, самим розібратись, який флот слід мати»².

На чорноморській арені російські силовики накопичили плавальні засоби, літаки, мінні приналежності. Виладналися берегові служби, їхні структурні елементи — казарми, управлінські приміщення, училища, ремонтні бази, підприємства, сховища, споруди інтендантства з надійною мережею забезпечення харчуванням. Стимулювалась індустрія зведення престижних кораблів, солідним бастіоном рельєфно вкоренився Севастополь — сторчовий за природним становищем: віддаль од нього водою до Керчі вимірювалася 173 милями, до Одеси — 165, до Миколаєва — 203, до Херсона — 215, до Батума — 412, до Сінопа (Синопа, Синопи) — 179, до Ереклі (Бендер-Ереклі, Пендереклі) — 224, до Варни — 259, до гирл Дунаю — приблизно 170. Простяглась зручна залізниця до цього унікально оповитого легендами міста від вузлової східноукраїнської станції Лозова — південною гілкою харківської магістралі, котра на північ пролягала до Москви та Санкт-Петербурга (Петрограда). Мережа рейкових колій слугувала невпинним контактам з Одеським (від Бессарабії до Приазов'я) і Кавказьким (од Кубані до Аджарії) військовими округами.

На фінансування флотської потужності витрачалися колосальні бюджетні суми, пожертви та інші залучені кошти. На сході й півдні України вистачало економічних ресурсів: розвинутою промисло-

вістю — добувною, металургійною, обробною — інтенсивно всотувано наукове і технічне надбання сусідніх (у тому числі великоруських) губерній, Балтики, іноземних фірм, у різнопрофільному сільському господарстві заготівлю провізії з полів і височин Причорномор'я гарантували корабельні ревізори, хазяйновиті комісари й баталери зі статечними аграріями та меткими негоціантами.

На світових лідерів суднобудування рівнявся Миколаїв — галузевий комплексний центр на горбах і в улоговинах при річках Інгул та Південний Буг, пов'язаних із Дніпровським лиманом, чий спокій традиційно стеріг Очаківський форт. Цю галузь було представлено також у Севастополі, Херсоні, Одесі, Голій Пристані тощо. Показово, що, крім усього, виготовлення маневрених шхун на Дніпрі розвинулось у містечкові Нікополь Олександрівського повіту Катеринославської губернії й місті Олешки Дніпровського повіту Таврійської губернії — колишніх поселеннях січовиків-запорожців, оспіваних издавна мореходів. Перманентно в регіоні виникали спеціалізовані навчальні заклади з урахуванням водної специфіки.

1914 р. обік Чорноморського флоту існували півтораєста цивільних пароплавів. Запровадженою Кримсько-Кавказькою пасажирською лінією було з Одеси налагоджено регулярні рейси до Євпаторії, Севастополя, Ялти, Алушти, Судака, Феодосії, Керчі, Анапи, Новоросійська, Геленджика, Джубги, Туапсе, Лазаревського, Сочі, Адлера, Гагрів, Гудаути, Нового Афона, Сухумі, Очемчирі, Поті, Батума. У разі сезонного замерзання Одеського порту й кругове, й пряме внутрішнє сполучення в усиченому стані замикалося на Севастополі.

Військово-торговельний характер мала Керч, суто торговельними офіційно залишалися кримські Феодосія та Ялта, кавказькі Новоросійськ, Поті, Батум, при Азовському морі (своєрідній затоці Чорного, такому собі феномені — збірному утлюцько-молочно-обиточно-бердсько-кальміусько-міусько-донсько-ейсько-кубанському гіперлиманові глибиною до 16 м із сполученням Керченською протокою) виділялися Ростов-на-Дону і Таганрог (Таганріг) області Війська Донського, Маріуполь Катеринославської губернії, таврійський Бердянськ. Другорядними вважалися Ізмаїл, Кілія, Рені (всі в гирлі Дунаю), Балаклава, Акерман, Скадовськ, Хорли, Алупка, Алушта, Судак, Анапа, Геленджик, Туапсе, Сочі (Соча), Гагри

(Гагра), Сухум (Сухум-Кале, Сухумі), Очемчирі (Очемчири, Очамчирі) тощо, азовські Генічеськ, Ахтарі, Темрюк, Єйськ.

Важливого прикордонного значення набув дунайський посад Вилків (Вилков, Вилкове — нині місто Одеської області), поблизу якого Кілійський річковий рукав поділявся на п'ять основних розгалужень — Білгородське, Очаківське, Анкудинове, Середнє та Старостамбульське, які ще подрібнювалися (наприклад, в Очаківському існували примітні Полунічне і Прірва, а Старостамбульське корелювалося з Новостамбульським). За заслуги на війні 1877–1878 рр. місцеві мешканці володіли там навколишніми теренами, де приблизно тисяча промисловиків щороку виловлювала десятки тисяч пудів червоної риби, більш як на три чверті — вельми цінної білуги (в решті добутку превалював осетер). На посадському терені існували пристань і поштово-телеграфна контора, з'єднана телефоном зі стаціонарним спостережним пунктом на рубежі Полунічного (Північного) гирла.

Для суміжних флотів, які, у свою чергу, локально акумулювали розмаї тилового супроводу, чорноморськими відправними точками в Анатолії (Наталії, Анталії, Анадолю) були Амастро (Амасра, Астра), Вона, Трабзон (Трибзон, Тарабосан, Тарабісун, Тарабузун, Трапезунд, Трапезунт, Трапезонд), Орду (Оргу), Платана (Планта-на, Платан, Полатане, Пулат-Хане, Акче-Абад), Хопа, Сюрмене (Сурмене), Сіноп, Самсун, Ереґлі, Зонгулдак (Зунгулдак, Сангулдак), Фац (Фаца, Фатса), Уньє (Уніє), Інеболі (Інеболу), Різе, Тиреболі (Триболі, Триполі, Тиреболу), Керасун (Керасунд, Керасунда, Гіресун, Гіресун), а на західному узбережжі — оттоманські Ігнеада (Ініада, Інада) й Мідія (Мідье, Мідьйо), румунські Констанца (Кьостендже), Мангалія (Мангалія), Сулина (Сулін, Сулин), болгарські Созопол (Сизополь), Бургас і Варна. За Бухарестським мирним договором улітку 1913 р. по підсумках Балканської війни від Болгарії до Румунії перейшли Бальчик (Бальжик, Балчик) і Каварна.

Напередодні Першої світової війни в книзі про російський імператорський флот 1914 р. (оригінальна назва за тодішньою російською транскрипцією «Російській Імператорській флотъ 1914 г.») молодий капітан 2-го рангу Всеволод Єгор'єв, проникливий дослідник статистики в авторитетному Санктпетербурзькому військово-

морському гуртку, вдало зорганізованому тоді також капітанами другого рангу (надалі — першого) Михайлом Римським-Корсаковим і Олександром Колчаком, пророче прогнозував: «Нааявні умови, факт володіння протоками Туреччиною, не забезпечують нас од появи на Чорному морі ворожого флоту. Розглядаючи це питання з точки зору реальних фактів, ми дійдемо висновку, що ворожий флот, відповідно тиснучи на Туреччину, здатен отримати її дозвіл на прохід до Чорного моря»³.

Так і трапилося, причім у дратливій динаміці. 20 липня (2 серпня) 1914 р. стамбульські власті уклали партнерський пакт із Берліном. 28 липня (10 серпня), уміло засмикавши англійських та французьких переслідувачів, «Goeben» і «Breslau», що складали Середземноморську дивізію контр-адмірала Сушона, з дозволу свого начальства за монархічною вертикаллю Вільгельма II (Фрідріха-Вільгельма-Віктора-Альберта Гогенцолерна) попросилися до Дарданелл (можливо, такий розв'язок цілком задовольняв когорту їхніх численних антогоністів)⁴. Опісля цього В. Сушон, кризово вплинувши на перебіг Великої війни, за згодою статс-секретаря А. фон Тірпіця рушив опікувати турецькі ВМС⁵.

В атмосфері, кардинально згущеній роздмуханою в Європі конфронтацією, османський флот розпрощався з консультативною Британською військовою місією, котра кілька років без переконливих успіхів прагнула фахово вимуштрувати його моряків. Англійців було звільнено з турецької служби, а скоро по тому оклякла доти оттоманська ескадра благополучно реанімувалася. Гартованим у борні складником, де «Jawuz Sultan Selim» і «Midilli» вирізняла стрімка, більш як 27-вузлова хода (вузол є одиницею виміру швидкості в морі: стодвадцята частка милі за півхвилини, себто миля на годину), розторопний Сушон (Сушон-паша) пружно гальванізував передані йому старі дредноуги «Haireddin Barbarossa» й «Torgud Reis», використаний під плавбатарю казематний лінійний корабель «Messudieh», дещо занехаяні бронепалубні крейсери «Hamidieh» та «Medjidieh», канонерські човни (канчовни) «Berk-i-Satvet» і «Peik-i-Schevket», ескадрені міноносці «Gairot-i-Vatanije», «Jadighiar-i-Millet», «Numune-i-Hamiet», «Muavenet-i-Millije», «Taschoes», «Basra»,

«Jarhisar», «Samsun», мінні загородники «Ron», «Nilufer», «Samsun», інші судна ⁶.

Дужий «Jawuz Sultan Selim» розкошував такою швидкістю (досягаючи приблизно 50 км на годину) і настільки могутньою артилерією (десять 280-міліметрових гармат, по дюжині 150-міліметрових і 88-міліметрових), а також четвіркою торпедних апаратів, що проти нього чорноморці мусили максимально згуртовуватися. За 60 секунд будь-яка «п'ятірня» застосованих ним одинадцятиднюймових «бісових пальців» головного калібру випліскувала по чотири-шість залпів, у цьому переважаючи тренуваних його долати сукупною «трійцею» панцирників «Иоанн Златоуст», «Евстафий» і «Пантелеймон», адже їхні дебелі «305-міліметровки» — по дві в носовій і по стільки ж у кормовій вежах — обмежувалися трьома дванадцятиднюймовими виверженнями за хвилину. До того ж «легкий» за класифікацією «Midilli» мав, окрім дюжини «105-міліметровок», два разючих торпедних апарати ⁷.

Командир крицевого левіафана капітан першого рангу («цур зее») Акерман і командир «Midilli» фрегатен-капітан (капітан другого рангу) Кетнер у форс-мажорі самі б вирішували, чи ставати на прою з 17-вузловими севастопольськими лінкорами, поміж яких, крім трьох щойно згаданих, залишалось «запасне» при ядрі цієї бригади судно «Три Святителя» (з квартетом «дванадцятиднюмівок»), а повільнішими резервами Чорноморського флоту трималися 15-вузловий «Ростислав», 14-вузлові «Синоп» і «Георгий Победоносец» ⁸.

Наприкінці літа 1914 р. залізничними ешелонами, німецькими пароплавами та суднами під італійськими, перськими й австро-угорськими прапорами надходили до Стамбула військові вантажі — гармати, снаряди, гвинтівки, набої, міни. 16 (29) серпня прибув вагон із валютою центральноєвропейських банків. Тоді ж на доточку численній Німецькій військовій місії генерала Отто Лімана фон Зандерса (Сандерса), 1913 р. прищепленій оттоманцям, приїхала «нордична» підмога з сотень вправних «морських вовків», серед котрих були комендори, далекомірники, командири брандвахт, мінери, сигнальники, досвідчені матроси ⁹.

Під надіслану «згори» настанову будь-що науцати господарів проти Антанти 60-літній адмірал у відставці Гвідо фон Узедом, легалізований на становищі головного інспектора берегових укріплень і шефа турецького флоту, сформував надійну «Зондер команду» («Sonder kommando» — особливий загін) оборони проток, від вересня 1914 р. затулених перед усіма іноземними суднами (лімітованими стали рейси до Стамбула з Одеси та Севастополя: в режимі наявності лишень одного пароплава на Босфорі). 15 офіцерів і 150 матросів-пушкарів двох найкращих крейсерів В. Сушона висадилися на берег, де посилили тамтешні форти. Прийшлим людом комплектувалася й місцева служба зв'язку. Німеччина сюди ж передала сім великих пароплавів з їхньою обслугою. Багатьма турецькими плавзасобами і маяками орудували чужинці. В усякому разі на безпосередньо підлеглі кораблі Сушон і командирів, і машиністів, і зброярів, і кочегарів дібрав із свого кваліфікованого контингенту¹⁰.

26 вересня (7 жовтня) 1914 р. російський міністр закордонних справ Сергій Сазонов телеграфував командувачеві Чорноморського флоту адміралові Андрію Ебергарду: «У зв'язку з отриманням Туреччиною від Німеччини золота вірогідний найближчими днями виступ її проти нас»¹¹. 29 вересня (11 жовтня) фінансова угода реалізувалася, 13(26) жовтня Дарданелли були геть закриті комендатурою¹².

Вільгельм Сушон удостоївся рідкісного мандата діяти на власний розсуд «за найвищим повелінням султана». Османський військовий міністр Енвер-паша, екс-аташе в Берліні, 8 (21) жовтня титулований віце-генералісимусом (генералісимусом був падишах), конкретизував головну вимогу задомінувати Чорним морем: «Розшукайте російський флот і без оголошення війни атакуйте його, де б не знайшли». Відтак Австро-Угорщині та Німеччині, натиснувши на цей важіль, удалося б енергійно відволікти протидіючий їм союз Великої Британії, Франції та Росії до євро-азійської периферії. Загрозою колапсу трафіків з середземноморськими портами гальмувались експортно-імпортні пріоритети величезного довкілля.

14(27) жовтня 1914 р. наче для навчань («радіотелеграфної практики та вправ із дозірної служби») за повної оснащеності під Стамбулом вишикувалася майже вся місцева ескадра. З неї «Hairedin Barbarossa» під прапором ярбая (комодора) Арифа Ахмет-бея,

«Torgud Reis», канонерка «Burak Reis» і два міноносці задрейфували при Босфорі, «Gairet-i-Vatanije» та «Muavenet-i-Millije» з мінзагом «Samsun», обігнувши ріг Румелі, припустилися на Одесу, «Jawuz Sultan Selim» (з В. Сушоном), «Nilufer», «Taschoes» і есминець «Samsun» — на Севастополь, «Hamidieh» — на Феодосію, «Midilli» та «Berk-i-Satvet» — на Керченську протоку й Новоросійськ, «Peik-i-Schevket» — перерізати кабель, прокладений морем між Севастополем і Варною. Спільним напуттям було просигналізовано: «Зробіть усе на що здатні; від цього залежить майбутнє Туреччини»¹³.

Оскільки недремна агентура росіян із зустрінутих комерційних суден без зволікань «розкусила» потаємні наміри німецько-турецьких змовників, у заздалегідь попереджених про страшні загрози різними каналами А. Ебергарда та К. Плансона ще було доволі часу для організації опору. 15 (28) жовтня дані спостерігачів, добуті на пароплавах «Королева Ольга» і «Великий князь Александр Михайлович» («Великий князь Александръ Михайловичъ»), підтвердили прогноз курсу лінійного крейсера на північ, але пасивні можновладці в Криму адекватно не відреагували, чим остаточно змарнували можливість суворо покарати зухвалих напасників, хоча від 17 (30) липня країна перебувала у стані загальної мобілізації й од того ж літа воювала з Німеччиною і Австро-Угорщиною. За іронією долі, з 1897 р. давній царський «друг і кузен» Віллі — «Його імператорська та королівська величність імператор німецький, король прусський Вільгельм» — вважався російським адміралом, тобто вищим чином за табельною ієрархією від Миколи II¹⁴.

Ввечері 15 (28) жовтня 1914 р. у севастопольському порту, який внутрішньо функціонував під деменом свого головного командира віце-адмірала Миколи Маньковського, розташувалися «Евстафій», «Иоанн Златоуст», «Пантелеймон», «Ростислав», «Три Святителя», «Георгий Победоносец», «Синоп», «Кагул», «Память Меркурия», «Алмаз», підводні човни «Лосось», «Судак», «Карась», «Карп», дивізіон есмінців, де опинилися нові «нафтовики» — «Гневный» («Гнѣвный»), «Беспокойный» («Безпокойный»), «Дерзкий» («Дерзкій»), «Пронзительный», і чотири мінні загородники.

Неподалік патрулювали ескадрені міноносці капітана першого рангу князя Володимира Трубецького, а найпросторіший, 113-

метровий, чорноморський мінзаг «Прут» («Прутъ», 5400-тоннажна переробка пароплава Добровільного флоту «Москва», побудовано-го 1879 р. у Глазго завширшки 13 м) із 750-мінним запасом дисципліновано чигав поблизу практично на поталу: недолугим наказом відряджений до Ялти забрати звідти стрілецький батальйон, з траси безтолково завернутий назад і проти ночі необачно пригальмований у морі, щоби він завидна ввійшов до Севастополя (командир судна капітан другого рангу Георгій Биков мав «опечатаний конверт» — пакет із покажчиком фарватера під береговими батареями). У цілому при Євпаторії були дев'ять есмінців і чотири міноносці, в Одесі — два канонерські човни та загородник, в Очакові перебував один мінзаг, у Батумі (так би мовити, на лівому фланзі оборони) дислокувались озброєний пароплав і мінзаг.

Насамперед спритні задираки потурбували сонну Одесу — «столицю півдня», курортну перлину з винятковими на Чорному морі параметрами товарообігу. Для заощадження палива волочити туди 74-метрові «Gai-ret-i-Vatanije» та «Muavenet-i-Millije» підпрягався вугільний транспорт «Irmingard», але, оскільки пристебнутою до буксира двійка есмінців уповільнювалась аж до 6 вузлів, її призвідник корветен-капітан (капітан третього рангу) Рудольф Мадлунг дозволив підлеглим йти у звичному для них темпі без «сув'язі».

Ніхто не скорегував одеської сторожі. Не нашорощився створений саме на екстремальний випадок оборонний загін із однотипних канонерських човнів «Донец» і «Кубанец» та двох мінних загородників (73-метровий «Бештау» й приписаний до Очакова 62-метровий «Дунай»). Забрало найнеобхіднішої обережності: безжурно запалені ліхтарі освітлювали набережну, хвилерізи Військового та Нового молів, брекватер — дамбу, пристосовану для судових причалів¹⁵.

Дислокація там у цілому була спрощеною: під берегом — «Кубанец», а «Донец» і «Бештау» — при брекватері, відки за морем позирав екстраординарно встановлений пост. Аналогічні спостереження велись із Великого Фонтана, чия варта о пів на третю телефоном повідомила про помічений у темряві, проте не ідентифікований об'єкт. До того ж портовики спеціально заспокоїли, що, мовляв, побачений у далечі блиск — від щойно виряджених ними вантажів...

Упевнений у недбалстві одеських караулів, Мадлунг попростував зі своїми есмінцями, не вагаючись, до гавані. Коли колоною повз Воронцовський маяк линули три місцевих пароплави, нахабно рвонув зустрічним курсом. Знехтував чималий ризик, поклавшись на сприятливі умови та запасившись понад норму кадрами умільців, позичених із ідентичних есмінців «Jadighiar-i-Millet» та «Numune-i-Hamiet».

О 3 годині 25 хвилин «Донец», крайнім за брекватером пришвартований пильнувати проходи з моря попід маяком, стривожився, проте запізно... Від ураження в ніс торпедою, пущеною 450-міліметровим мінним апаратом «Gairet-i-Vatanije» менш як зі ста метрів човен пішов під воду й із 136-особового екіпажу втратив чимало моряків загиблими (за різними даними — від дванадцяти до тридцяти трьох), чотирнадцятеро на ньому дістали поранення. З Одеси на гвалт вихопились оточуючі. Підручною шлюпкою тричі самовіддано метнувся нічний охоронець Добровільного флоту із символічним прізвиськом Бережний, врятувавши вісімнадцятьох із затонулого судна. Відважний нащадок чорноморських козаків отримав медаль «За спасание погибавших»¹⁶.

Молох поглинав канонерку, чудово знану Стамбулом, де дев'ять з половиною місяців тому, 1 (14) січня, з вини босфорського лоцмана вона вночі наскочила на турецький пароплав. 28 січня (10 лютого) 1914 р. за врятування трьох своїх підданців султан нагородив п'ятьох «донечан»¹⁷.

Першу одеську атаку «Gairet-i-Vatanije» обік того ескадреного міноносця 16(29) жовтня 1914 р. намірявся розвинути «Myavenet-i-Millije», звідки командувач напівфлотилії капітан-лейтенант Рудольф Фірле ближче до берега видивився зручною мішенню «Кубанец». Але втрутилася халепа: на другого «візитера» шпарко наштовхнувся портовий катер, навмання спрямований до виру подій, чим завадив уполювати канчовен, в котрого саме заклинило повернуту на піратів шестидюймовку. Після цього «Myavenet-i-Millije», приглушивши гранатами тих, із ким зіткнувся (одного з них убивши, двох поранивши), повів огонь по Нафтогавані, наливних емкостях, портових приміщеннях, пароплавах «Витязь», «Вампоа», «Португаль», «Оксюс», трамвайній станції, цукроварні Пересипу.

«Gairet-i-Vatanije» прожекторним променем «намацав» мінзаг «Бештау» (1210-тонної водомісткості), де двох моряків було вбито й решта заціпла перед, скидалося, невідвортною бідою, опинившись у безвиході при трьох сотнях прийнятих для перевезення мін. Та найгіршого не сталося. Есмінці зненацька позадкували круговиною з малого рейду, побіжно пустивши під воду вугільну баржу. «Кубанец» застосував 152-міліметрову гармату лишень уже як непрохані гості безкарно злавірували в море. Тієї самої доби Мадлунгів попутник «Samsun» угатив 28 мін під морську лінію Оdesa — Севастополь¹⁸.

О 4 годині 15 хвилин Російське товариство пароплавства і торгівлі (РТПіТ) телеграфувало: «Турецький міноносець підірвав «Доонец», ходить одеським портом і підриває судна». За півгодини чорноморське начальство констатувало, що війна з Туреччиною почалась, але абсурдно не дало належного оповіщення по флоту та Севастополю, чий мережевий електрифікований «щит» порту, знеструмлений для проходу «Прута», нісенітно не вмикався¹⁹.

В імлі «Jawuz Sultan Selim» не убоювся ні мінного поля, ні стаціонарних севастопольських цитаделей, які першими пострілами не вельми влучно, проте гучно озвались о 6 годині 33 хвилини. В результаті спрямовані по крейсеру 360 снарядів мали той ефект, що тільки один паровий казан корабля вибув із ладу.

Сушон протягом 17 хвилин стягнувся на десяток залпів по Корабельній слободі, укріпленням і залізниці, випустивши 59 снарядів (47 — калібру 280 мм, решта — півторастаміліметрових) і вдаривши по 16-ій батареї та Морському госпіталю, де загинули відповідно шестеро солдатів і двоє матросів, а кількість поранених сягнула двох десятків осіб. Виниклу в артпогребях пожежу героїчно загасив із 17-ма «нижніми чинами» штабс-капітан Олександр Миронович, за що дістав у нагороду орден святого Георгія 4-го ступеня²⁰.

У мороці навздогін пришельцю-кривднику для годиться тричі бабахнув штабний «Георгий Победоносець». Прийняла бойове хрещення чорноморська авіація, підпорядкована її завідувачеві, випускникові Севастопольської офіцерської авіашколи лейтенантові Івану Стаховському: першим на розвідку злетів льотчик резервного загону служби зв'язку мічман Борис Светухин, а за ним — лейте-

нанти Олександр Тюфяєв, Вікторин Качинський, Євген Коведяєв, Віктор Утгоф, мічмани Микола Рагозин, Борис Миклашевський, Георгій Корнилович, Костянтин Ломанов, Раймонд Ессен, кондуктор Олександр Чорний, які відстежили рух османського флагмана²¹.

«Jawuz Sultan Selim,» відступивши, здивав 64-метрові ескадрені міноносці «Лейтенант Пуцин», «Живучий», «Жаркий» і залпом «150-міліметровок» завдав ведучому в тій жменьці суден пробойні з дистанції понад 12 кілометрів. Після сьомої години ранку «Лейтенант Пуцин», котрий під брейд-вимпелом начальника дивізіону відчайно кинувся напрямки проти крейсера, кінець-кінцем вельми пошарпанним од зустрічного вогню вишмигнув із поскубаною штурманською рубкою до Севастополя, дванадцятьох моряків маючи пораненими (в тому числі особливо тяжко — фельдшера, через що страдники самі як могли перев'язувались, використавши аптечний матеріал індивідуальних санітарних пакетів) та сімох утративши: шестеро полягло, один зник безвісти. Матрос, вибуховою хвилею викинутий з есмінця, понад дві години борсався на поверхні моря, доки не доплив до буйка, а звідти був знятий криголамом «Гайдамак» («Гайдамакъ»), що пересувався з Миколаєва до Криму²².

Власне, дозорці нічим не зарадили тихохідному «Пруту», котрий, віддалившись од рогу Фіолент, привернув на себе увагу нападників. Після годинних змагань із крейсером мінзаг, практично беззахисний зі своїм благеньким озброєнням 47-міліметровими гарматами та кулеметами, пропав нескореним: його команда «з великим шиком» (як зафіксував самовидець-німець) піднісши стеньговий прапор, відкрила кінгстони та інші клапани, горловини, двері водонепрониклих переділок, віддраїла ілюмінатори.

76 членів команди з пораненим і контуженим Г. Биковим та старшим офіцером старшим лейтенантом Юрієм Лонткевичем утрапили в полон, 76-річний судовий священик ієромонах Антоній (у миру — Василь Смирнов), лейтенант Олександр Рогуський (Рагузький), мічман Костянтин Смирнов, боцман Калюжний і ще двадцять шість «нижніх чинів» згинули, а решта «прутівців», дружно повеслувавши на двох шлюпках, прихистилася «Судаком» і посильною яхтою «Колхида». О. Рогуський, який ціною власного життя підір-

вав трюм загородника, посмертно удостоївся ордена святого Георгія 4-го ступеня²³.

При нагоді «Jawuz Sultan Selim», формально ще будучи поза офіційною участю у війні, піратськи збагатився «призом» — пароплавом «Ида», вирядженим із Маріуполя. «Nilufer» занурив 60 мін перед Севастополем та потопив судно «Великий князь Александр Михайлович», забравши його пасажирів і 14 мішків пошти. «Berk-i-Satvet» і «Midilli» гарматним огнем підпалили Новоросійськ. Окрім того, «Midilli» виставив 60 мін біля Керченської протоки, й невдовзі на них вибухнули пароплави «Ялта» та «Казбек» («Казбекъ»). Тоді загинули 10 осіб²⁴.

Показною галантністю вирізвився «Hamidieh»: о пів на сьому ранку виділені з нього османський та німецький парламенти запропонували феодосійцям тікати з їхнього міста, не чекаючи неминучого обстрілу, відкладеного як мінімум на 120 хвилин. Між дев'ятою й десятою годинами корабель випустив півтори сотні снарядів по вокзалу, залізничному депо, портових механізмах, водогінній вежі, сховищах, коморах. Із тамтешніх суден першим цього дня постраждав двоцогловик Азовсько-Чорноморського пароплавного товариства: снаряд розірвався під його правим бортом²⁵. Затим турецький крейсер знищив вітрильник та пароплав «Шура», чиїх моряків полонив²⁶.

До речі, управа Феодосії, піклуючись про скарби живопису, експоновані в уфундованій 1880 р. геніальним земляком-мариністом Іваном Айвазовським художній галереї, невідкладно спакувала шедеври на збереження до Сімферополя. Слід зауважити, що за своїм планом архівних схронів по власних підвалах збентежений персонал севастопольської Морської бібліотеки заховав її найцінніші фонди після стресу, яким приголомшив «Jawuz Sultan Selim». І цей заклад цілком фахово продовжив функціонувати у дещо законсервованому режимі, змінивши довоєнну відкритість на спеціалізовану роботу з документами та читачами²⁷.

16 (29) жовтня 1914 р. нещастя спіткало загородник «Дыхтау» («Дых-Тау»), збудований 1907 р. в Англії водомісткістю 1112 т. Під орудою капітана другого рангу І. Григораша він ставив міни за 7 миль від батумської бази, таж раптово за кормою стався вибух,

четверо матросів загинули, декілька зазнали поранень і контузій, а корабель дістав пошкодження, що вдалось усунути лише за сприяння водолазів. Цієї ж доби під вечір загін загородників, очолений контр-адміралом Миколою Львовим, від Херсонеського маяка до рогу Кача необачно укладаючи міни, наразився на їхню детонацію від зброї, встановленої ранковими нападниками²⁸.

У Севастополі з його 35-тисячним гарнізоном було оголошено стан облоги і найвища влада зосереджувалась у Ебергарда та коменданта фортеці генерал-лейтенанта Аркадія Ананьєва, в розпорядженні котрого, крім піхоти, було сім пересувних батарей, два ескадрони кінноти та невеликий авіазагін із вісьмома літаками під командуванням штабс-капітана Карачаєва. Через шість годин після звіданої на світанку наруги над чорноморцями адмірал демонстративно вивів на пошук ворожих розбишак потужну ескадру з п'ятьма лінкорами, крейсерами, міноносцями, але без глузду в тому круїзі протинявся три дні. Між тим царський намісник на Кавказі генерал-ад'ютант граф Іларіон Воронцов-Дашков громогласно заявив: «Турки підступно напали на наші прибережні міста й судна Чорноморського флоту. Якнайвище звелено вважати, що Росія у війні з Туреччиною, військам увіреній мені Кавказькій армії перейти кордон і атакувати турків»²⁹.

Реагуючи на «casus belli», дипломати Росії, Франції та Великої Британії вимагали від Порту «визначитися між розривом із Потрійною Антантою і висилкою німецьких морської й військової місії», але категоричний ультиматум не остудив гарячі голови охочих загрузнути у конфлікті. Ввечері 18 (31) жовтня російський посол Михайло Гірс полишив Стамбул, наступного дня звідти відбули колеги-дипломати, британський та французький. Англійське адміралтейство під морським міністром Вінстоном Черчілем імпульсивно реагувало: «Негайно розпочати воєнні дії проти Туреччини»³⁰.

Османські речники облудно картали за скоєне потерпілу сторону — чорноморців. 19 жовтня (1 листопада) 1914 р. повірений оттоманців у Петрограді Ферах Еддін-бей своїми устами фарсово виклав інсинуації, адресовані С. Сазонову за химерною турецькою директивою: «Перекажіть міністрові закордонних справ, що ми глибоко жалкуємо, що ворожий акт, викликаний російським фло-

том, зірвав дружні відносини двох держав. Ви можете запевнити Імператорський російський уряд, що Пишна Порта не баритиметься гідним робом розв'язати це питання і що Порта вживатиме всі заходи для зупинки можливості повторення таких фактів. Ви можете запевнити нині ж пана міністра закордонних справ, що турецький уряд вирішив заборонити флотові виходити в Чорне море й що ми, у свою чергу, сподіваємося, що російський флот не крейсеруватиме біля наших берегів». Протокольнo вислухавши вигадку, С. Сазонов сухо відрубав, що вважає зайвиною полеміку і сподівається на негайний виїзд співбесідника до Стамбула³¹.

Наступного дня Кавказька армія під рукою І. Воронцова-Дашкова перетнула кордон, за добу оволоділа низкою поселень і фортецею Баязет (Баязид, Догубаязит) на Вірменському нагір'ї. Микола II видав маніфест, одверто вмотивувавши наміслену експансію меркантильною метою розпалення війни:

«З Божої ласки, Ми, Микола Другий, імператор і самодержець всеросійський, цар польський, великий князь фінляндський, і проч., і проч., і проч.

Оголошуємо всім вірним Нашим підданцям:

У безуспішній досі боротьбі з Росією, прагнучи всіма засобами примножити свої сили, Німеччина і Австро-Угорщина вдалися по допомогу Оттоманського уряду та втягли до війни з Нами заслплену ними Туреччину.

Керований німцями турецький флот насмілився віроломно напасти на Наше чорноморське узбережжя. Негайно після сього звеліли Ми російському послові в Царграді з усіма чинами посольськими та консульськими залишити межі Туреччини.

З цілковитим спокоєм та упованням на допомогу Божу прийме Росія цей новий проти неї виступ старого утисника християнської віри та всіх слов'янських народів.

Не вперше доблесній російській зброї долати турецькі полчища — покарає вона й цього разу нахабного ворога Нашої Батьківщини. Разом з усім народом російським Ми непохитно віримо, що нинішнє нерозсудливе втручання Туреччини у воєнні дії лише прискорить фатальний для неї перебіг подій і відкриє Росії шлях до

розв'язання заповіданих їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря.

Дано в Царському Селі двадцятого дня жовтня у літо від Різдва Христового тисяча дев'ятсот чотирнадцяте, царювання ж Нашого у двадцяте»³².

Ескапада про міфічні «історичні завдання на берегах Чорного моря» — стрижнева. Голоси авторів російської преси в екстазі штовхали невиситиму північну озію до «владарювання Константинополем», аби на той кшталт увласнити Босфор та Дарданелли («Константинополь — колиска нашої православної віри, і він має бути в наших руках... Царград і Босфор мають бути нашими як колиска віри нашої», «Якщо ми володітимемо Босфором, то в наших руках буде, так би мовити, ключ від входу до Чорного моря, а саме це море перетвориться на російське озеро»). Задля фанаберії загарбання сакраментальної протоки та «морської бази при виході з Дарданелл до Середземного моря» виплодились російські демагогічні гасла «визволення Візантії від турецького гноблення», «природних меж великої імперії», «можливості мати замість кількох маленьких флотів різних морів єдиний флот Російської імперії, котрий перебуватиме там, де в той або інший момент цього вимагатимуть інтереси його вітчизни»³³.

Затяго пропагував «право на Константинополь і протоки» сонм інтелектуалів-лібералів. Конституційно-демократичний ідеолог Павло Мілюков, історик і політик, жартома кликаний «Мілюковим-Дарданелльським», уперто дискутував, «підспівуючи» казенній риториці. Ось зразки намудрованого ним: «Якщо прагнення до проток є імперіалізм, то так, ми в ньому винні»; «...Придбання Константинополя та проток не суперечить визвольним ідеям війни й не може бути прирівненим до «імперіалізму» в тому негативному сенсі, в якому іноді це слово вживається»³⁴. Центральний комітет мілюковської «Партії народної свободи» загонисто передрікав Росії володіння «Босфором і Дарданеллами з прилеглими берегами та Константинополем»³⁵.

За роспалу бучної «барабанщини» екзальтований поет і історик Сергій Городецький емоційно відгукнувся віршем, якій починався таким заспівом:

«Недаром был Олегов щит
На воротах твоих прибит,
Царьград, томящийся в плену.
Эвксинских волн упорный страж,
Ты будешь наш, ты будешь наш
В сию волшебную войну»³⁶.

21 жовтня (3 листопада) 1914 р. англійські лінкори «Indefatigable» та «Indomitable» з французькими «Verite» й «Suffren» 76-ма дванадцятидюймовими снарядами зруйнували дарданелльські форти Сед-ель-Бахр (Седюльбахир) і Кум-Кале (Кумкале). Наступної доби далека Японія, від серпня тісно солідарна з Антантою та підключеними до союзного кола Бельгією, Сербією і Чорногорією, задекларувала війну Туреччині. 30 жовтня (12 листопада) султан проголосив джихад — «священну війну проти невірних», причім офіційне обнародування збройного виступу проти північної сусіди держави сталося лише напередодні³⁷. Відтак Османська імперія визнала війну з Росією «де-юре». Ад'ютантом Мехеммеда V з фактичною опорою на його армію став прусський барон генерал-фельдмаршал Кольмар Вільгельм Леопольд фон дер Гольц («Гольц-паша»)³⁸.

Перед Чорноморським флотом, контингент служивих якого у другій половині 1914 р. подвоївся завдяки мобілізаційному призову і невдовзі сягнув 40 тисяч, активізувалися пекучі практичні питання. За військовою доктриною він був підручним для царської армії з покладанням завдань тіснити ворога на водних шляхах, паралізувати його порти, повсюдно зупиняти вихватки османських плавзасобів.

23 жовтня (5 листопада) намітилася стратегічна вісь: з нафтовим опаленням парових казанів здатні прискорюватися до 30 і більше вузлів, майже стометрові турбінні есмінці з високими показниками водомісткості 1110–1450 тонн «Беспокойный» (командир — капітан першого рангу Олександр Зарудний), «Гневный» (командир — капітан другого рангу Василь Черкасов), «Дерзкий» (командир — капітан другого рангу Емануїл Молас) та «Пронзительный» (командир — капітан другого рангу Віктор Борсук), маючи по три 102-міліметрові гармати, по дві 47-міліметрові «зенітки», прожектори, кулемети, по п'ять двотрубних торпедних апаратів,

приєдналися до севастопольської ескадри з п'яти лінкорів, трьох крейсерів і п'яти старих ескадрених міноносців, які передньо вийшли південно-західним напрямом. Нова четвірка прудких суден увечері заглибила дві сотні мін за десяток миль перед Босфором.

Безпрецедентна акція стала засадничою в урізанні комунікації між Стамбулом і південночорноморськими місцинами, у створенні умов, нестерпних для тамтешнього судноводіння, яке залишалося на низькому рівні, й альтернативи мережею шляхів од столиці на північний схід власної країни турки не мали. Тож із Криму нищити їхні споруди під прихистом «Ростислава» безкарно нагрянув дивізіон міноносців, чий артобстріл анатолійського берега одразу призвів до погрому Трабзонського порту з розташованими в ньому казармами й плавальними засобами.

Інцидент 16 (29) жовтня 1914 р. добряче витверезив Одесу. Обстоювати її підключився «Синоп» під стерном капітана першого рангу Петра Паттона-Фантона-де Веррайона — героя російсько-японської війни 1904–1905 рр., нагородженого золотою шаблею за хоробрість. Також із «чорноморської Пальміри» згодом торпедами нашорошилися привезені 1915 р. з Владивостока субмарини «Сом» («Сомъ») і «Щука». Верховний головнокомандувач (главковерх) великий князь Микола Миколайович наполягав, аби «всіма заходами випереджати на заваду десантові противника взагалі, а в районі Одеси — поготів»³⁹.

Протягом двох осінніх тижнів 1914 р. «Дунай» і «Бештау», підтримані канчовнами «Терец» («Терець») та «Кубанец», нашпигували одесько-окаківський закуток 550 мінами. За місяць навкруг було занурено 1668 смертоносних зарядів, перед Дністровським лиманом — 233, у Каркінітській затоці — ще дві сотні.

Від 19 жовтня (1 листопада) 1914 р. переоснащені під загородники пароплави «Великий князь Константин» («Великий князь Константинъ»), яким командував старший лейтенант Дмитро Андросов, «Цесаревич Георгій» («Цесаревичъ Георгій» під орудою старшого лейтенанта Миколи Чайковського), «Великая княгиня Ксения» («Великая княгиня Ксенія», командуючий — лейтенант Михайло Бужинський) та «Великий князь Алексей» («Великий князь Алексѣй», командуючий — лейтенант Микола Виноградський)

ущерть «засіяли» захисні поля в акваторії під Севастополем (за два наступних місяця встановили 1200 мін). «Дыхтау» розташував під Батумом, Кабулеті й Поті приблизно наполовину менше — 572. У Керченській затоці за цей період додалося 550 мін. Крім того, від Очакова по Дніпрово-Бузький лиман подібну загороду втіяло військово-інженерне відомство. Російська імперія в Чорному морі тогоріч найжачилась у цілому більш як чотирма тисячами «пасивних» вибухових пристроїв, під турецькими берегами припнула понад тисячу їхніх «активних» аналогів⁴⁰.

Спеціальна диверсійна група використовувала на Дунаї різні екстремальні засоби, зокрема на пароплаві «Тирасполь» (з двома 47-міліметровими гарматами, такою самою кількістю 5-ствольних «37-міліметровок» і зенитним кулеметом), а також спиралася на моторні катери «Кинжал» («Кинжалъ»), «Сабля». Вночі 10 (23) жовтня у встановленій мінерами пастці підірвався австро-угорський річковий флагман — монитор «Темеш», потерпіли й дві ворожі берегові батареї на загал із чотирма гарматами та чотирма прожекторами⁴¹. Тамтешнім супротивникам жорстко опонувала кермована капітаном 1-го рангу флігель-ад'ютантом Михайлом Вєсьолкіним Експедиція особливого призначення: в Одесі восени 1914 р. розгорнувши свій штаб, постачала вантажі до Сербії, куди протягом навігації надійшло 113200 гвинтівок і мільйони набоїв; усього від жовтня до кінця року річкою піднялися 5 експедиційних караванів⁴².

На першому етапі війни за цим напрямком успішно діяли моряки-добровольці. Такі як сапери старшого лейтенанта Василя Григоренка⁴³. Ще 30 серпня (12 вересня) загін старшого лейтенанта Юрія Волковицького й 106-ти матросів Чорноморського флоту, поламавши шлюз на каналі Боссут, приглушив у Залізних воротах — звуженій ділянці між Карпатами та Балканами — рух дунайських плавзасобів Центрального блоку, прецінь пересування поліпшилися лише 1915 р, коли австрійцям удалось очистити замулене плесо й річкою зациркулювали судна: наниз — із вантажем для близько-східних військ і кораблів, угору — з сировиною та продовольством⁴⁴.

Чорноморська сцена, попри її специфіку, була невід'ємним коном Великої війни⁴⁵. Варто уваги: якщо наприкінці 1914 р. маса населення Севастополя наближалася до 60 тисяч (пораховано 59373

людини), то майже в такій самій кількості (54958 осіб) містом розташувалися війська⁴⁶. Заради втягнення полінаціональної Оттоманської імперії до жахливої конфронтації з Антантою пролазно приплутались козири модерного плану використання — «Goeben» і «Breslau». Інспіраторам їхніх дій здавалося, що «з прилученням до бойовища Туреччини почалась ізоляція та крах Росії, німецько-турецькому флотові вдалося досягти відносного панування на Чорному морі»⁴⁷. З другого боку, вдовольняючи прохання англо-французького командування, яке волило заангажувати царський флот на сателітну орбіту, Ставка главковерха намірялась утискати енергетичний Вугільний район. Директивну пріоритетність протидесантної боротьби доповнило завдання зриву перевезень уздовж Анатолії⁴⁸.

¹ Российский императорский флот... — С. 211–214, 230; Новороссийская бора: Труды Морского гидрофизического института. — Т. 14.— Москва, 1959. — С. 6–9. Докладніше про чорноморсько-середземноморські протоки: *Хассерт К.* Константинополь и проливы // Проливы. — Москва, 1924. — С. 9–25; *Хошилер М.* Экономическое значение Дарданелл // там же. — С. 59–72; *Горностаев А.* Черноморские проливы (режим судоходства, элементы инфраструктуры в районе проливов) // Зарубежное военное обозрение. — 1990. — № 9. — С. 70–76.

² *Москвич Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. — Одесса, 1905. — С. 320; *Горяинов С.* Босфор и Дарданеллы. — Санкт-Петербург, 1907. — С. 120–355; Россия: Полное географическое описание нашего отечества. — Т. 14. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 752–753; Россия, Царьград и проливы. — Петроград, без года. — С. 1–2, 121–133; *Нольде Б.Э.* Внешняя политика. — Петроград, 1915. — С. 86–97; *Покровский М.Н.* Внешняя политика. — Москва, 1919. — С. 3–25; *Пимон Р.* Черное море и вопрос о проливах // Проливы. — С. 26–58; Сборник договоров России с другими государствами: 1856–1917. — Москва, 1952. — С. 35–37, 107–108.

³ Российский императорский флот... — С. 228. Див. також: Лоция Черного и Азовского морей. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 63–64, 518; Высочайше утвержденное Русское О-во Пароходства и Торговли: Расписание рейсов на 1910 г. — Одесса, 1910. — С. 2–5; Россия: Полное географическое описание... — С. 430, 636–637, 647–648; *Павлович М.П. (Вельтман М.)* Милитаризм, маринизм и война 1914–1918 гг. — Москва, 1918. — С. 82–84; *его же.* Мировая война 1914–1918 г. и грядущие войны. — Харьков, 1923. — С. 161–162, 209–212; *Лукин В.К.* Значение флота на Черном море (По пережитому в войну 1914–1918 гг.) // Красный флот. — 1922. — № 2. — С. 35, 43; *Петров М.А.* Подготовка России к мировой войне на море. — Москва; Ленинград, 1926. — С. 17–21; *Бубнов А.Д.* Русская морская проб-

лема // Зарубежный морской сборник. — 1929. — № 3. — С. 51; *Гаврилов Б.И.* Военно-морской флот и общественность России в конце XIX — начале XX в. // Россия на рубеже XIX–XX веков: Материалы научных чтений памяти профессора В.И. Бовыкина. Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова 20 января 1999 г. — Москва, 1999. — С. 315–324.

⁴ *Шульц Г.* Указ. соч.; Прорыв «Гибена» и «Бреслау» из Мессины...; *М.[Монастырев Н.А.]* Указ. соч. — С. 21; Записки Джемаль-паши ... — С. 98–100; *Шталь А.В.* Совместная работа... — С. 141; *его же.* Прорыв... — С. 147–167.

⁵ *Миллер А.Ф.* Указ. соч. — С. 331–332; *Нотович Ф.И.* Указ. соч.; *Дранов Б.А.* Указ. соч. — С. 153–154; *Тирпиц фон А.* Указ. соч. — С. 357–358; *Готтлиб В.В.* Указ. соч. — С. 61–68; *Саркисян Е.К.* Указ. соч. — С. 161–164; *Аветян А.С.* Германо-турецкий союз... — С. 6–11; *его же.* Германский империализм... — С. 124–125; *Лудшувейт Е.Ф.* Указ. соч. — С. 38–40; *Хвостов В.М.* Указ. соч.; *Вильсон Х.* Указ. соч. — С. 276–288, 375; *Киган Дж.* Указ. соч. — С. 276–278; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 580; *Корбетт Дж.* Указ. соч. — С. 62–80; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 21–57, 71–73. Пор.: *Я.Т. Г.Лорей.* — Операции германо-турецких морских сил в 1914–1915 гг. (Перевод с немецкого) // Морской журнал. — 1934. — № 4. — С. 38–39.

⁶ Вооруженные силы Турции // Летопись войны. — 1914. — № 17. — С. 10–13; Военный флот Германии. — Петроград, 1915. — С. 22, 24, 74, 77; *М.[Монастырев Н.А.]* Указ. соч. — С. 22–23; Записки... — С. 101; *Шталь А. В.* Совместная работа... — С. 141–142; *Раль Ю.* Роль «Гибена» и «Бреслау» в мировой войне // Красный флот. — 1927. — Кн. 14. — С. 26–32; *то же.* — Кн. 15. — С. 27–29; *Терещенко С.К.* «Гибен» и «Бреслау» в Черном море // Зарубежный морской сборник. — 1929. — № 7–8. — С. 38.

⁷ *Бологов Н.* Мировая империалистическая война 1914–1918 гг. — Ленинград, 1937. — С. 205; *Невинский А. М.* Из боевого прошлого Черноморского флота // Морской сборник. — 1939. — № 21/22. — С. 81–93; *Нотович Ф.И.* Указ. соч. — С. 302–322; *Айрапетян М.Э.* Вторая балканская война и ее последствия // На путях к мировой войне 1914–1918 гг. — Ленинград, 1940. — С. 212–232; *Миллер А.Ф.* Указ. соч. — С. 337–338; *Моисеев С.П.* Список кораблей русского парового и броненосного флота (с 1861 по 1917 г.). — Москва, 1948. — С. 278–287.

⁸ *Саркисян Е.К.* Указ. соч. — С. 165–168; *Аветян А.С.* Германо-турецкий союз... — С. 11–26; *его же.* Германский империализм... — С. 137; *Панченкова М.Т.* Позиция России по вопросу вступления Турции в войну // Восточный вопрос во внешней политике России: Конец XVIII – начало XX в. — Москва, 1978. — С. 386–388; *Золотарев В.А., Козлов И.А., Шломин В.С.* История флота государства Российского. — Т. 1. — Москва, 1996. — С. 292–293; *Бережной С.С.* Указ. соч. — С. 22–48; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 405, 601, 709; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 66–79.

⁹ *Мурхед А.* Указ. соч. — С. 19–26. Пор.: *Монастырев Н.А.* Краткий обзор военных действий на Черном море в начале войны // Морской сборник: на правах... — № 5. — С. 44–48; *Шведе Е.Е.* Боевые действия турецких миноносцев на Черном море в первые месяцы мировой войны (Выдержки из воспоминаний начальника Первой Полуфлотилии турецких миноносцев капитана 2-го ранга Рудольфа Фирле // Морской сборник. — 1922. — № 10. — С. 56–60.

¹⁰ Козлов Д.Ю. «Странная война» в Черном море (август–октябрь 1914 года). — Москва, 2009. — С. 64–65.

¹¹ Цит. за: *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Российский военный флот на Чорном море и в Восточном Средиземноморье. — Москва, 1988. — С. 114.

¹² *Машевський О.П.* Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. — початок 1920-х рр.). — К., 2010. — С. 580.

¹³ *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 72–83.

¹⁴ Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства / Издание Статистического отделения Главного Морского Штаба: Январское 1914 года. — Санкт-Петербург, 1914. — С. 26; *Козлов Д.Ю.* Указ. соч. — С. 85–86.

¹⁵ Про А. Ебергарда та К. Плансона докладніше: Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства / Издание Статистического отделения Главного Морского Штаба: Исправлено по 11 апреля 1916 года. — Петроград, 1916. — С. 34, 43–44; *Масленников Б.Г.* Морская карта рассказывает. — Москва, 1986. — С. 349, 319; *Доценко В.Д.* Указ. соч. — С. 306, 435; *Чертопруд С.В.* Российские адмиралы: Биографический словарь. — Москва, 2004. — С. 317–318, 237–238, 288; *Новиков Н.В.* Указ. соч. — С. 39–43, 51–57; *Пузыревский К.П.* Повреждение кораблей от артиллерии и борьба за живучесть (по материалам мировой империалистической войны 1914–1918 гг.). — Ленинград, 1940. — С. 25; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 82–83. Див. ще: *Экерле В.Ф.* Одесса как база морской торговли на Черноморско-Азовском побережье // *Одесский порт.* — Одесса, 1927. — С. 2–7; *Вайндрах А.М.* Грузооборот Одесского порта // *там же.* — С. 17–47; *Арбузов В.В.* Эскадренные броненосцы «Чесма» и «Синоп» // *Судостроение.* — 1987. — № 5. — С. 50. В Трубецькому присвячено статтю: *А.Б.* Контр-адмирал князь В.В. Трубецькой // *Морской журнал.* — 1931. — № 7–8. — С. 13–16.

¹⁶ *Пузыревский К.П.* Повреждения кораблей от подводных взрывов и борьба за живучесть: По историческим материалам мировой войны 1914–1918 гг. — Ленинград; Москва, 1938. — С. 36–45; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 80–82, 83–84; *Олійників О. С.* Сторінки історії українського військово-морського флоту. — Одеса, 2004. — С. 98.

¹⁷ *Летопись «Морского сборника» // Морской сборник.* — 1914. — № 7. — С. 1.

¹⁸ *Т. Походы «Гибена» и «Бреслау» // Морской сборник.* — 1916. — № 10. — С. 59; *Монастырев Н.А.* Указ. соч. — С. 48–49; *Терещенко С.К.* Указ. соч. — С. 39; *Пузыревский К.П.* Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 21–29.

¹⁹ *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия Российского флота. 1914–1941. — Москва, 2004. — С. 70–71.

²⁰ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 333–339; *Арутюнян А.О.* Кавказский фронт 1914–1917 гг. — Ереван, 1971. — С. 122; *Козлов Д.Ю.* Указ. соч. — С. 119–120, 181.

²¹ *Арбузов В.В.* Эскадренный броненосец «Георгий Победоносец» // *Судостроение.* — 1989. — № 5. — С. 66; *Климовский С.Д.* Черноморские летчики против «Гибена» и «Бреслау» // *Гангут.* — 2000. — № 27. — С. 107.

²² *Афонин Н.Н.* Эскадренные миноносцы типа «Лейтенант Пущин» // Судостроение. — 1983. — № 5. — С. 68–69; Черноморский флот России. — Симферополь, 2002. — С. 129; *Григорьев А.Б.* Альбатросы: Из истории гидроавиации. — Москва, 1989. — С. 60–61. Персоналії героїв морської авіації — чотирьох кавалерів ордену святого Георгія та сімнадцятьох володарів Георгіївської зброї: *Крестьянников В.В.* Офицеры Черноморского флота — Георгиевские кавалеры первой мировой войны // Севастополь: Литературно-исторический альманах. — Севастополь, 2007. — № 29. — С. 176, 182–184, 186–189, 191–192, 199–202, 205–208, 210.

²³ *Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В.* Указ. соч. — С. 188–189; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Русский флот в Первой мировой войне. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 149; *Герасимов В.Л.* Авиация флота Черного моря: год 1914-й // Военно-исторический журнал — 2002. — № 8. — С. 38; *Крестьянников В.В.* Указ. праця. — С. 47. Пор.: «Гипарис Микола Миколайович... Першу світову війну зустрів на посаді флаг-офіцера 4-го дивізіону міноносців. 16.10.1914 під час атаки міноносцями «Лейтенант Пущин», «Живучий» та «Жаркий» німецького крейсера «Гебен» у районі рогу Херсонес вибухом викинутий з містка міноносця в море. У грудні 1914 р. нагороджений орденом св. Анни з написом «За храбрость»» (*Крестьянников В.В.* Указ. соч. — С. 180). Див. також: *М.[Монастырев Н.А.]* Указ. соч. — С. 24; *Шведе Е.Е.* Указ. соч. — С. 56–60; *Афанасьев Л.* Лейтенант А.В. Рагузский // Морской журнал. — 1930. — № 12. — С. 2; *Лукін А.П.* Флот: Русские моряки во время Великой войны и революции. — Париж [без года]. — Т. 1. — С. 20–31; *Апальков Ю.В.* Указ. соч. — С. 24; *Козлов Д. Ю.* Указ. соч. — С. 136.

²⁴ *Козлов Д.Ю.* Указ. соч. — С. 137–138, 142–150.

²⁵ *Больных А.* Морские битвы Первой мировой: Трагедия ошибок. — Москва, 2002. — С. 236; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 82, 85–89. Пор.: *Тереищенко С.К.* Указ. соч. — С. 40. Про новоросійські події 16 (29) жовтня 1914 р.: *Санеев С.А.* Обстрел Новороссийска германо-турецкими крейсерами в 1914 году // Военно-исторический журнал — 2006. — № 1. — С. 40–43 (у тексті та серед ілюстративного матеріалу наведено виразну телефонограму, підписану начальником штабу ЧФ: «Новоросійськ. Начальникові порту. Війна з Туреччиною почалася. Плансон»).

²⁶ *Козлов Д.Ю.* Указ. соч. — С. 142.

²⁷ *Барсамов Н.С., Барсамова С.А.* Феодосийская картинная галерея им. И.К. Айвазовского. — Симферополь, 1955. — С. 30–32; *Позребецкая И.М., Полун С.С., Богданова А.Н., Стефанова С.В.* Феодосийская картинная галерея им. И.К. Айвазовского. — Симферополь, 1982. — С. 91; *Лосев Д.* «Моя тетя — Анна Айвазовская» // Крымский альбом. — Феодосия; Москва, 1997. — С. 221–222; *Поляков А.* Библиотека-воин // Крымские каникулы. — Симферополь, 1981. — С. 38; *его же.* Севастопольская Морская... // Встречи с книгой. — Выпуск 2. — Москва, 1984. — С. 97; *Бычков А.П.* Духовный кладезь флота // Морской сборник. — 1992. — № 5–6. — С. 114; *Чикин А.М.* Севастополь: историко-литературный справочник. — Севастополь, 2008. — С. 341.

²⁸ *Монастырев Н.А.* Указ. соч. — С. 50; *Пузыревский К.П.* Повреждения кораблей от подводных взрывов... — С. 111–112; *Четверухин М.* Три встречи с «Гебеном» // Морские записки. — 1948. — № 1. — С. 56–57.

²⁹ Приказ по Кавказской армии от 16 октября // *Летопись войны*. — 1914. — № 11. — С. 2.

³⁰ Россия, Царьград... — С. 134; Великая Европейская Война: Летопись войны 1914–1915 гг. — Петроград [без года]. — С. 223; Царская Россия в мировой войне. — Ленинград, 1925. — Т. 1. — С. 55–56; *Нотович Ф.И.* Указ. соч. — С. 323–325; *Саркисян Е.К.* Указ. соч. — С. 168–169; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 341–342; *Лудшувейт Е.Ф.* Указ. соч. — С. 58–60; Черноморский флот... — С. 130; *Больных А.* Указ. соч. — С. 237–238.

³¹ *Недачин С.* Наш разрыв с Турцией // *Летопись войны*. — 1914. — № 11. — С. 9–13; Официальные донесения о ходе военных действий со 2 сентября по 24 октября // *там же*. — № 12. — С. 17 (24).

³² Официальный отдел // *Морской сборник*. — 1914. — № 11. — С. 1.

³³ *Нордман Н.* Война с Турцией и ее последствия // *Морской сборник*. — 1914. — № 11. — С. 102–111.

³⁴ *Милюков П.Н.* Константинополь и проливы // *Вестник Европы*. — 1917. — № 1. — С. 355–356; *Сенин А.С.* Армейское духовенство России в первую мировую войну // *Вопросы истории*. — 1990. — № 10. — С. 162; *Милюков П.Н.* Воспоминания. — Т. 2. — Москва, 1990. — С. 159–160; *Медушевский А.Н.* П.Н. Милюков: ученый и политик // *История СССР*. — 1991. — № 4. — С. 32–33.

³⁵ *Милюков П.Н.* Территориальные приобретения России // Чего ждет Россия от войны. — Петроград, [без года]. — С. 57–58; *его же.* «Нейтрализация» Дарданелл и Босфора // *Вопросы мировой войны*. — Петроград, 1915. — С. 532–548; «Россия, проливы и Константинополь» (Доклад проф. С.А. Котляревского) // *Утро России*. — 1915. — 7.03; *Кандидов Б.* Церковный фронт в годы мировой войны. — Москва; Пенза, 1929. — С. 38–39; *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. — Москва, 1988. — С. 21–23; *Киган Дж.* Указ. соч. — С. 279–280.

³⁶ *Городецкий С.* Царьград // *Русская старина*. — Вып. 1. — Москва, 1990. — С. 118.

³⁷ *Панченкова М.Т.* Указ. соч. — С. 388.

³⁸ *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 164.

³⁹ *Кладо Н. Л.* Очерки мировой войны // *Морской сборник*. — 1914. — № 12. — С. 156–159; *Летопись событий* // *Летопись войны*. — 1914. — № 16. — С. 24; *Монастырев Н.А.* Указ. соч. — С. 50; *Новиков Н.В.* Указ. соч. — С. 124; *Пантелеев Ю.А.* Оборона Одессы от набега германо-турецкого флота в 1915 г. // *Морской сборник*. — 1939. — № 8. — С. 54; *История города-героя Севастополя: 1783–1917*. — Киев, 1960. — С. 330, 339; *Кац Р.С., Златопольская О.М., Смирнов А.И.* Черноморский судостроительный. — Ленинград, 1973. — С. 119; *Бескровный Л.Г.* Армия и флот России в начале XX в.: Очерки военно-экономического потенциала. — Москва, 1986. — С. 211; *Вильсон Х.* Указ. соч. — С. 291; *Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю.* «Обвинительный акт» адмиралу А.А. Эбергарду // *Военно-исторический журнал*. — 2003. — № 10. — С. 36. Пор.: *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 343–344, 346–347.

⁴⁰ *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Российский военный флот на Черном море и в Восточном Средиземноморье. — Москва, 1988. — С. 125.

⁴¹ И. На Дунае в 1914 году (По рассказам участника войны) // Морской сборник. — 1916. — № 4. — С. 91–107; Переписка В.А. Сухомлинова с Н.Н. Янушкевичем // Красный архив. — 1922. — Т. 2. — С. 168, 175; *Шталь А.В.* Совместная работа... — С. 143; *Новиков Н.В.* Указ. соч. — С. 67; *Петров М.А.* Морская оборона берегов в опыте последних войн России. — Ленинград, 1927. — С. 197–198; Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. — Серия III. — Часть 2. — Т. 6. — Москва; Ленинград, 1935. — С. 62; *Кеппен П.* Надводные корабли и их техника в войну 1914–1918 гг. — Москва, 1937. — С. 348; *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. — Москва; Ленинград, 1940. — С. 33–35; *Писарев Ю.А.* Тайны первой мировой войны: Россия и Сербия в 1914–1915 гг. — Москва, 1990. — С. 120; *Цветков И.Ф.* Министр возрождавшегося флота и его мемуары // Вопросы истории естествознания и техники. — 1991. — № 1. — С. 106, 120; *Григоревич И.К.* Воспоминания бывшего морского министра // там же. — С. 115; Черноморский флот... — С. 130; *Черников И.* Гибель империи. — Москва; Санкт–Петербург, 2002. — С. 388, 603–606, 617–618.

⁴² Про М.Весолькіна (Веселкіна), за поголосками — позашлюбного сина Олександра III і, відповідно, рідного брата Миколи II: *Семенников В.П.* К истории выступления Румынии («Измена» русского посланника) // Монархия перед крушением: 1914–1917. — Москва; Ленинград, 1927. — С. 207, 220–222; *Чертопруд С.В.* Указ. соч. — С. 72.

⁴³ Про братів Григоренків — Аполлона, Василя, Олександра, Олексія: *Крестьянников В.В.* Указ. соч. — С. 182.

⁴⁴ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 342, 358–360.

⁴⁵ Ставка и министерство иностранных дел // Красный архив. — 1928. — Т. 3. — С. 36–37; Международные отношения... — Т. 10. — 1938. — С. 370–371; [*Крестьянников В.В.*] Комментарии к тексту // Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов. — Симферополь, 2007. — С. 522.

⁴⁶ *Ванев Г.И.* Предисловие // Севастополю 200 лет: 1783–1983. — Киев, 1983. — С. 13; Севастополь дореволюционный, 1783 — октябрь 1917 // там же. — С. 125.

⁴⁷ Оперативно-тактические взгляды германского флота: Сборник статей из германской военно-морской литературы / Составил капитан 2-го ранга А. Травничев. — Москва; Ленинград, 1941. — С. 126.

⁴⁸ *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Российский... — С. 125.

II. Розпал чорноморських перипетій 1914–1915 рр.

Одразу ж слідом за фазою спроби мінної ізоляції Босфору, вже 24 жовтня (6 листопада) 1914 р., севастопольська ескадра без розвідки вперше атакувала інфраструктурні об'єкти, пристосовані у Зонгулдацькій затоці під вугілля, видобуте малоазійською Гераклейською копальнею. Випустивши 226 шестидюймових і 26 десятидюймових снарядів, «Ростислав» і «Кагул» покремсали перевалочні та промислові споруди, елеватор, буксири, пароплав «Веjkoz», а разом із кораблями «Пантелеймон», «Память Меркурия» й кількома ескадреними міноносцями вигубили транспорти з військовим реманентом «Nike», «Bezmi-i-Alem», «Bahr-i-Ahmer», «Mithadpasha», прихопивши з них у полон понад дві сотні турків і німців¹.

Моторошні колізії накручувалися багатогранно. 25 жовтня (7 листопада) 1914 р. «Midilli» 40 хвилин бомбардував безборонний берег Поті (попри те, що мінзаг «Дыхтау» та озброєний «75-міліметровками» транспорт «Березань» із Батума заздалегідь радирували про виявлення курсу того настирливого крейсера на схід, їхні дані не сполошили чорноморських зверхників, які воліли насамперед розв'язувати клопоти, котрі завдавав «Jawuz Sultan Selim»), 27 жовтня (9 листопада) п'ять суден із Орду й Уньє під охороною «Midilli» та «Hamidieh» перевезли на північній схід Туреччини 5 тисяч солдатів, 28 жовтня (10 листопада) флагман В.Сушена обірвав кабель на лінії Севастополь — Варна, чого 16(29) жовтня через аварію у своєму машинному відділенні не домігся «Peik-i-Shevket».

4 (17) листопада «Евстафий», «Пантелеймон», «Иоанн Златоуст», «Три Святителя», «Ростислав», «Кагул», «Память Меркурия», «Алмаз» із есмінцями та міноносцями попатрали Трабзон, наступної доби посприяли загородникам «Великая княгиня Ксения» («Великая княгиня Ксенія») та «Великий князь Константин» («Великий князь Константинъ») укласти понад сотню мін попід цим портом і майже 300 — західніше, перед Платаною, Уньє, Самсуном. А далі на схід корабельна артилерія чорноморців спустошила у селищі Хопа форт, казарми, митницю, склади, в тому числі з боеприпасами, чим

застопорила рух турецьких військ прибережним курсом, націленим на Грузію².

Скрижальями 1914 р. вкарбовано 5 (18) листопада, коли за чотири десятки миль од Херсонеського маяка й за двадцять миль до найпівденнішого кримського рогу Сарич Чорноморський флот різко напосів на «Jawuz Sultan Selim» та «Midilli». Йдучи більш як на три милі попереду решти ескадри, приблизно об 11 годині 40 хвилин «Алмаз», яким командував капітан 2-го рангу Олександр Зарин, своїм прожектором крізь туман дав знати про виявлену загрозу — «великий дим». По полудні, о 12 годині 5 хвилин, уже зайшла двійка виявила праворуч перед собою «Алмаз». Ще за 5 хвилин О. Зарин просигналізував «Бачу ворога» й відповідно радіо начальника крейсерської бригади контр-адмірала Андрія Покровського вказало небезпечний квадрант моря всій ескадрі, яка о 12 годині 15 хвилин почала рішуче діяти за бойовою тривоною.

Адмірал Ебергард не спромігся зібрати в кулак підпорядковані судна, проте о 12 годині 24 хвилини на виконання його особливого наказу відзначився «Євстафій» під стерном капітана першого рангу Валеріана (Валерія) Галанина: залпом із кормової та носової веж за прицілом старшого артилериста мічмана Олександра Невинського влучив у «Jawuz Sultan Selim» (з відстані меншої, ніж 7,5 кілометрів), після чого минула ще хвилина, поки вогнем відповів «Jawuz» (наступного року О. Невинський став володарем Георгіївської зброї, лейтенантом).

У стрільбу встрили, але схилили з нею «Іоанн Златоуст» (командир — капітан 1-го рангу Франц Вінтер), «Пантелеймон» (командир — капітан Митрофан Каськов), «Три Святителя», де під прапором начальника лінкорної бригади контр-адмірала князя Миколи Путятіна порядкував капітан першого рангу Веніамін Лукин, та «Ростислав», який на чолі з капітаном Казимиром Порембським (Парембським) манівцями безперспективно замахнувся на невловимий о тій порі «Midilli». Водночас і бригада ескадрених міноносців під орудою капітана 1-го рангу Михайла Сабліна на маргінезі битви подалася шукати легкий крейсер ворога.

14 хвилин «Jawuz Sultan Selim» перебував під розривами снарядів, з яких три 305-міліметрових різонули його найщемливіше: за

первісно отриманою севастопольцями зі Стамбула інформацією, «мав важкі пошкодження та приблизно 150 людей убитими і пораненими», за опублікованими тоді ж зведеннями — на ньому було «7 офіцерів і 42 нижніх чини вбито та багатьох поранено», а за подальшими, теж не безсумнівними відомостями — з його тисячної команди загинуло більше сотні моряків, зазнали поранень 7 офіцерів і 52 матроси. Попри людські втрати він, зосередивши артилерійську потугу, й собі потряс «Евстафій», де вивів з ладу бортову радіостанцію (чим унеможливив централізацію ведення вогню чорноморцями), убив лейтенанта Євгена Мязговського, мічманів Сергія Григоренка, Миколу Ейлера, Миколу Семенова і 29 інших членів екіпажу, ще двадцятьох поранив тяжко (серед отих із них, хто невдовзі помер, був мічман Микола Гнилосиров), чотирьох — легко³.

7 (20) листопада в супроводі «Peik-i-Schevket» з'явившись на Босфорі, лінійний крейсер два тижні відлагоджувався в Золотому Розі. «Евстафій» у Севастополі за декаду впорався з ремонтом під рукою головного інженер-механіка порту генерал-лейтенанта Володимира Попова, активним помічником якого був інженер-механік старший лейтенант Іван Дворниченко (відзначений по службі, він на початку 1915 р. зріс до інженер-механіка капітана 2-го рангу).

Неординарну баталію піднесено інтерпретував цар. 9 (22) листопада 1914 р. Андрій Ебергард читав висилання Верховного головнокомандувача: «Щасливий передати таку телеграму Государя імператора: «Передай Чорноморському флоту Мою подяку за успішні його дії та за ревну службу його особового складу. Микола». Було роздруковано хромолітографію про цей епізод. У Севастополі героїв бою нагородив морський міністр Іван Григорович (козацько-шляхетського роду герба «Любеч», записаний до дворянства Полтавської губернії, племінник Василя Григоровича — мистецтвознавець, подвижника визволення Тараса Шевченка з кріпаччини)⁴.

Кривавий пульс брутально підігрітого Чорного моря дедалі насичувався. 7 (20) листопада «Hamidieh» випустив 80 снарядів по Туапсе, вночі на 12 (25) грудня — ще кілька по Батуму. Те узбережжя 27 листопада (10 грудня) 1914 р. обстрілював «Jawuz Sultan Selim», але ретирувався після енергійної відсічі Михайлівської фортеці (командант — генерал-майор Генерального штабу Володимир Ляхов,

приписний козак кубанської станиці Новосуворовська). Під прикриттям крейсерів Енвер-паша перекидав війська, бойовий запас, верблюдів і провіант до Північно-Східної Анатолії, зіпершись на Трабзон і Різе, де з ентузіазмом йому пособляло населення.

24 листопада (7 грудня) до приналежного тоді Румунії острова Зміїний (Феодонісі, Фідонісі, Білий, Ілан-Ада, Левкой, Ахіла), за 24 милі на північній схід од Сулини, «Midilli» провів транспорт «Zafer» із 24 турецькими кавалеристами. Ті, облудно зодягнені в російську форму, попливли до Дністровського лиману й, висадившись на мисі Бурнас в Ізмайльському повіті, викрали двох ними заскочених під Акерманською фортецею придністровців.

«Zafer» одразу повернувся до Стамбула, а «Midilli» подошкуляв кримчанам, доки над ним не закружляли небесні чатові — В. Утгоф, В. Качинський, Є. Коведяєв, Б. Миклашевський, М. Рагозин, Р. Ессен, О. Чорний, лейтенант Борис Лучанинов. Навзаєм застосовувалося й авіабомбування по крейсеру, й відповідне реагування з над води протиповітряною обороною.

26 листопада (9 грудня) було викрито й затримано дві дюжини «командос», які у камуфляжі маршували до дунайського Кілійського рукава тероризувати залізничну колію Бендери — Рені й «нищити сусідні села», але в результаті зазнали полону, не виконавши завдань. Того ж року чорноморці перегородили старими суднами комунікації у нижній течії річки неподалік Сулини.

За цих обставин після першого каравану суден, який М. Весьолкін удаło вивів із Рені 1(14) жовтня, Сербії дісталися ще чотири групи, доправивши з Експедицією особливого призначення зброю та будівельні матеріали. Для прикриття спорадичного річкового руху було сформовано спецзагін старшого лейтенанта Семенова — 7 офіцерів і 30 бійців.

Вночі з 30 листопада (13 грудня) на 1(14) грудня чорноморські есмінці поблизу Керасуна потопили пароплав «Derince», прихопивши з нього двох турецьких офіцерів і дванадцятьох шереговців. 8–9 (21–22) грудня «Великий князь Константин», «Великая княгиня Ксения», «Великий князь Алексей» («Великий князь Алексій») та «Цесаревич Георгий» («Цесаревичъ Георгій») з іншими кораблями під деменом контр-адмірала Миколи Львова здійснили компактне

встановлення більш як півтисячі мін на південному заході моря навпроти Босфору, так «виткавши» хитру зброю, що через чотири доби, вдень 13(26) числа, в її тенетах «Jawuz Sultan Selim» розпанахався відразу з обох боків («ковтнувши» не менше 600 т заборотної води, він своєю ходою з Гольц-пашею на облавкові повернувся до протоки, щоби там понад чотири місяці відновлювати боездатність). 7 (20) листопада на північ од Босфору міна розітнула «Nilufer» із його 63-ма моряками — вісьмома німецькими та п'ятдесятьма п'ятьма турецькими. 17 (30) грудня таким штибом було понівечено й «Ron», на котрому загинули троє⁵.

Під завісу 1914 р. Чорноморський флот підтримав обложених соратників у Батумі, поміж чіїх наземних підрозділів стійко воювала піхота з понадштатних матросів і молодших офіцерів запасу. Тоді турецька армія наблизилася до р. Чорох і до залізниці за 5–6 миль од міста й порту, в якому начальникові загону суден капітану другого рангу Костянтину Шуберту спершу підлягали «Березань», «Дыхтау», озброєні пароплави «Буг» («Бугъ») і «Принцип» («Принципъ») із лоцманськими катерами, а в грудні додався 440-тоннажний ескадрений міноносець «Жаркий» лейтенанта Володимира Собецького (Собеського), потім — трохи менший 410-тоннажний есмінець «Живой», який у передріздвяному набігові під Анатолійське узбережжя підпалив трабзонські підсобки та казарми, погромив берегову батарею й вітрильники в Різе⁶.

На початку 1915 р подяками «за молодецьку службу» в унісон поцінували «Живой» два генерал-ад'ютанти — Микола Миколайович та І. Григорович, котрий, за мирного часу наділений владою головного начальника флоту та морського відомства, не поспішав відмовлятися від прав вельможного шефа, хоча за упроваджуваними нормами військової доби управлінські важелі мали переходити від нього до главоверха чи безпосередньо до імператора. В. Собецького «на відзнаку в боях проти ворога» було підвищено до старшого лейтенанта⁷.

Виникла думка: для баластної закупорки паливного вузла захрастити його чотирма спрацьованими пароплавами «Атос» («Атось»), «Эрна» («Ерна»), «Исток» («Истокъ») і «Олег» («Олегъ»), по вінця засипавши камінням, аби на донному ґрунті з них зріс зубчастий

підводний частокіл. Утім приречений на поталу квартет під опікою капітана другого рангу Сергія Євдокимова (1917 р. стане контр-адміралом), вночі на 11 (24) грудня 1914 р. супроводжений в останню путь із Севастополя «Ростиславом», «Алмазом» і дивізіоном міноносців, знехтував регламентований ордер. У темряві зненацька набрівши на «Midilli», загинув «Атос», тридцять два члени екіпажу якого з командувачем судна лейтенантом Михайлом Четверухиним опинилися бранцями німецько-турецького крейсера⁸.

За схожої ситуації заблукавши, дістав відчутних виломів, але утримався на плаву «Олег» (чотирьох його моряків було вбито — Сазона Назаренка, Андрія Корохового, Дмитра Маркевича, Максима Білку, кількох — поранено). С. Євдокимов зазнав контузії й отруєння газами. Вранці анатолійська затока з берега озвалася гарматною кононадою, під котру експедиція за намисленим здалеку наказом А. Ебергарда примітивно спекалася імпровізованих блокшивів похованням поза наміченою раніше для цього Зонгулдацькою бухтою — непотребом, мотлохом⁹.

Вугільний район усе таки мінімізував вантажопотік, бо від 1915 р. його чимдуж розкраювали аерочовни з переобладнаних під авіаносії 130-метрових суден 9200-тонної водомісткості «Император Александр I» («Императоръ Александръ I») та «Император Николай I» («Императоръ Николай I»). Їхні гідролітаки спускалися кранівними стрілами стартувати з морської поверхні та, приведені після польоту, могли допроваджуватися катерами до підйомних механізмів попід кораблі. Османську транспортну артерію подеколи підживлювали посилені конвої, а безпалубні баркаси і великі барки-фелюги (фелюки, магони) торували азійську «вугільну» стежу крізь гирло річки Сакар'я (Сакарія), материком наближаючися до Мармурового моря.

Новий рік успадковував буйну естафету від старого: 20 грудня 1914 р. (2 січня 1915 р.) на північному сході від Босфору, де «Беспокойный», «Гневный», «Дерзкий», «Пронзительный» та загородники раніше загніздили міни, вибухнула канонерка «Berk-i-Satvet», затуливши собою «Midilli» та «Hamidieh», з якими йшла на Трабзон конвоювати переміщення армійських частин (оцей підірваний човен вибув ледь не до кінця війни). А Севастополь під порогом 1915 р.

саме збагатився першою із споруджених у Миколаєві 67-метрових дизельних субмарин 630-тонної водомісткості — підводним човном «Нерпа».

21 грудня 1914 р. (3 січня 1915 р.) на чорноморський південь вийшли «Евстафий», «Иоанн Златоуст», «Пантелеймон», «Три Святителя», «Ростислав», два крейсери та десяток есмінців. Наступного дня Андрій Ебергард свої основні сили майже від Сінопа повернув додому, залишивши в морі квінтет «Память Меркурия», «Гневный», «Дерзкий», «Беспокойный», «Пронзительный». Цей передовий загін попід Анатолійським узбережжям опівдні вступив у перестрілку з «Hamidieh», але, влучивши в нього декілька разів, усе таки не позбавив боєздатності й через виниклі несправності власних машин дозволив утекти. «Гневный» іще торпедував пароплав «Maria Rosette» (із нафтою), чийх дев'ятох моряків по тому взяв у полон (решта врятувалася, шлюпкою діставшись берега). Тоді ж із недолею спіткався «Дерзкий». Коли на ньому кормову «102-міліметрову» зрізав 150-міліметровий снаряд із ворожого корабля, запропав лейтенант Гліб Плансон, семеро з палубної команди зазнали ран і контузій. «Гневный» та «Пронзительный» 23 грудня 1914 р. (5 січня 1915 р.) знищили три турецьких судна, завантажені вугіллям у районі Ереґлі, а «Midilli» 15-ма пострілами перемісив, як його екіпажем гадалося, російські окопи на південносхідному узбережжі моря. Як з'ясувалося, на крейсері ніхто не відав, що ці рубежі передньо уступлено туркам...

24 грудня 1914 р. (6 січня 1915 р.) севастопольська ескадра, розпочавши черговий рейд на схід моря, наскочила на «Midilli» й «Hamidieh», котрі взимку вибірково «навідували» північні чорноморські порти. Рандеву тривало недовго, оскільки німецько-турецький «дуєт» крейсерів удало скористався нічною темрявою (хоча проти нього вперше було застосовано трасівні снаряди). У стрімкоплинному бою попсувалася 305-міліметрова гармата лінкора «Евстафий», з протилежного боку вимкнувся прожектор «Hamidieh».

На просторі між якірною стоянкою Сюрмене (Сурмене) та Різе чорноморці всліддили півсотні цивільних суден, спустошили Хопу, до 6(19) січня 1915 р. встигли полякати й терен на захід од Трабзона, знищивши в Сінопській гавані пароплав «Gergios» і три

вітрильники. 26 грудня 1914 р. (8 січня 1915 р.) при перевірці підозрілих фелюг загинув мічман Олександр Алеамбаров, прошитий кулею з берега¹⁰.

За два з половиною місяці від залучення на регулярні рейдування Чорним морем «Евстафий», «Иоанн Златоуст», «Пантелеймон», «Три Святителя», «Ростислав», «Память Меркурия», «Кагул», «Алмаз» із есмінцями перебували в походах 40 днів, наступного місяця — дві декади. Щоби домінувати в акваторії, цього виявилось замало. «Відсутність швидкісних крейсерів для розвідки та незадовільність нашої агентурної розвідки робили блокаду дуже важкою, такою, що вимагала дуже великої напруги сил особового складу й великої зношеності механізмів, бо, не володіючи відомостями про рух флоту і транспортів противника, доводилося невпинно крейсерувати в пошуку транспортів броненосним флотом», — виправдовувався Андрій Ебергард¹¹.

28 грудня 1914 р. (10 січня 1915 р.) пролунав потужний вибух міни, котру заторкнув «Burak Reis» (після цього рік знадобився йому на реставрування), проте зимові негаразди розрідили на чорноморській півночі мінне плетиво, викинувши з нього на Керченський півострів щонайменше 200, на Джарилгацьку косу — 40, під Одесу — понад 30 піротехнічних приладів. Для захоплення кожного, хто не перебував на державній службі, до березня 1915 р. за виявлення міни сплачувано по 15 карбованців, з весни така знахідка преміювалася «двадцяткою». Компенсували виниклі оборонні прогалини більше тисячі скрупкульозно приплюсованих «пекельних машин». Іще півтисячі нових вибухових пристосувань адаптувалися попід Севастополем.

Турецькі та німецькі техніки за всю війну в Чорному морі встановили не більше 722 мін, та немало горя босфорцям завдали саме їхні знаряддя, на яких зненацька 8 (21) січня 1915 р. запропала модерна канонерка «Hizir Reis», а 17 (30) січня потерпів канчовен «Nevsehir», причому осколки міни, невдало знятої з його палуби для укладення на баржу, зачепили й сусідні судна. Відчутною була на початку 1915 р. втрата й у Севастополі, поблизу якого з 60-метрової висоти впав плавковий літак «Кертис-Д» і розбився Б. Светухин. 30 січня (12 лютого), коли «Гневный» обстрілював Трабзон-

ський маяк, трапився ще один надзвичайний випадок: на есмінці вибухнула 102-міліметрова гармата, загинули офіцер і три матроси, ще троє дістали поранення. Біду було витлумачено надмірною вагою заряду, вжитого за хибним регламентом¹².

Ініціативно пульсували «Живучий» та «Живой», сміливими набігами ледь не щодня озирали південний берег, вишукуючи ворожі плавзасоби. На Різдво до батумського підрозділу вступили прибулі з Севастополя міноносці «Сметливый» та «Свирепый» («Свирѣпый»), причім останній уже 6(19) січня поблизу гирла річки Архава побив 11 турецьких вітрильників.

На початку 1915 р. в оцю частину моря було переведено есмінці «Завидный», «Заветный», «Звонкий» і «Зоркий». Проти ворожих комунікацій аж по ріг Єрос, траплялося, вони виходили групами — й по три воднораз. У тісній взаємодії з ними Приморський та Чороський загони Кавказької армії, протягом перших місяців 1915 р. перейшовши в наступ, оволоділи базою постачання Першого турецького корпусу — Хопою.

24 січня (6 лютого) «Midilli» підкараулив приписані до Батума кораблі, одначе ті, вивернувшись од 46 випущених по них снарядів, заманили нападника під артвогонь Михайлівської фортеці. Крейсер ретирувався, щоби через добу підійти до Криму. 26 січня (8 лютого) пострілами зі семикілометрової відстані він зруйнував декілька ялтинських споруд. Цього самого дня, коли вже й собі чорноморці стривожили трабзонські берегові батареї та Платану, «Завидный», «Заветный», «Звонкий» і «Зоркий» потрощили десятки невеличких суденець.

Оскільки 26 лютого (11 березня) 1915 р. «Жаркий» та «Живой» було відкликано з Аджарії на північ моря, В. Ляхов урочисто подякував їхнім екіпажам «за бойову роботу й винятково чесне та сумлінне ставлення до обов'язку служби і своїх повноважень». У першій половині 1915 р. командувати Батумським загоном суден став зарахований до імператорського почту капітан першого рангу Дмитро Ден¹³.

4 (17) січня 1915 р. начальник штабу Верховного головнокомандувача генерал од інфантерії Микола Янушкевич сформулював А. Ебергарду розпорядження великого князя Миколи Миколайо-

вича не тільки не допускати «висадку великих сухопутних сил», а й перешкоджати «окремим транспортам постачати Анатолійську турецьку армію різного роду припасами». Протягом наступного місяця чорноморська ескадра ліквідувала два пароплави в обслуговуванні воїнів–османців і понад шістдесят вітрильників, у цілому ж за сім зимових виходів у першому кварталі 1915 р. — чотири пароплави, 120 моторних і вітрильних шхун, вогнем по суші — каравани верблюдів та інших в'ючаків¹⁴. У заходах, покликаних розв'язати сукупність посталих на той час проблем, основну роль відіграла оперативна частина флотського штабу, куди з викладачів Морської академії флаг-капітаном підключився досвідчений каперанг Казимир (Казімеж) Кетлінський (Кетлінський, Кетлінський) — уродженець Могилева-Подільського, колишній старший офіцер «Иоанна Златоуста», батько майбутньої радянської письменниці Віри Кетлінської¹⁵.

22 лютого (7 березня) 1915 р. страхітливою атакою рейдів напроти міст Ереґлі й Зонгулдак було знищено сім турецьких суден. Берегові батареї, відповівши, влучили в «Алмаз» і пошкодили його артилерію, проте на кораблі притьмом відновили методичний обстріл «вугільних» об'єктів. Щоб якось заспокоїти навколишнє населення, 3(16) березня «Midilli», «Muavenet-i-Millije» та «Jadighiar-i-Millet» нарочито продефілювали вздовж підданих вогню анатолійських земель, а 5 (18) березня легкий крейсер сотнею снарядів приотрусив на південному сході Криму торпедно-пристрільну станцію й майстерню, після чого успішно уник зустрічі з направленою в похід чорноморською ескадрою, яка даремно шукала його до 7(20) березня¹⁶. Надалі для запобігання рецидивам подібних марнот свого флоту пеленгатори в Овідіополі та Керчі за наказом начальника чорноморської служби зв'язку каперанга Вячеслава Кедрина від 24 травня (6 червня) 1915 р. системно закільцювала севастопольська радіостанція лейтенанта Матвєєва¹⁷.

Царська дипломатія закріплювала претензії на Мармурове море та його обидві протоки: сакраментальна тріада з європейськими землями до лінії Енос (Енез) — Мідія у Південній Фракії, малоазійськими теренами на захід від Сакар'ї та егейськими островами Тенедос (Бозджаада) й Імроз (Імброс, Гокчеада) авансувалась Антан-

тою як майбутня здобич Росії. 27 лютого (12 березня) 1915 р. далекосяжну прелімінарію визнав британський кабінет міністрів (пам'ятною запискою королівського посольства в Петрограді), а через місяць, 28 березня (10 квітня), — французький (вербальною ноту). Подразнені апетити вдовольнилися б за паралельного втілення пажерливих устремлінь західних спільників.

«Остаточно долю турецької столиці вже було вирішено наперед угодою між російським і союзними урядами», — задоволено констатував С. Сазонов. Міністр, порозумівшись із геополітичними колегами, вже підготував проект міського управління для Константинополя на випадок, коли б союзники випередили у здобутті Стамбула: планувалося тимчасове цивільне управління, котре не підлягало контролю навіть головнокомандувача західних з'єднаних сил Антанти, якби їм поталанило оволодіти унікальним мусульманським центром, при цьому Сазонов одверто зізнався, що йому не до вподоби той сценарій розвитку подій за «неприємної можливості захоплення проток і Константинополя... не російськими військами та Чорноморським флотом»¹⁸.

Для стрибка ударних формувань з Одеси, Севастополя та інших пунктів на південь 47-річний контр-адмірал Олександр Хоменко — переведений з Балтики учасник минулої російсько-японської війни, кавалер орденів святого рівноапостольного князя Володимира 4-го класу з мечами і бантом, святої Анни 2-го ступеня з мечами і бантом, а також 4-го ступеня «за храбрість» — організував Транспортну флотилію: понад сто суден, зафрахтованих морським відомством, охоплених військовою повинністю й конфіскованих¹⁹. Її 1-й загін із судном «Николай II» як флагманом і з пароплавами «Херсон» («Херсонъ»), «Иерусалим» («Іерусалимъ»), «Тигр» («Тигръ»), «Ефрат» («Ефратъ»), «Садко», «Россия» («Россія»), «Вампоа» й рештою розраховувався, щоби перевезти пластунську бригаду, гірський артдивізіон, роту саперів і десантний батальйон, — у цілому на 9 тисяч військовиків, півтори тисячі коней та 340 возів. І. Григорович вимагав, аби флотилія досягла вправності враз десантувати два армійських корпуси²⁰.

Російськими органами активізувалася розвідка зарубіжного Причорномор'я²¹. Нею цілеспрямовано займалися аналітики штабів

Одеського військового округу та Кавказької армії, постійно обмінюючись свіжими даними, у чому особливу роль відіграв керівник відділу в управлінні генерал-квартирмейстера «кавказців» підполковник Данило (Данійл) Драценко — випускник Одеського піхотного училища та Миколаївської академії Генерального штабу, кавалер багатьох орденів за подвиги на війні проти Японії 1904–1905 рр. Безпосередній начальник того офіцера полковник Євген Масловський пізніше, через півтора десятка літ, розповів, що й до означеної царини чи не найвагоміший вклад внесли чорноморці, кому поталанило захопити вороже судно з мішками прецизійно виготовлених німцями докладних карт прилеглих районів²².

Одержавши примірники такого рідкісного вилову, кавказький штаб перевиданням цінних матеріалів уже з пристосованими уточненнями забезпечив війська потрібним накладом. «Ці карти, приблизно 5-верстного масштабу, слугували нам протягом усієї війни», — пояснив розвідник-мемуарист Є. Масловський²³. Він і Д. Драценко 1916 р. стали Георгіївськими кавалерами, 1917 р. — генералами²⁴.

Прокоментувавши наявні довідники, статистичні дані Генштабу, донесення засланих агентів і здійснене протягом 1908–1909 рр. капітаном другого рангу Сергеевим спеціальне дослідження, Морський Генеральний Штаб у лютому 1915 р. репрезентував під грифом «таємно» опис укріплень Босфору з обрисами протоки та її берегів, таблицями озброєння, передбаченням очікуваного звідти вогню, фотографіями рельєфу, де причаїлися польові та нагірні батареї Беюк-Лиман, Мавромоло, Сари-Таш, Румелі-Кавак, Теллі-Табія нижня, Теллі-Табія горішня, Киреч-Бурну, Філь-Бурну, Кичелі, Анатолі-Кавак нижня, Анатолі-Кавак горішня, Маджар нижня, Маджар горішня, Кілія, Ельмаз-Табія, Юм-Бурну тощо.

Найдетальнішими були примітки вже воєнного періоду: «1) за 150 і 450 метрів од старовинного порту Румелі-Кавак у напрямку моря влаштовано батарею з 6-ти польових гармат кожна — для захисту мінної загороди (відомості від 30 листопада 1914 р.); 2) над батареєю Беюк-Лиман встановлено дві 15-сантиметрові гармати з кутом обстрілу в бік моря (відомості від 16 грудня 1914 р.); 3) на рогові Фанераки встановлено гармати (кількість і калібр невідомі) — відомості від 31 грудня 1914 р. Крім указаних батарей, на

берегах Босфору збереглося досить багато старовинних кам'яних фортів, почасти зі збереженими ще гладкими стволами, які не мають, однак, жодного бойового значення».

За мирної доби босфорські укріплення називали два артилерійські полки чисельністю до трьох з половиною тисяч оборонців, дислокованих по різних гарнізонах. Під час війни, як зазначалося, туди потрапило «чимало німецьких офіцерів і нижніх чинів». Попри це, навіть за констатації порушеного, але зовсім не розв'язаного питання про «гармати навпроти рогу Кара-Бурун», прогностичний висновок «моргенштабістів» був сповнений оптимізму для потенційних нападників: «Батарей приморського фронту як за озброєнням, так і за розміщенням не можуть зупинити чи навіть утруднити підхід флоту до гирла протоки...»²⁵.

У Москві 1915 р. світ побачила розкішна ілюстрована тека, помпезно названа «Царград» (у російському оригіналі «Царьградъ»), — понад вісімдесят широкоформатних сторінок, з яких сорок містили текст на слошовому папері, двадцять чотири — ілюстрації на фарбованих аркушах і чотирнадцять — наклейки на суконному папері. З оглядом турецької історії тут виступив видатний український гуманітарій-енциклопедист і поліглот Агатангел Кримський, завершивши свій нарис словами: «... 1914 р., через три місяці після виникнення великої європейської війни, Туреччина пристала до Німеччини, ризикуючи в разі поразки бути остаточно вигнаною з Європи». Кульмінаційною ж у виданні формувалась анонімна стаття з претензійним прикінцевим абзацем: «І треба вірити, що тепер, під час великої світової війни, матиме, зрештою, своє розв'язання східне питання й справдяться пророцтва Мефодія, Льва Премудрого, ченця Даниїла та інших і росіяни вступлять до Царграда як його визволителі, як його законні володарі»²⁶.

В Одесі з отого приводу скупчилися призначені для очікуваного десанту на Босфор два батальйони Гвардійського екіпажу під орудою капітанів першого рангу Олександра Полушкина та Сергія Ширинського-Шихматова. Ці привілейовані підрозділи злились у новітній Окремий батальйон, очолений О. Полушкиним, а С. Ширинський-Шихматов перейшов командиром загону до Транспортної флотилії. Одеський парад трансформованих гвардійців прий-

няв сам Микола II, благословивши їх унікальною іконою та вручивши викуваний з мідних монет хрест для увінчання мечеті Ая-Соф'я, давнього Софійського собору²⁷.

Однак грандіозна маревна акція не надто форсувалася. «Поки той момент не можна визначити навіть приблизно, проте можна з упевненістю сказати, що флот матиме певний час для ремонту й підготовки до нової операції, оскільки збір необхідної кількості військ до пунктів посадки на судна триватиме чимало часу, не менше місяця», — стверджував у січні 1915 р. Верховний головнокомандувач. Наближений до нього М. Янушкевич приватним листом військовому міністрові генерал-ад'ютанту Володимирі Сухомлинову поремствував: «Чогось мало віри до нашого Чорноморського флоту, а він немов умисне на становищі «не чіпай мене»»²⁸.

Ставка зобов'язала Ебергарда посприяти англо-французькому з'єднанню, котре в лютому–березні 1915 р. дерзнуло відкрито штурмувати Дарданелли, де передньо, 30 листопада (13 грудня) 1914 р., британська субмарина В-11 (капітан — лейтенант Норман Холбрук) потопила «Messudieh». 19 лінкорів («Agamemnon», «Albion», «Canopus», «Cornwallis», «Irresistible», «Lord Nelson», «Majestic», «Ocean», «Prince George», «Queen Elizabeth», «Swiftsure», «Triumph», «Vengeance», «Bouvet», «Charlemagne», «Gaulois», «Suffren», «Goliath», «Inflexible») з меншими кораблями та авіацією сфокусувалися постинати там османські форти. Чорноморці відволікали значні ворожі сили за власною гіпотетичною програмою, надісланою до відома В. Черчілю: «Перший період операції: під час дій союзного флоту біля Дарданелл Чорноморський флот учиняє демонстрації поблизу Босфору — лише морські операції. Другий період: за підходу союзного флоту до Принцевих островів Чорноморський флот приступає до серйозної атаки босфорських укріплень. Головна квартира вважає, що без сприяння союзного флоту Чорноморському флоту буде не до снаги прорватися до Константинополя. Третій період: після знищення турецького флоту й з'єднання союзного флоту з Чорноморським — висадка десанту за спільно виробленим планом».

Воднораз великий князь Микола Миколайович дав підлеглим конфіденційне напуття форсувати Босфор, якби соратники по альянсу зрештою випередили з підкоренням Мармурового моря,

куди іноді раніше по одному проникали французькі й англійські підводні човни, 1915 р. торпедувавши «Heireddin Barbarossa», «Peiki-Schevket», «Jarhisar» і обстрілявши понад сто інших суден, стамбульський мол, залізничні колії, ешелони, склади, підприємства. Натомість поступово господарі налагодили надійні редути із заходу, надто після того як командувачем їхньої дарданелльської армії 11(24) березня 1915 р. став О. Ліман фон Зандерс.

Намічені плани Антанти дедалі провалювались, але на їхню підтримку в Чорному морі вистромилися «Ростислав», «Три Святителя», «Алмаз» і «Император Николай I» з гідролітаками, тралери, загородники, ескадрені міноносці. 15 (28) березня 1915 р. потопивши пароплав «Sabbah» з амуніцією та боеприпасами для ерзурумської армії, вони утнули, як гучно відрпортував адмірал Андрій Ебергард, «перше бомбардування Босфору». Збурилися такі уривковні настрої, за котрими вже «принизливим» гадалось «отримати Константинополь із чужих, хоч і союзницьких рук». Правник і філософ Євген Трубецькой — професор Московського університету, а раніше — Київського (святого Володимира), член Історичного товариства Нестора-літописця, заповзятливо переконував, що «не існує іншої розв'язки, ніж Росія оволодіє й протоками, й Константинополем», що *«Росія може прийти до Константинополя лише на чолі всесвітнього визвольного руху народів»*, що «тільки державою-визволительською вона може в ньому зоставатись»²⁹.

Своєрідна симуляція потужного терзання створу протоки на показ інтенсивно точилася до травня 1915 р., а вдома Транспортна флотилія імітувала підготовку вторгнення до проток, яке могли вчинити частини з утвореної при Одеському окружному штабі 7-ої (окремої) армії генерала від артилерії Володимира Нікітіна й 5-го корпусу генерал-лейтенанта Миколи Істоміна. Тренувати особливий авангард брався колишній військовий міністр Болгарії (1882–1883) та экс-командувач Одеського військового округу (1905–1909) генерал од кавалерії барон Олександр Каульбарс, який вважався фахівцем десантних акцій, знавцем повітряного флоту. На противагу В. Сушон обміжковував спосіб продемонструвати, що не відсиджуватиметься прив'язаним до «домашніх» функцій і знову ви-

силатиме на герць кораблі, адже «Jawuz Sultan Selim» залатав ліву бреш і попри незагоєну праву досягав 20-вузлової швидкості.

17 (30) березня 1915 р. «Память Меркурия», «Император Николай I», «Заветный», «Звонкий» та «Зоркий», посіпавши Зонгулдак, запроторили в пучину пароплав «Sadig», а 19 березня (1 квітня) на відплату рушили «Medjidieh» і «Hamidieh» з ескадреними міноносцями «Samsun», «Taschoes», «Jadighiar-i-Millet» та «Muavenet-i-Millice» — тим, що в жовтні 1914 р. позбиткував над одеситами. У свою чергу, «Jawuz Sultan Selim» і «Midilli», підстраховуючи колег, пустили на дно два пароплави з цукром: півторатисячотоннажний — «Восточная Звезда» («Восточная Звѣзда») й двохтисячотоннажний — «Провидент» («Провидентъ»).

Уранці 21 березня (3 квітня) «Medjidieh» необачно відхилився на схід од Воронцовського маяка й після 6-ої години за 15 миль до Одеси, поблизу сіл Фонтанка, Григорівка та Сичавка (Олександрівка), перечепився міною. Перевівши його екіпаж на супровідні есмінці, німецький командир крейсера капітан 3-го рангу Бюксель залишив корабель у лабетах Одеської банки із пробоїною в носовій частині площею 1,8 на 2,1 м, причому, щоб остаточно позбавити «Medjidieh» рухливості перед неминучим потраплянням до ворожих рук, по ньому випустив торпеду «Jadighiar-i-Millet»³⁰.

З міста картина виглядала досить знаменно — такою собі передвеликодньою: страсної суботи на обрії забаввані суднові контури і скасувались, oprіч того силуету, де заінтриговані городяни могли вгледіти рубку, дві щогли, три труби, а також носову 150-міліметрову гармату. На штабному пароплаві оборони Одеського району її начальник капітан першого рангу Михайло Федорович упевнився у немінності розвернутого «пасхального» сюрпризу. За добу, коли водолази позбавили заволоку оттоманської атрибутики, а мічман барон Микола Соловійов здійняв на борту російський прапор, почалися пошуки загубленої недавніми господарями документації. Знайшовся й катер із «Medjidieh», прибитий до берега. За вжиті заходи М. Федорович удостоївся Георгіївської зброї та ордену святого рівноапостольного князя Володимира 4-го ступеня з мечами і бантом (подальша його бойова діяльність відзначена орде-

нами святої Анни 3-го класу та святого Володимира 3-го ступеня з мечами і бантом)³¹.

Одвідавши діючу армію в Самборі й Перемишлі, Микола II через Львів, Здолбунів, Кам'янець–Подільський, Комарівці та Жмеринку приїхав 14 (27) квітня 1915 р. до Одеси, наступного дня в Миколаєві оглянув підприємства суднобудування, снарядний і шрапнельний завод, іще за добу дістався Севастополя, аби звідити відбути 18 квітня (1 травня). «Одеса, де покоїться турецький велетень моря, понад півторає літ тяжіє до Константинополя. Й нині розрубується Гордіїв гудз. [...] Миколаїв, де кується морська сила, як Севастополь і Одеса, було відзначено відвідинами Його величності. Це кити Чорного моря, води котрого повинні бути російськими», — пафосна метафоричність офіціозного видання «Летопись войны» («Лѣтопись войны»), вочевидь, надихалася «найвищими» настроями, збудженими надібанням змертвілого 102-метрового «Medjidieh»³².

На спорожнілому бронепалубному прибулді капітан 1-го рангу Емануїл Молас знайшов унікальну книгу та інші папери, що дозволило розшифрувати закодовані матеріали турецького радіо. 12 (25) травня того самого року «Medjidieh» було піднято з 13-метрової глибини Чорноморською рятувальною партією, очоленою інженер-механіком капітаном другого рангу Вітольдом Желяговським (Желяговським) і завідувачем водолазними роботами Феоктистом Шпаковичем (за проведену роботу номінований у адміралтейські поручики). Підрихтований і гонористо названий на спомин болісної пропажі 1914 р. — «Прут» («Пруть»), крейсер-трофей у листопаді 1915 р. відвідав цар. Докладно потрактувавши весняну зав'язку тієї пригоди, газета «Одесские новости» («Одеськія новости») і петроградський місячник «Морской сборник» («Морской сборникъ») дружно зачитували передовицю лондонського часопису «Daily News» про те, що коментовані обставини вкупі з облогою Босфору «знаменують початок безперечного панування Росії у Чорному морі, котре дасть змогу Росії висадити свої війська, де вона забажає»³³.

Південну сферу чорноморці поділяли на три оперативні зони: Босфорський район, сектор між протокою та Трабзоном, край на схід від того старовинного міста до розташування Батумського загону, влітку 1915 р. очоленого капрангом М. Римським-Корса-

ковим. Головні надії на цьому етапі пов'язувалися зі змінними засідками підводних човнів, рейдами всієї ескадри та вихватками міноносців з-під Михайлівської фортеці. Як правило, на виконання завдань із Севастополя кораблі виходили, щоби прибути до жаданого місця вдосвіта й під ранок піддавали обстрілові обумовлені порти та окремі судна. Здіймались у небо літаки, базовані по авіаносцях³⁴.

За допомогою льотчиків, які підсобляли корабельній артилерії, чорноморська ескадра від 12(25) квітня 1915 р. бомбардувала форт Карабурун (Кара-Бурун, Кара-Бурну), піддавши вогню казарми на азійському березі Босфору та принагідно захопивши два вітрильники з гасом. 19 квітня (2 травня) «Кагул» і «Память Меркурия», доозброєні четвірками шестидюймовок, бомбардували Зонгулдак, знищивши там однотрубний трищогловий пароплав і барк, а «Три Святителя» та «Пантелеймон» за підтримки гідроавіатранспорта «Император Николай I» сполошили Босфор, завдавши удару по фортах Ельмаз, Фанераки, Беюк-Лиман, Кілія та інших (за дві з чвертю години туди було випущено 166 снарядів 305-міліметрового калібру та 528 менших, 152-міліметрових).

Другого дня «Три Святителя» й «Ростислав» потіпали ту саму протоку, а третього — «Ростислав» і аероплани причавили Ігнеаду й кинули бомби на Стамбул. У цей час «Память Меркурия» поблизу рогу Баба побатував пароплав «Sahir» та вітрильник із 950-ма тоннами вугілля. «Кагул» під стерном капітана 1-го рангу флігель-ад'ютанта Сергія Погуляєва (з умілим старшим артилерійським офіцером старшим лейтенантом Сергієм Ніколаєвим) потопив два вітрильники, які правили до Стамбула гас, і заволодів судном «Amalia» (з харчами, борошном і гасом, визнаним контрабандним), котре у Севастополі стало «Амалия» («Амалия»)³⁵.

Від осені 1914 р. до весни 1915 р. Османська імперія розгубила приблизно третину комерційного водотоннажу. Поборювати цю кепську тенденцію «Jawuz Sultan Selim» 23 квітня (6 травня) 1915 р. спершу спробував укупі з «Midilli» та «Hamidieh», а 27 квітня (10 травня) поткнувся патрулювати самотужки, щоб обік Босфору прихистити «Numune-i-Hamiet». Одначе реагував на виклики надто мляво: наступного ранку лігши на паралельні з ним курси, «Евста-

фий» (уже з новим командиром — М. Федоровичем), «Иоанн Златоуст», «Пантелеймон» і «Три Святителя» («Ростислав» дещо припізнався), майже не заторкнуті випущеними проти них 150-ма одинадцятидюймовими снарядами, своїми «дванадцятидюймовками» тричі «накрили» лінійний крейсер, змусивши ретируватися по влученню в нього старшого комендора «Пантелеймона» Андрія Жукова, повиншованого за це Георгіївським хрестом 4-го класу.

Нагородами куратору корабельного вогню лейтенантові Володимиру Мальчиковському стали погони старшого лейтенанта, орден святої Анни третього ступеня з мечами та бантом і святого Станіслава другого ступеня з мечами. Капітан 1-го рангу М. Каськов удостоївся Георгіївської зброї з написом «За храбрость». За 23-хвилинний бій А. Ебергарду перепали символічні мечі ордену святого рівноапостольного князя Володимира 2-го ступеня, К. Плансон підвищився до віце-адмірала³⁶.

2(15) травня 1915 р. Чорноморський флот, застосувавши міноносці в шарпаніні узбережжя Зонгулдак — Ереґлі — Сакар'я — Кефкен, потрощив пристань з пакгаузами, потопив чотири пароплави з твердим паливом, двадцять вітрильників і два буксири, ще за три доби знищив портові споруди, котрі обслуговували Козлу, а 7(20) травня в Ереґлі висадив загін, який понівечив під'їзні шляхи до шахт, динамомашини й паливні сховища. У перестрілці з турецькими військовиками троє десантників дістали поранення.

У травні 1915 р. розгорнулося принципове інформаційне протиборство. На німецьке лжеоповіщення, що начебто поблизу Мідії вибухнув і потонув з 1400-особовим екіпажем «Пантелеймон», Петроград поширив уїдливе спростування: «Ми уповноважені категорично заявити, що вся ця звістка цілком і включно з фактично перебільшеною цифрою особового складу на кораблі є абсолютною вигадкою. Не тільки корабель «Пантелеймон» чи інше військове судно російського флоту не загинуло останнім часом, але й не було суден, які зазнали найменших пошкоджень. Щодо названого корабля, то в день, указаний німецькою радіотелеграмою, він навіть не виходив до Босфору й перебував у нашому порту»³⁷. До речі, штат цього лінкора складали вісім сотень моряків.

24 травня (6 червня) основні сили чорноморців — п'ять лінійних кораблів, три крейсери та чотирнадцять ескадрених міноносців — проконтролювали південний захід моря. Ця армада дефілювала вздовж анатолійського берега, обстріляла Зонгулдак і Козлу, знищила пароплав, 5 фелюг і ще три вітрильники. Натомість Туреччину зміцнили німецькі субмарини, які, засвоївши крейсерську тактику й запанувавши в Дарданеллах і Мармуровому морі, націлилися з Босфору на Чорне море. Їхній підрозділ із U-21, UB-7, UB-8, UC-14, UC-15 складав стамбульську напівфлотилію (U — заголовна літера німецького слова *Unterseeboot*, у перекладі — «підводний човен»). Зі свого боку, російські стратеги уповали, в основному, на стрімкі ескадрені міноносці: 1915 р. дооснащені в Херсоні та Миколаєві «Быстрый», «Пылкий» («Пылкій»), «Счастливый», «Громкий» («Громкій») та «Поспешный» («Поспѣшный»), чії основні деталі з Петербурга (Петрограда) було переміщено залізницею, приєдналися до серії з квартету «Беспокойный» — «Гневный» — «Дерзкий» — «Пронзительный», раніше випущеного Товариством миколаївських заводів і корабелень «Наваль»³⁸.

За звичай, патрулювали спільними маршрутами від двох до п'яти міноносців. Навіть мінімальними ланками вони оптимально експлуатувалися. Тим паче, що для повноцінної їхньої ефективності виділялось якомога більше накопичених сил. Часом водночас із західною виходила й східна група. Коли виряджався максимум придатних тандемів, то практикувалася синхронна атака «віялом».

В районі Ереґлі 26 квітня (9 травня) «Дерзкий» та «Беспокойный», потопивши ворожий транспорт, із крейсером «Память Меркурия» покремсали ще три пароплави. «Дерзкий» і «Гневный» 28 травня (10 червня) обстріляли Зонгулдак (а на його рейді — два транспорти та вітрильник), поблизу Сакар'ї пошматували пароплав «Edirneh», біля Босфору полонили та відправили до Севастополя невелике судно «Eregli» й уночі, не знітившись, артилерією так дали відкоша «Midilli», що той покинув сутичку із розбитим прожектором.

Коли тоді ж «Гневный», дарма випустивши дві торпеди, пригальмував через негаразди з паропроводом, «Дерзкий» під командою капітана 2-го рангу Олександра Гадда (1918 р. — товариш морського міністра в Українській державі гетьмана Павла Скоропад-

ського) за інерцією самотужки азартно переслідував крейсера-збігцю, де сім моряків загинули та п'ятнадцятьох було поранено. 30 травня (12 червня) 1915 р., після того як цей бідовий есмінець навіть побуксував щойно виведеного з ладу «близнюка», переможці повернулися на поправку до Севастополя. Поміж них виявилось семеро поранених — офіцер і шість матросів³⁹.

«Пронзительный», «Гневный» і «Дерзкий» поблизу Вугільного району навесні ліквідували 4 турецькі пароплави та 30 яхт, 1 (14) червня 1915 р. «Пронзительный» і «Беспокойный» вслідили пароплав «Seliamet-Bakhrie» з діжками гасу й колишне грецьке судно «Antonios» доправили до Севастополя. У липні «Беспокойный», «Пронзительный», «Дерзкий» знищили пароплав і баржу. «Быстрый», «Пылкий», «Счастливый» із 9-кілометрової відстані бомбардували Зонгулдак і його гавань, пошкодивши «Numune-i-Hamiet», «Jadighiar-i-Millet», два транспорти, 19 малих суден. До вересня такі ескадрені міноносці понад три десятки разів походжали південним заходом моря⁴⁰.

Нестандартно діяли підводники, адаптувавши модерне поповнення матеріальної частини — нові дизельні субмарини. Збудований 1915 р. Миколаївським відділенням Балтійського заводу 67-метровий човнен «Тюлень» (командуючий — старший лейтенант Петро Бачманов) у червневому поході спалив трищогловий барк, пароплав, ширкет і кілька шхун. У черговому плаванні інший дизельник «Морж» («Моржъ»), також щойно освоєний, торпедував 2500-тоннажне судно, потопив трохи менші 1500-тоннажний та 400-тоннажний пароплави, завантажені вугіллям і провізією, а опинившись неподалік Босфору, змусив викинутися на берег озброєний гарматою вітрильник⁴¹.

Улітку того самого року особливу роль відіграв «Краб» («Крабъ»), виготовлений «Навалем» за проектом Михайла Нальтова (Налетова). Попри помічені конструктивні недоліки цьому експериментальному підводному загородникові півтисячотонної водомісткості (боекомплект — 66 мін і 4 торпеди, а також 37-міліметрова гармата й кулемет для ведення надводного вогню та захисту від нападу з повітря) доручалося перекрити своєю зброєю відтинок приблизно з милю між босфорськими маяками Румелі-

Фенері (Румелі-Фенер, Румеліфенер) й Анадолу-Фенері (Анадолу-Фенер, Анадолуфенері, Анатолі-Фенері, Анатоліфенері, Анатоліфенер), аби перетнути протоку своєрідним бар'єром, коли з Інгулу, від миколаївського заводу, влаштованого Російським суднобудівним товариством (серед його акціонерів були члени царської фамілії, насамперед імператриця Олександра Федорівна, а директором — видатний інженер Микола Дмитрієв)⁴² на відкупленій у казни адміралтейській території, до Одеси, а потім до Севастополя збирався 169-метровий дредноут із числа споруджуваних у Миколаєві — «Императрица Мария» («Императрица Марія»), приблизно рівний за тоннажністю турецькому флагманові й хоча повільніший, але з ліпшим збройним ресурсом: у чотирьох баштах — по три 305-міліметрових жерла, на бортах — по десятку «130-міліметровок», а також протиповітряні 75-міліметрові зенітки, кулемети, торпеди.

25 червня (8 липня) 53-метровий «Краб», навіть належно не випробуваний, здійняв, відійшовши від Криму, андріївський стяг і вимпел. Із модерними човнами «Тюлень», «Нерпа» та «Морж» 27 червня (10 липня) він, долаючи неймовірні складності експериментального плавання, устаткував міні настільки професійно, що вже за добу на них упіймалися канонерка «Issa Reis» і пароплав «Ugurola». Главковерх висловив «задоволення з приводу перших удалих дій у тяжкій ситуації корабля самобутнього, російського типу».

Командир цього судна-новачка старший лейтенант Лев Феншоу «на відзнаку сумлінної служби та особливих трудів, викликаних умовами війни», став капітаном 2-го рангу, мінний офіцер мічман Нестор Монастирьов за новаторство — лейтенантом, кавалером ордену святої Анни з мечами та бантом, виконуючий обов'язки старшого офіцера лейтенант Володимир Крузенштерн, онук видатного мореплавця XVIII–XIX ст. Івана Крузенштерна, одержав «Анну» третього ступеня та Георгіївську зброю, бригадний начальник капітан 1-го рангу Вячеслав Ключковський як керівник операції — «Володимира» третього ступеня з мечами, флагманський штурман лейтенант Михайло Паруцький — «Станіслава» другого класу та мечі до нього, причому ще й підвищився до старшого лейтенанта (він командуватиме підводним мінзагом восени, коли Л. Феншоу обійме 1-й дивізіон чорноморських субмарин, де опиняться «Краб», «Морж»,

«Тюлень», «Нерпа»). В. Крузенштерн, перейшовши старшим офіцером на «Нерпу», 1917-го стане її командиром. Дванадцяттеро матросів, унтер-офіцерів, боцманів «Краба» прикрасилися медалями на Станіславській стрічці з написом «За усердие», десятеро — Георгіївськими медалями «За храбрость» і восьмеро — знаками Військового ордена (один — срібного хреста 3-го ступеня, семеро — хрестів 4-го ступеня)⁴³.

Перші еволюції красеня-дредноута «Императрица Мария» не призвели до надмірних проблем, але вночі на 25 червня (8 липня) 1915 р. через його габарити було марудно в річковій тисняві прощатися з Миколаєвом. Звідти менш як за добу він дійшов до Очаківської фортеці й на ранок 26 червня (9 липня) розпочав полігонні випробовування міцності власних артвеж. Морем його пантрували «Память Меркурия», «Император Александр I», вісім ескадрених міноносців, посильне судно «Летчик» («Летчикъ»), на найпівденніших охоронних позиціях перебували п'ять лінійних кораблів, два крейсери і три есмінці.

Того дня, 26 червня (9 липня) 1915 р., пролунали пробні випали гармат могутнього дебютанта, далі він узяв курс до Одеси, куди й прибув 28 червня (11 липня), а 30 червня (13 липня), радо привітаний у Севастополі й ніжно прозваний матросами «Марійкою» (панібратський варіант — «Маруха»), миколаївський лінкор форсував бойову підготовку. Встановлена для нього комплектність перевищувала 1200 осіб, у тому числі налічувалося 37 офіцерів.

З'ясувалося, що «вдягнуте» у міцні панцирні шати судно граничну стрімкість (понад 22 вузли) втримувало лише дві години, після чого притищувало ходу до 18 вузлів, причому палива в такому зміненому режимі вистачало щонайбільше на вісім діб. 6(19) серпня 1915 р. з нього за випробуванням артилерії 130-міліметрового (протимінного) калібру спостерігав Ебергард і стрільбу, ведену з обох бортів, було визнано успішною. Не минуло й місяця як особлива комісія прийняла всі системи і механізми «Марійки»⁴⁴.

Про досягнуте його відомством забезпечення «всіма необхідними припасами, матеріалами, предметами озброєння та паливом» заявив перед Державною Думою морський міністр Григорович. Його експресивна тирада, що «майже не зазнавши втрат, Чорномор-

ський флот постійно нарощує силу й чекає на той момент, коли настане час перейти до розв'язання близького кожному російському серцю завдання, заповіданого нам усім нашим минулим», викликала депутатські вигуки «Браво!»⁴⁵.

Замигтіла череда знаменних колізій. 30 червня (13 липня) 1915 р. всюдисущі есмінці неподалік рогу Шилі (Хилі, Шиле) покінчили з пароплавом «Igneada» — тим самим судном «Ида», яке «Jawuz Sultan Selim» загарбав 1914 р. під кримським берегом. 5 (18) липня 1915 р. «Midilli» попід Босфором напоровся на вготовану взимку загоном М. Львова чи влітку «Крабом» міну й продірявлене судно, на якому було вбито 8 моряків, ремонтувалося понад сім місяців — до 14 (27) лютого наступного року.

19 липня (1 серпня) 1915 р. на південному сході моря «Живой» і «Живучий» розметали 46 вітрильників, а вісім міноносців цього класу, як тактичні інструменти начетверо поділені, 20 липня (2 серпня) спалили чотири з половиною сотні вітрильних і вітрильно-моторних плавзасобів противника. Від 16 (29) липня до 22 липня (4 серпня) «Звонкий», «Зоркий», «Заветный» потрошили 120 вітрильників, од 16 (29) серпня по 21 серпня (3 вересня) «Заветный», «Лейтенант Пущин» і «Завидный» — 319. При тому ці міноносці не вгавали зривати виходи вітрильників і пароплавів з Вугільного району, обстрілювали портові приміщення пункту Амастра⁴⁶.

Того літа особливу увагу привертала повітряні звершення чорноморців. Командир корабельного авіазагону В. Утгоф у липні першим серед флотських авіаторів отримав орден святого Георгія 4-го класу. Цікаво, що незадовго перед війною, 19 лютого (10 березня) 1914 р., він ледь не загинув, у густому тумані перетнувшись із панцирником «Георгий Победоносец». Але з води і він, і його пасажир О. Тюфяєв урятувалися зовсім неушкодженими. Пізніше Утгоф удостоївся орденів святого Станіслава 3-го ступеня й святої Анни 3-го класу з мечами та бантом і 2-го ступеня з мечами. Оскільки восени 1915 р. він відбув у кількамісячне відрядження до Америки, його заступав вихованець Харківського університету лейтенант Є. Коведяєв — перший морський льотчик, нагороджений Георгіївською зброєю (у червні 1915 р.)⁴⁷.

Показовим виявився вівторок 28 липня (10 серпня) 1915 р., коли для атаки на Зонгулдак крейсери «Кагул» і «Память Меркурия» та п'ятьох ескадрених міноносців приєднався «Тюлень», біля острова Кефкен розполохавши турецький конвой з «Hamidieh», «Muavenet-i-Millije», «Numune-i-Hamiet» й торпедувавши пароплав «Zonguldak». За два дні підводний човен ще потопив вітрильник з вугіллям, а 31 липня (13 серпня) витримав несподіваний поєдинок із двоцоголовою шхуною-пасткою «Dere» під кермом капітан-лейтенанта резерву графа Шамаре, який власним коштом замасковано озброїв свою «наживку» двома «47-міліметровками».

Блискуче скоординував «Нерпу» з підрозділом есмінців В. Трубецької: 23 серпня (5 вересня) 1915 р. «Быстрый» та «Пронзительный», підтримані субмариною, за годину й 52 хвилини так напали на зустрінутий морський караван, що з нього «Muavenet-i-Millije», «Numune-i-Hamiet» і «Hamidieh», на котрому після влучень «102-міліметровок» вийшли з ладу носова і кормова 150-міліметрові гармати, «порозбігалися», викликавши на підмогу «Jawuz Sultan Selim» і кинувши напризволяще вугільники «Sejhun», «Eresos», «Illiria» з десятком тисяч тонн палива, а також баржу з буксиром («Sejhun» потерпів удруге: це був перереєстрований «Sabbah», того року піднятий з мілизни босфорцями). Капітани пароплавів намагалися спрямувати свої судна до берега, проте їхні підлеглі, запанікувавши, пострібали за борт у воду⁴⁸.

Офіцерів-звитяжців не обминуло гідне повинування: головний артилерист мінного дивізіону лейтенант Вікентій Ловенецький, командуючий човном старший лейтенант Віктор Вількен, який начальникував дивізіоном підводників, і капітан «Пронзительного» В. Борсук здобули Георгіївські клинки (останній з оцих трьох офіцерів зріс до каперанга, діставши ще орден Володимира 4-го ступеня з мечами та бантом), командиру «Быстрого» Захарові Шипулинському випали каперангові погони, Георгіївська зброя, бант і мечі до «Володимира» 4-го класу, а князеві Трубецькому — почесний клинок і «Георгій» 4-го ступеня⁴⁹.

Замість «Hamidieh» надалі вчашав конвоювати «Jawuz Sultan Selim», котрому 8 (21) вересня не було обтяжливою процедурою попоганяти трійку «Гневный» — «Дерзкий» — «Счастливый». Але

1 (14) листопада такий гігант ледь ухилився від торпед «Моржа» (за лянчу атаку, що російським спостерігачам видалась результативною, командуючий човном старший лейтенант Володимир Погорецький тієї осені був удостоєний Георгіївської зброї, пізніше, у грудні 1917 р., — й ордена святого Георгія 4-го класу «за мужність і самовідданість, виявлені ним під час атаки крейсера «Гебен» 1 листопада 1915 р. в районі Босфору»), тож Вільгельм Сушон закріпився ризикувати суперкораблем. Лаштуванням на магонах 47-міліметрових гармат готував неприємні «сюрпризи» для підводників, а вищезгадана шхуна «Dere» на відзнаку надзвичайної активності до освоєних «47-міліметровок» отримала 75-міліметровий ствол. Однак сподіваного ефекту не трапилось. «Чорне золото» до Стамбула надходило німецькими суднами лише під покровом темних ночей⁵⁰.

Улітку 1915 р. главноверх на запит Івана Григоровича дозволив переобладнувати Транспортну флотилію для каботажу під забезпечення Одеського регіону і Південно-Західного фронту донецьким паливом через Маріуполь та хлібом зі Скадовська й Хорл. Восени її складали флагман «Руслан» («Русланъ»), сім загонів (два налічували по 10 транспортів, два — по 11, решта — 9, 14, 18), декілька допоміжних суден. До листопада вона дала раду двом з половиною мільйонам пудів зерна, сливе мільйонові пудів вугілля та півмільйону пудів інших вантажів. Про потребу десантів згадалось, коли проти Антанти в жовтні виступила Болгарія, й відтак належало поборювати саме той її флот, який 1913 р. по знегодах Балканських вієн тулився до Севастополя. Втім, чорноморське командування всіляко відкараскувалось од прискорення безпосереднього наступу на Стамбул. А. Ебергард і К. Кетлинський обстоювали думку про першочерговість суходільних маршрутів. «...Логічним і необхідним об'єктом операції слід уважати розгром балканських армій ворогів для того, щоби на їхніх спинах увірватися до Царграда», — узагальнив міркування про можливі переможні шляхи Кетлинський⁵¹.

Болгарський цар Фердинанд, завдяки кому за договором 24 серпня (6 вересня) 1915 р. блок Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини перетворився на Четверний, підпорядкував В. Сушонові шістьку міноносців приблизно стотонної водомісткості кожний — «Смели», «Храбри», «Дрѣзки», «Строги», «Летящи» та «Шумни» з 26-вуз-

ловою ходою, навчальний 720-тоннажний крейсер «Надежда» зі швидкістю до 17 вузлів, чотири яхти і три торпедні батареї. Варто додати, що 1912 р. болгари настільки успішно атакували «Hamidieh», що «Дрѣзки» влучив у нього торпедою⁵².

1915 р. в Євксинограді — за півтора миль од Стамбула, північніше Варни — отаборилися підводні човни з Німеччини, націлені шастати Чорним морем. 27 серпня (9 вересня) маленький UB-8, потім переданий Болгарії, під кермом лейтенанта фон Фойгта наблизився до Ялти, під рогом Аю-Даг знищив шхуни «Сотрудник» («Сотрудникъ»), «Благодетель» («Благодѣтель»), «Покорный» (дві з будматеріалами, одну з фуражем — вівсом і сіном), за два дні біля південно-східного кримського берега штатною 37-міліметровою гарматою випустив 18 снарядів по торпедній пристрільній станції неподалік рогу Чауда, потрощив бараки на Узунларському озері, поблизу Феодосії спалив вітрильник-гулет «Мелетина», 2 (15) вересня тотожний UB-7 під командою лейтенанта Вернера на траверзі села Дофинівка поблизу Одеси потопив куплене російським урядом англійське судно «Патагонія» («Патагонія», «Patagonia»), а 24 вересня (7 жовтня) під Севастополем ідентичний «сімці» й «вісімці» UB-14 лейтенанта фон Геймбурга побив пароплав «Катя» (з 662-ма тоннами цукру), а наступного дня — танкер «Апшерон» («Апшеронъ») з нафтою.

В цілому становище на Чорному морі деякою мірою стабілізувалося. 17(30) вересня 1915 р. з Севастополя бомбардувати Вугільний район вийшли «Евстафій», «Иоанн Златоуст», «Пантелеймон», «Память Меркурия», «Алмаз» і сім ескадрених міноносців. Цю групу з боку Босфору підстраховували «Императрица Мария», «Кагул» і п'ять есмінців. Наступного дня майже водночас сотнями снарядів «Евстафій» побив Козлу, «Память Меркурия» з есмінцями — Ереґлі, «Иоанн Златоуст» із «Пантелеймоном» — Зонгулдак. 19 вересня (2 жовтня) «Заветный» влучив у Трабзонський порт, викликавши два значних вибухи, на рейді Платани зняв із якоря й притягнув до Батума 50-тоннажну «моторку»⁵³.

6(19) жовтня начальник Морського Генштабу віце-адмірал Олександр Русин доручив Андрієві Ебергарду готувати десантування до Південної Добруджі. 14(27) жовтня севастопольська ескадра

(22 вимпели) здалеку обстріляла Варну (у тому числі головним калібром — «дванадцятидюймовками»). Реакція оборонців виявилася слабкою: зовсім не було використано берегову артилерію, адже та мала обмежений лише десятма кілометрами радіус дії. Певну загрозу підлеглим Ебергарда чорноморцям становили розміщені в Євксинограді субмарини, чиї екіпажі надто непокоїли задіяні проти них севастопольськими силами шестидюймовки і літаки-бомбардувальники⁵⁴.

Офіційне берлінське радіо дезінформувало, що ніби два з російських панцирників на кшталт «Пантелеймона» потонули. Через це в історіографії вкарбувалися рядки: «Горпедя підірвала російський лінійний корабель «Пантелеймон», який дістав настільки значне пошкодження, що на кілька місяців вибув із ладу»⁵⁵. Насправді атака UB-7 з 900-метрової дистанції не досягла результату й лінкор залишився в строю (як і його «близнюки») ⁵⁶.

Пославшись на грецьку газету з румунського міста Браїлів, «Морской сборник» указав на варненські збитки від зазаного нападу: «... Більшу частину будівель у порту зруйновано, розбито митницю, управління портових робіт, частину нової залізничної станції та 2 сховища. Бомбами російських гідроаеропланів (21 бомба) знищено частину рухомого складу та пошкоджено бездротовий телеграф. Під час виниклої пожежі згорів санаторій біля рогу Емон». Російський часопис побіжно підбив підсумки за рік війни на всьому тому театрі: «Чорноморським флотом знищено 58 пароплавів і понад 4000 вітрильників, чим вельми ускладнено підвезення підкріплень морем як до Кавказу, так і до Мармурового моря»⁵⁷.

1(14) листопада 1915 р. Євксиноград діждався субмарини UC-13 лейтенанта Кірхнера. За тиждень вона поблизу Туапсе ліквідувала трищогловий цементовоз «Украина», потім у тому районі — кілька вітрильників і нафтоналивний пароплав № 57, але після шторму 16(29) листопада, в аварійному стані викинувшись на землю обік гирла річки Мелен, принишкла. Відряджених допомогти їй канонерських човнів «Tash-Keupru» й «Iesgar», котрі з Босфору дістались острова Кефкен, 28 листопада (11 грудня) настигли і спопелили артвогнем «Пронзительный», «Дерзкий» та «Счастливый» під загальною орудою В. Трубецького, трьох моряків постигнавши,

двох тяжко поранивши. Збагатившись назбираними відомостями, переможна двійка «Счастливый» — «Пронзительный» пізніше вишипорили у виярку замасковану під пагорб УС-13 і, пустивши її на пил, попутно потопила два завантажених паливом вітрильники (з них полонила п'ятьох моряків). Наступного дня ці есмінці розборсали цілий вугільний караван, судові екіпажі з якого відправили до Батума⁵⁸.

Під запону року севастопольцям випало розв'язувати проблему, яка полягала в тому, щоб у Болгарії, придушивши приморські батареї, викрити німецьку базу субмарин. Хоча від жовтня порт і береги варненської затоки інтенсивно бомбувалися, до великої шкоди розташованим там підводникам у результаті не дійшло: особисто Микола II забажав, аби Євксиноградський палац, де їхні човни дислокувалися, не було заторкнуто.

Чорноморцям самим доводилося вдаватися до різноманітних оборонних поліативів, нарощуючи заходи забезпечення своїх портів. Севастополь прибрався кількома рядами бонів, поставлених на перепоні підступів глибинних пролаз, прецінь складались із сталевих сітей, прив'язаних до рейок угорі та вниз (аж до дна) й насичених як грубезними металевими колодами, так і мінами. Бони мали спеціальні ворота, крізь котрі відповідна обслуга, оснащена катерами, пропускала судна й знову блокувала вхід — вихід.

У відкритому морі безпека не гарантувалася жодному плавзасобові, навіть такому велету як «Императрица Мария». З'явилися докази, що ця гордість флоту не надто ладна виконати самостійні завдання. Фахівці гадали, як виправити помічений диферент (нахил) на ніс дредноута за повного завантаження артзапасу. З огляду на те А. Ебергард зобов'язав зменшити кількість пострілів двох перших веж зі ста до сімдесяти, а комплекти, проєктовані для «130-міліметровок» носової частини, урізати з 245 снарядів до 100. На полегшення тиску на правий борт було скорочено якірний ланцюг⁵⁹.

О цій порі з Батума на Дунай було спрямовано канчовен і два міноносці, до Рені та інших річкових портів надійшла важка севастопольська артилерія та 50 мінометів. Начальником загону оборони північно-західної частини Чорного моря з квартируванням в Одесі зробився контр-адмірал П. Паттон-Фантон-де-Веррайон. Під

рукою генерала від інфантерії Дмитра Щербачова одеським регіоном зосередилася 7-ма армія, здатна податися до Сербії, якби її пропустила крізь власні терени Румунія. Оскільки ж та сусідня країна не дозволила транзит російського війська, альтернативою висувались ідеї десантного угруповання коли не до Стамбула, то на болгарське узбережжя. «Порти Варна й Бургас, особливо другий, мають велике стратегічне значення як проміжні бази для нашої десантної операції проти проток. Тепер їхнє військове значення хіба в тому, що вони можуть служити базами для легких крейсерів, міноносців і підводних човнів ворога, що полегшує їхні операції, надто проти району Одеса-Севастополь», — підсумували 3(16) жовтня 1915 р. Андрій Ебергард, Костянтин Плансон і Казимир Кетлинський у доповіді новому начальникові штабу Верховного головнокомандувача генералові від інфантерії Михайлові Алексеєву⁶⁰.

У другій половині 1915 р. миколаївці проводжали спущений «Навалем» з південнобузького стапеля лінкор «Императрица Екатерина Великая», схожий на «Марійку» обрисами, начинням, 21-вузловою швидкістю і пестливо наречений «Катюшею». До кінця року обидва грізних дредноути з більш як тисячоособовими екіпажами взяли участь у походах під береги Туреччини та Болгарії. Відтоді якнайпотужнішу германізовану турецьку ескадру могло подолати кожне з трьох севастопольських з'єднань, куди за оказії додавалися міноносці та гідролітаки:

1) «Императрица Мария» та «Кагул» або «Память Меркурия» («Память Меркурия»);

2) «Императрица Екатерина Великая» та «Память Меркурия» чи «Кагул»;

3) «Евстафий», «Иоанн Златоуст», «Пантелеймон» (запасні — «Ростислав» і «Три Святителя») та «Алмаз».

24 жовтня (6 листопада) 1915 р. на Миколаївському заводі Російського суднобудівного товариства було спущено на воду легкий крейсер «Адмирал Нахимов» («Адмираль Нахимовъ») 7600-тонної водомісткості, розрахований за проектом на майже 30-вузлову швидкість із п'ятнадцятьма 130-міліметровими гарматами, чотирма зенітками і двома торпедними апаратами (командиром було призначено капітана 1-го рангу Олексія Лебединського — постійного

члена комісії з нагляду за спорудженням кораблів на Чорному морі). Подібна процедура готувалася й для тотожного крейсера «Адмірал Лазарев» («Адміраль Лазаревъ»), а 11(24) листопада у цьому місті вдалося додатково закласти другу таку двійку — «Адмірал Истомин» («Адміраль Истоминъ») і «Адмірал Корнилов» («Адміраль Корниловъ»)⁶¹.

¹ Год войны с 19-го июля 1914 г. по 19-е июля 1915 г. — Москва, 1915. — С. 130–131; *Невинский А. М.* Указ. соч. — С. 93–98; *Гречанюк Н. М., Ляхович А. А., Шломин В. С.* Указ. соч. — С. 344–345; *Мельников Р. М.* Броненосец «Потемкин». — Ленинград, 1981. — С. 236; *его же.* Крейсер «Очаков». — Ленинград, 1986. — С. 223–224; *Биккенин Р. Р., Глуценко А. А., Партала М. А.* Очерки о связистах российского флота. — Санкт-Петербург, 1998. — С. 34.

² *Кладо Н. Л.* Указ. соч. — С. 162–163; *Шумский К.* Очерки мировой войны на суше и на море: Обзор военных действий на главных театрах. — Петроград, 1915. — С. 240–244; Военно-морская политика воюющих держав и деятельность их флотов в 1914 году // Российский Императорский флот и флоты Германии и Турции. — Петроград, 1915. — С. 185–186; *Новиков Н. В.* Указ. соч. — С. 75; Боевая летопись русского флота. — Москва, 1948. — С. 394–396; *Четверухин М. М.* Указ. соч. — С. 59–66; *Денисов А. П., Перечнев Ю. Г.* Русская береговая артиллерия. — Москва, 1956. — С. 199–200; *Гречанюк Н. М., Ляхович А. А., Шломин В. С.* Указ. соч. — С. 347; *Золотарев В. А., Козлов И. А.* Три столетия Российского флота, 1914–1941. — Москва; Санкт-Петербург, 2004. — С. 80; *Монастырев Н. А.* На подводном монстре по кличке «Краб» // Военно-исторический журнал. — 2007. — № 9. — С. 52–54.

³ Ось діапазон помітних коливань у представленні числа жертв: «Утрати й пошкодження «Гебена» значно перевищували наші. Він дістав 14 влучень, із яких 3 — дванадцятидюймових снарядів. На ньому було вбито 12 офіцерів і 103 матроси, поранено 7 офіцерів і 52 матроси» (*Лукин А. П.* Указ. соч. — С. 49); «У ході бою, за російськими даними, «Гебен» отримав три влучення 305-мм снарядів, утратив убитими 115 і пораненими 57 осіб» (*Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф.* Первая мировая война 1914–1918 гг. — Москва, 1964. — С. 96); «Ворожий крейсер зазнав 3-х влучень 305-мм снарядів і 11 влучень снарядів калібром 203 та 152 мм. На ньому було вбито 105 і поранено 59 чоловік» (*Криницын Ф. С.* Военные действия на морских театрах // История первой мировой войны: 1914–1918. — Москва, 1975. — Т. 1. — С. 434); «Дані про втрати в екіпажі «Гебена» дуже суперечливі: за одними джерелами, вони склали 112 чоловік, а за іншими — навіть 172» (Всемирная история флота. — Москва, 2001. — С. 188); «305-мм снаряд пробив каземат лівого борту «Гебена», виникла пожежа. На кораблі було 115 убитих і 59 поранених» (*Доценко В. Д.* История военно-морского искусства. — Москва, 2003. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 194); «На «Гебени» ворожий снаряд вивів із ладу 3-й каземат лівого

борту, причому загинула вся прислуга (12 душ), декілька осіб прислуги подачі померли пізніше внаслідок отруєння газами» (*Лорей Г.* Указ. соч. — С. 102); «На російській ескадрі вбито 4 офіцери та 30 матросів, на «Гебені» 10 убитих» (Действия русского флота во время Русско-японской и Великой войн // *Морской журнал.* — 1929. — № 11. — С. 34). «Утрати в особовому складі у німців були 7 офіцерів і 42 нижніх чини. У росіян трапилися невеликі пошкодження на «Евстафії», було вбито 4 офіцери та 29 матросів і, крім того, 24 людини було поранено» (*Мордвинов Р.Н.* Материал к теме: Роль русского флота в первой мировой войне 1914–1918 гг. [Москва, 1944]. — С. 22); «Втративши 115 людей вбитими та 57 пораненими і дивом уникнувши вибуху боеприпасів у казематі, «Гебен» переконався в особливій ризикованості навіть короткочасної зустрічі з російською бригадою, проте й пошкодження «Евстафія» — пробита трьома бронейними 280-мм снарядами броня, зірвана радіоантена, через що корабель вибув із системи централізованої стрільби, загибель 5 офіцерів і приблизно 50 матросів — говорили про небезпеку одиночного бою старого лінійного корабля з новітнім лінійним крейсером» (*Мельников Р.М.* Броненосец... — С. 239); «На лінкорі «Евстафій» загинули 5 офіцерів, 29 унтер-офіцерів і матросів, 24 були пораненими» (*Доценко В.Д.* История...); «...Убиті лейтенант Євген Мязговський, мічман Микола Ейлер, Микола Семенов, Сергій Григоренко та 29 нижніх чинів, поранені... мічман Микола Гнилосиров. Нижніх чинів поранено 24, з них 19 — важко» (Год войны... — С. 141); «В «Евстафій» влучили п'ять 11-дюймових снарядів... Влучення спричинили втрати 29 вбитими та 30 пораненими, з котрих померло 9» (*Свечников И.Н.* Опыт боевой санитарной службы на л/к «Евстафий» в империалистическую войну // *Морской сборник.* — 1930. — № 10. — С. 128–134); «У нього влучили 4 одинадцятидюймових снаряди, якими було вбито й поранено 5 офіцерів і 53 матроси» (*Золотарев В.А., Козлов И.А.* Русский флот... — С. 155); «На флагманському лінкорі «Евстафій» було 4 влучення, 34 вбитих, 24 поранених» (*Крестьянников В.В.* Указ. праця); «На «Гебені» було вбито 105 людей та поранено приблизно 50 людей... «Евстафій» дістав чотири влучення 280-мм снарядами... Втрати: вбито 5 офіцерів і 29 людей команди, поранено 24 людини команди» (*Широкопад А.Б.* Черноморский флот в трех войнах и трех революциях. — Москва, 2007. — С. 93–94).

⁴ *Кладо Н.Л.* Указ соч. — С. 163–167; *П.Т.* Бой 5-го ноября 1914 года у мыса Сарыч (по рассказам участников и опубликованным данным) // *Морской сборник.* — 1915. — № 11. — С. 3–4; *В.Л.* [Лукин В.К.] Бои Черноморского флота с крейсером «Гебен»: Бой 5 ноября 1914 г. (по воспоминаниям и донесениям) // *там же.* — 1920. — № 8/9. — С. 10–23; *Монастырев Н.А.* Краткий обзор... — № 5. — С. 50–54; *то же.* — № 6. — С. 29; *Лебедев М.И.* Революционный Севастополь. — Симферополь, 1928. — С. 65; *Подгорный Я.И.* К истории действий русского флота в мировую войну: К 15-летию боя Черноморского флота с германским линейным крейсером «Гебен» 5/18 ноября 1914 г. // *Зарубежный морской сборник.* — 1929. — № 7/8. — С. 3–35; Письма в редакцию // *Морской журнал.* — 1930. — № 5. — С. 10–12; *Ермаков М.П.* У инженер-механиков // *там же.* — 1939. — № 6. — С. 19–20; *Невинский А.М.* Указ. соч. — С. 81–91; *его же.* Бой с линейным крейсером «Гебен»

5 ноября 1914 г. у мыса Сарыч // Русское военно-морское искусство. — Москва, 1951. — С. 407–415; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 348–351; История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: 1895–1917. — Т. 4. — Часть 1. — Москва, 1973. — С. 351; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Российский военный флот... — С. 127–131; *Керсновский А.А.* История русской армии. — Т. 4. — Москва, 1994. — С. 288–289; *Доценко В.Д.* Морские битвы России XVIII–XX вв. — Санкт-Петербург, 1999. — С. 153–154; *Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В.* Примечания // Бизертинский Морской сборник: 1921–1923. — Москва, 2003. — С. 293; *Петров М.А.* Два боя. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 20–26.

⁵ Боевая летопись русского флота. — Москва, 1948. — С. 394–396; *Терещенко С.К.* Указ. соч. — С. 42; *Пузыревский К.П.* Повреждения кораблей от подводных взрывов... — С. 64–66; *Четверухин М.М.* Указ. соч. — № 2. — С. 45–46; *Козлов И.А.* Действия русского Черноморского флота на морских сообщениях в первую мировую войну // Морской сборник. — 1951. — № 10. — С. 83–84; *Денисов А.П., Перечнев Ю.Г.* Указ. соч. — С. 200; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 352–360; *Симоненко В.* Органы управления русского флота в первую мировую войну // Военно-исторический журнал. — 1975. — № 9. — С. 105; *Шерешков О.С.* Неизвестная война на Черном море 1914–1917 гг.: Справочник-хроника потерь стран Четверного союза в 1914–1917 гг. — Львов, 1999. — С. 4–5; *Герасимов В.Л.* Указ. соч.; *Больных А.* Указ. соч. — С. 253–258; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 379; *Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В.* Указ. соч. — С. 35–37; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 103–110.

⁶ Обозрение войны // Летопись войны. — 1914. — № 16. — С. 10; Миноносец «Живой», отличившийся своими лихими действиями у Анатолийского побережья Черного моря // *там же*. — 1915. — № 28. — С. 11; Год войны... — С. 493; *Бреслау-Мидилли: Рождество* // Морской сборник. — 1918. — № 11. — С. 48–51; *Монастырев Н.А.* Краткий обзор... — № 11. — С. 17–21, 23; *его же.* На «Жарком» // Бизертинский... — С. 23–35; Действия русского флота... — № 12. — С. 4.

⁷ Про подальшу «далеко не банальну долю» К. Шуберта (за його власним виразом) див.: *Шуберт К.* Русский отряд парусных судов на Каспийском море // Флот в Белой... — С. 317–374; [*Волков С.В.*] Комментарии // *там же*. — С. 589. Про В. Собоцкого, 1916 р. нагородженого Георгіївською зброєю: *Волков С.В.* Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. — Санкт-Петербург; Москва, 2002. — С. 529; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 202.

⁸ *Четверухин М.М.* Указ. соч. — № 2. — С. 45–56; *Лукин А.П.* Указ. соч. — С. 87 (передрук: *его же.* Флот: Русские моряки во время Великой войны и революции // Севастополь: Литературно-исторический... — 1997. — № 1. — С. 200–202; *Евдокимов С.В.* Воспоминания контр-адмирала // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 7. — С. 75–77. Пор.: *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 354–356.

⁹ *Больных А.* Указ. соч. — С. 258.

¹⁰ Сообщения штаба Верховного главнокомандующего и штаба Кавказской армии о ходе военных действий // Летопись войны. — 1915. — № 24. — С. 21 (45); *Шумский К.* Очерки мировой войны на суше и на море: Обзор военных действий на главных театрах. — Петроград, 1915. — С. 185–186; *Монастырев Н.А.* Краткий

обзор... — № 11. — С. 20; Терещенко С.К. Указ. соч. — С. 42; Пузыревский К.П. Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 294–295; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 367–369; Мельников Р.М. Броненосец... — С. 239; Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф. Эскадренный миноносец «Новик». — Ленинград, 1981. — С. 132; Балакин С.А. ВМС Японии, Турции и других стран Азии 1914–1918 гг.: Морская коллекция. Приложение к журналу «Моделист-конструктор». — 1999. — № 5. — С. 25; Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В. Указ. соч. — С. 36–37; Лорей Г. Указ. соч. — С. 115–116.

¹¹ Цит. за: Золотарев В.А., Козлов И.А. Три столетия... — С. 77–78.

¹² Сообщения...; Пузыревский К.П. Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 90, 295–296; Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Указ. соч. — С. 41; Козлов И.А. Указ. соч. — С. 82; Морской атлас. — Москва, 1959. — Т. 3. — С. 753; Балакин С.А. Указ. соч. — С. 27; Герасимов В.Л. «Почти два года командуя силами флота, пребывали вы в неустанных трудах и опасностях»: О роли адмирала А.А. Эбергарда в становлении черноморской авиации // Военно-исторический журнал. — 2004. — № 8. — С. 55.

¹³ Год войны... — С. 518–519; Наши миноносцы у Анатолийских берегов // Крымский вестник. — 1916. — 13.02; Черное море // там же. — 18.02; Монастырев Н.А. Краткий обзор... — № 11 — С. 21–22; Новиков Н.В. Указ. соч. — С. 124–130; Скончавшиеся // Морской журнал. — 1937. — № 9. — С. 26; Морской атлас. — С. 794; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 370; Штаб... — С. 24; Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В. Указ. соч. — С. 37–38.

¹⁴ Козлов Д.Ю. «Государь император очень любит и ценит адмирала Эбергарда»: К истории первой попытки смещения командования Черноморского флота. 1914–1915 // Исторический архив. — 2004. — № 3. — С. 31.

¹⁵ Про К. Кетлинского: Мельников Р.М. Броненосец... — С. 216; Доценко В.Д. Словарь... — С. 179; Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю. Указ. соч. — С. 39; Строгонов А.А. Севастополь в лицах за 150 лет (1770–1920). — Севастополь, 2003. — С. 89; Чертопруд С.В. Указ. соч. — С. 140–141; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини. — Вінниця, 2007. — С. 268–269; Федоров П. Революция в судьбе адмирала К.Ф. Кетлинского // Морской сборник. — 2008. — № 2. — С. 57–64.

¹⁶ Лорей Г. Указ. соч. — С. 135–137.

¹⁷ Кикнадзе В.Г. Радиоразведка отечественного военно-морского флота в войнах первой половины XX века // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 9. — С. 26.

¹⁸ Константинополь и проливы по секретным документам министерства иностранных дел. — Москва, 1925. — Т. 1. — С. 252, 274–277, 295; Сборник договоров... — С. 428–435; Емец В.А. Очерки внешней политики России в первой мировой войне. — Москва, 1977. — С. 147; его же. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). — Москва, 1999. — С. 316–332; Панченко М.Т. Соглашение 1915 г. о Константинополе и проливах // Восточный вопрос... — С. 389–393; Васюков В.С. «Главный приз»: С.Д. Сазонов и соглашение о Константинополе и проливах // Российская дипломатия в портретах. — Москва, 1992. — С. 368; его же. Мировая война: политика России в 1914–1915 годах // История внешней политики России: Конец XIX — начало XX века. — Москва, 1999. —

С. 474–479; *Шаццло В.К.* Первая мировая война 1914–1918. — Москва, 2003. — С. 262–265. Пор.: *Лукин В. К.* Проливы // Красный флот. — 1923. — № 4–5. — С. 77–81; *Сазонов С.Д.* Воспоминания. — Париж, 1927. — С. 296–319; *Бьюкенен Дж.* Мемуары дипломата. — Москва, 1991. — С. 146–147.

¹⁹ Портрет і біографія О.Хоменка: *Стахевич М.С.* Вице-адмирал А.А. Хоменко // Морской журнал. — 1935. — № 7–8. — С. 1–2.

²⁰ *Вольский С.* Черноморские моряки в период подготовки к установлению Советской власти в Одессе (февраль–октябрь 1917 г.) // Сборник трудов кафедр общественных наук Одесского института инженеров морского флота. — Вып. 14. — Одесса, 1957. — С. 19; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ соч. — С. 366, 372–374; *Цветков И.Ф.* Министр... — С. 119; *Григорович И.К.* Указ соч. — С. 115.

²¹ *Алексеев М.* Военная разведка России: Первая мировая война. — Кн. 3. — Москва, 2001. — Ч. 1. — С. 421–428.

²² Життєписи Д.Драценка й Є.Масловського: *Волков С.В.* Указ соч. — С. 178, 331.

²³ *Масловский Е.В.* Мировая война на Кавказском фронте 1914–1917 гг.: Стратегический очерк. — Париж, 1933. — С. 47.

²⁴ *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. — Москва, 2002. — С. 115–117, 191–194.

²⁵ Описание укрепления Босфора. — Петроград, 1915. — С. 1–17.

²⁶ *Крымский А.Е.* История Турции // Царьград. — Москва, 1915. — С. 34; Сказания о Царьграде // там же. — С. 60.

²⁷ *Таубе Г.Н.* Описание действий Гвардейского экипажа на суше и на море в войну 1914–1917 гг. // Морские записки. — 1944. — № 3. — С. 208–209; *Козлов Д.Ю.* «Государь император очень любит и ценит адмирала Эбергарда»...

²⁸ Переписка... — Т. 3. — 1923. — С. 39.

²⁹ *Трубецкой Е.Н.* Национальный вопрос, Константинополь и святая София. — Москва, 1915. — С. 27; *Е. Дарданельская операция* // Морской сборник. — 1919. — № 4. — С. 92–106; *Адамов Е.А.* Константинополь и проливы // Проливы. — С. 90–91; *Шильдкнехт фон Е.* Дарданельская операция // Зарубежный морской сборник. — 1928. — № 2. — С. 37–51; *то же.* — 1929. — № 6. — С. 62–92; Международные отношения... — Ч. 1. — 1935. — Т. 7. — С. 317, 414; *Новиков Н.В.* Операции флота против берега на Черном море в 1914–1917 гг. — Москва, 1937. — С. 87–91; *Коленковский А.К.* Дарданельская операция. — Москва, 1938. — С. 14–37; Первая мировая война на море / Редактор-составитель Тарас А.Е. — Минск, 2001. — С. 303–306; *Вильсон Х.* Указ соч. — С. 291, 297–317, 376, 392–395; *Немитц А.В.* Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям) // Гражданская война в России: Черноморский флот. — Москва, 2002. — С. 313; *Больных А.* Указ соч. — С. 58–88, 270; *Доценко В.Д.* История... — Кн. 1. — С. 566–576; *Лорей Г.* Указ соч. — С. 132–133; *Террейн Д.* Великая война: Первая мировая — предпосылки и развитие. — Москва, 2004. — С. 93–111.

³⁰ *Данилов Ю.Н.* Письмо в редакцию // Зарубежный морской сборник. — 1931. — № 13. — С. 31–32; *Пузыревский К.П.* Повреждения кораблей от подводных взрывов... — С. 85–94; *Пантелеев Ю.А.* Указ соч. — С. 55–59; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А.,*

Шломин В.С. Указ. соч. — С. 370–380; Керсновский А.А. Указ. соч. — С. 136; Шерешков О.С. Указ. соч. — С. 7; Залесский К.А. Указ. соч. — С. 262, 442–443, 618–619, 791; Лорей Г. Указ. соч. — С. 138–146.

³¹ Про Михайла Федоровича — дядька видатної циркової артистки, дресирувальниці левів Ірини Бугримової: Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства. — Петроград, 1916. — С. 97–98; *Апрелев Б.П.* Скончался контр-адмирал М.И.Федорович // *Морской журнал*. — 1937. — № 1. — С. 27–28; *Жемчужин Д.* К сороковому дню кончины Его Превосходительства контр-адмирала Михайла Иосифовича Федоровича // *там же*. — № 2. — С. 9–10; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. — С. 124; *Волков С.В.* Указ. соч. — С. 590; *Строганов А.А.* Указ. соч. — С. 200–201; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 206.

³² Гибель турецкого крейсера «Меджидие» возле Одессы // *Одесские новости*. — 1915. — 24.03; Гибель «Меджидие» // *Одесский листок*. — 1915. — 24.03; Гибель турецкого крейсера «Меджидие» // *Ведомости Одесского градоначальства*. — 1915. — 27.03; *И.М.* Пребывание Государя Императора в действующей армии // *Летопись войны*. — 1915. — № 36. — С. 5–10; *Киреев и Малинин.* Летопись боевых действий флота // *Красный Флот*. — 1923. — № 4/5. — С. 81; *Флот России день за днем: книга-календарь / Составители Болосов А.Н., Болосов М.А.* — Москва, 2000. — С. 113–114. Пор.: *Черномор.* Лепестки безсмертника // *Морской журнал*. — 1938. — № 7. — С. 24.

³³ Английская печать о гибели «Меджидие» // *Одесские новости*. — 1915. — 24.03; На «Меджидие» // *там же*. — 25.03; *Морская хроника // Морской сборник*. — 1915. — № 5. — С. 115–116; *Очерки мировой войны на море // там же*. — № 6. — С. 210; *Пузыревский К.П.* Повреждения кораблей от подводных взрывов... — С. 94–102; *Пантелеев Ю.А.* Указ. соч. — С. 59–60; *Чикер Н.П.* Служба особого назначения: Хроника героических дел. — Москва, 1975. — С. 18; *Военно-морской справочник: Крейсера, эсминцы, канлодки Российского Черноморского флота 1860–1917 гг. / Составитель Мальков Д.Г.* — Москва, 1996. — С. 11; *Флот России...* — С. 114; *Белозер В., Соловский А.* Морская разведка ВМФ Российской империи // *Морской сборник*. — 2008. — № 5. — С. 63–65.

³⁴ *Козлов И.А.* Указ. соч. — С. 84–85.

³⁵ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ соч. — С. 378–381; *Мельников Р.М.* Броненосец... — С. 239–242; *Шерешков О.С.* Указ. соч. — С. 7; *Больных А.* Указ. соч. — С. 261–264.

³⁶ *Морская...* — С. 109, 112, 128–129; *Очерки...* — С. 211–214; *Монастырев Н.А.* Краткий обзор... — № 11. — С. 25; *Терещенко С.К.* Указ. соч. — С. 45.

³⁷ *Новиков Н.В.* Бой Черноморского флота с «Гебенем» у Босфора // *Морской сборник*. — 1935. — № 9. — С. 109–111, 113–120; *Н.Б.* Памяти друга-однокашника // *Морской журнал*. — 1939. — № 1. — С. 20; *Пузыревский К.П.* Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 93–97; *Чернушевич А.М.* Под Босфором // *Морские записки*. — 1944. — № 3. — С. 230–234.

³⁸ *Див.: Плясков Л.А., Кучеренко Л.М.* Наш Черноморский. — Москва, 1989. — С. 28.

³⁹ *Персоналії О.Гадда: Список...* — Петроград, 1916. — С. 127–128; *Строганов А.А.* Указ. соч. — С. 48; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 179.

⁴⁰ *Монастырев Н.А.* Краткий обзор... — № 6. — С. 26; *его же.* Военные действия в Черном море во второй период войны // Морской сборник: На правах... — № 12. — С. 1–2; *Шрамченко С.* Узброєння підводних човнів // Табор. — 1930. — Ч. 28/29. — С. 94–98; *Меркушов Г.* Германские подводные лодки на Черном море в период борьбы за Дарданеллы // Морской сборник. — 1931. — № 3. — С. 42–45; *Новиков Н.В.* Бой... — С. 112; *Шталь А.В.* Развитие методов операций подводных лодок в войну 1914–1918 гг. На основных морских театрах. — Москва, 1937. — С. 92; *Пузыревский К.П.* Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 97–98; *Козлов И.А.* Указ. соч. — С. 85–86; История военно-морского искусства. — Т. 3. — Москва, 1953. — С. 151–152; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 377–378, 384, 387–391; *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Указ. соч. — С. 74–89, 132–134; *Шерешков О.С.* Указ. соч. — С. 9; *Больных А.* Указ. соч. — С. 284–285; *Гибсон Р., Прендергаст М.* Германская подводная война 1914–1918 гг. — Минск, 2002. — С. 83; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 226–227.

⁴¹ Біографічні відомості стосовно П. Бачманова: *Волков С.В.* Указ. соч. — С. 37; [*Волков С.В.*] Коментарії... — С. 579; *Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В.* Указ. соч. — С. 294.

⁴² Біографія М.Дмитрієва: *Усенко П.Г.* Дмитрієв Микола Іванович // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 404.

⁴³ Список... — Петроград, 1916. — С. 197, 366, 346, 123, 251; *Монастырев Н.А.* Наши подводные лодки во время войны // Морской сборник: На правах... — 1921. — № 1. — С. 3–7; *его же.* Подводный минный заградитель «Краб» // там же. — 1922. — № 2. — С. 37–46, № 3. — С. 64–72; *его же.* Краткий обзор... — № 6. — С. 26; *его же.* На подводном монстре... — С. 55–57; *Люби К.Г.* Памяти В.В.Крузенштерна // Морской журнал. — 1938. — № 1–2. — С. 22–23; *Пантелеев Ю.А.* Первая минная постановка подводной лодки «Краб» // Русское военно-морское искусство. — Москва, 1951. — С. 434–437; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 386–387, 391–392; *Залесский Н.А.* «Краб» — первый в мире подводный заградитель. — Ленинград, 1988. — С. 72–81; *Плясков Л.А., Кучеренко Л.М.* Указ. соч. — С. 28–29; *Бережной С.С.* Указ. соч. — С. 58; *Апальков Ю.В.* Указ. соч. — С. 22–23; *Божаткин М.И., Крючков Ю.С.* Налетов // Николаевцы. — Николаев, 1999. — С. 239; *Шерешков О.С.* Указ. соч. — С. 10; *Каторин Ю.Ф.* Парадоксы военной истории. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 277–290. Див. іще: Развитие минного оружия в русском флоте. — Москва, 1951. — С. 316–322; *Золотарев В.А.* Действия русского флота в Первой мировой войне // Военно-исторический журнал. — 2001. — № 12. — С. 38; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 188, 192–193, 196, 206–207.

⁴⁴ *Есютин Т.В.* Гибель корабля «Императрица Мария». — Москва; Ленинград, 1931. — С. 5–9; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 387–392; *Цветков И.Ф.* Линкор «Октябрьская революция». — Ленинград, 1983. — С. 120–129; *Кравцевич В.* Украинский державный флот. — Киев, 1992. — С. 112; *Гончаренко О.С.* Последние битвы Императорского флота. — Москва, 2008. — С. 41–43; *Усенко П.Г.* Чому введений до ладу під час Великої війни флагман Чорноморського флоту отримав назву «Императрица Мария»? // Історія Криму в запитаннях та відповідях. — К., 2015. — С. 297–299.

⁴⁵ Государственная Дума // Ведомости Одесского градоначальства. — 1915. — 28.07.

⁴⁶ *Страхович Н.* Морские заметки // *Летопись войны*. — 1916. — № 81. — С. 8; *Очерки мировой войны на море* // *Морской сборник*. — 1915. — № 12. — С. 196; *Список...* — Петроград, 1916. — С. 293, 232, 135, 129, 109; *Монастырев Н.А.* Военные действия... — С. 2; *Терещенко С.К.* Указ. соч. — С. 46–47.

⁴⁷ Про В. Утгофа: *Летопись «Морского сборника»* // *Морской сборник*. — 1914. — № 7. — С. 4; *то же*. — № 8. — С. 2–4; А.Т. Умершие // *Морской журнал*. — 1930. — № 11. — С. 26; В.О. Памяти Виктора Викторовича Утгофа // *там же*. — № 12. — С. 9–10.

⁴⁸ *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Указ. соч. — С. 40; *Пузыревский К.П.* Повреждения кораблей от подводных взрывов... — С. 121–122; *его же.* Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 103–104; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 391–392; *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Указ. соч. — С. 134; *Шерешков О.С.* Указ. соч. — С. 10–11; *Доценко В.Д.* *Морские...* — С. 155–158; *его же.* *История...* — Книга 2. — С. 226–229; *Больных А.* Указ. соч. — С. 285–286;

⁴⁹ *Ище про В. Борсука, В. Вилькена, В. Ловенецкого: [Волков С.В.]* *Комментарии...* — С. 544, 547, 590.

⁵⁰ *Крестьянников В.В.* *Офицеры...* — С. 177–178, 186, 189, 205–206, 209. Пор.: *Пантелеев Ю.А.* *Первая минная постановка...* — С. 436; *Морской атлас*. — С. 795; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 234–235. Див. також: *Трусов Г.М.* *Подводные лодки в русском и советском флоте*. — Ленинград, 1963. — С. 261.

⁵¹ *Петров М.А.* *Морская оборона берегов в опыте последних войн России*. — Ленинград, 1927. — С. 188–189.

⁵² *Северянин.* *Очерк военных действий на море во время балканской войны 1912–1913 гг.* // *Морской сборник*. — 1913. — № 8. — С. 185; *Аренс Г.А.* *Первая морская победа Болгарского флота* // *Морской журнал*. — 1930. — № 10. — С. 15–16;

⁵³ *Список...* — Петроград, 1916. — С. 249; *Страхович Н.* Указ. соч. — № 74. — С. 11–12; *Монастырев Н.А.* *Военные действия...* — С. 3; *Лукин В.К.* *Значение флота на Черном море (По пережитому в войну 1914–1918 гг.)* // *Красный флот*. — 1922. — № 2. — С. 41; *Действия русского флота...* — № 11. — С. 35; *то же*. — № 12. — С. 4; *Петров М.А.* *Кризис морского командования в 1916 году* // *Морской сборник*. — 1926. — № 7. — С. 16.

⁵⁴ А.Р. *Русская эскадра перед Варной 14 октября 1915 года* // *Морской сборник*. — 1936. — № 10. — С. 10–11; *Меркушов Г.* Указ. соч. — С. 44–54; *Шрамченко С.* *Засоби боротьби з підводними човнами* // *Табор*. — 1936. — Ч. 30. — С. 38–39; *Кеппен П.* Указ. соч. — С. 350; *Пузыревский К.П.* *Повреждения кораблей от подводных взрывов...* — С. 51–52; *Михельсен А.* *Подводная война 1914–1918 гг.* — Москва; Ленинград, 1940. — С. 94; *Нотович Ф.И.* Указ. соч. — С. 660–661; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 395–401; *Павлов В.* *Развитие на Българския военно-морской флот: 1897–1913*. — София, 1970. — С. 207–210.

⁵⁵ *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 266.

⁵⁶ Див.: *Мельников Р.М.* *Броненосец...* — С. 244.

⁵⁷ *Очерки мировой войны на море* // *Морской сборник*. — 1915. — № 12. — С. 192–197.

⁵⁸ *Мельников Р.М.* *Линейные корабли типа «Императрица Мария»*. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 29–30.

⁵⁹ За німецькими даними, UB-13 знищено власним екіпажем (*Гібсон Р., Прендергаст М.* Указ. соч.).

⁶⁰ Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 2003. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 138.

⁶¹ *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Указ. соч. — С. 134; *Мельников Р.М.* Броненосец... — С. 244–259; *Писарев Ю.А.* Указ. соч. — С. 153; *Смирнов М.И.* Адмирал Александр Васильевич Колчак // Адмирал Александр Васильевич Колчак. — Москва, 1992. — С. 33; *Шерешков О.С.* Указ. соч. — С. 12–21; *Алексеев И., Гончаров А., Заблоцкий В.* Тайна черноморского «Моржа» // Судходство. — 2001. — № 5. — С. 61; *Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В.* Указ. соч. — С. 286; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 258–278. *Широкорад А.Б.* Указ. соч. — С. 149–152; *Игнатъев С., Игнатъев М.* Останній у своєму класі // Морська держава. — 2009. — № 2. — С. 49–54. Пор.: *В.Э. Морской обзор* // Русский инвалид. — 1916. — 1.01; *Терещенко С.К.* Указ. соч. — С. 47–48.

III. Битви першої половини 1916 р.

Трапилася нагода укрупнити групу кораблів при тимчасовому батумському генерал-губернаторові В. Ляхові, де один із міноносців — «Стремительный» — наприкінці 1915 р. мав притичину від власного заряду, що вибухнув у 75-міліметровій кормовій гарматі при обстрілі турецького берега, покалічивши двох членів власного екіпажу. На початку 1916 р. під стерном загонового та портового командира капітана 1-го рангу М. Римського-Корсакова сконцентрувалися «Ростислав», «Кубанец», «Лейтенант Пушин», «Живой», кілька міноносців, ожиллий після трагедії в Одесі «Донец» і грона «ельпидифорів» (парових шаланд із носовою осадкою до метра, кормовою — до 3 м, випробуваних по північночорноморських лиманах та в Азовському морі на здатність функціонувати тралерами, мінзагами, канонерськими човнами, десантними суднами, вміщуючи до тисячі жовнівів)¹.

Одним із перших на флоті Римський-Корсаков удався до ретельної диспозиції підлеглим, передньо надаючи командирам суден інструктаж як діяти за можливих змін ситуації. Саме цим трибом його підлегли 23–24 січня (5–6 лютого) 1916 р. у радіусі досяжності своїх снарядів шквально «покришили» батареї й польові окопи Лазистану перед Приморським загоном Кавказької армії, що допомогло ї вояцтву, де була маса українців, просунутися на північному сході Малої Азії від Архави до Віце.

25 січня (7 лютого) чорноморці продовжили бомбардування ключових позицій уже від Віце до рогу Атина. 27–30 січня (9–12 лютого) вони захопили вітрильник із 25-ма турками, знесли кілька мостів і погромили вісім вітрильників, зруйнували дві оборонні лінії, одна з яких налічувала аж 12 гаубиць. 1(14) лютого 1916 р. «Ростислав», «Кубанец», «Донец», «Лейтенант Пушин», «Жаркий» у тому районі витратили понад 1200 снарядів, 4(17) лютого підтримали вогнем наступ на селище Янікей. 11(24) числа «батумські» міноносці потопили 4 турецьких вітрильники, пошкодили на південному узбережжі Чорного моря наземні шляхи сполучень, у тому числі — естакаду, розігнали караван верблюдів.

19 лютого (3 березня) 1916 р. «Ростислав», «Кубанец» і четвірка міноносців обстріляли долину Буюк-Дере, 22 лютого (6 березня) «Заветный» та «Завидный», вогнем побивши ворожі спостережні пункти, підтримали наступ на р. Аскорос (Ташли-Дере), причім суднові артприціли уточнювалися радіосеансами агентів зі Східної Анатолії на апаратурі, змонтованій флотськими майстрами з підручних матеріалів, переважно запчастин. Перевезені з Батума під Атину два піших батальйони і три спеціальних (гірський та два кулеметних) посприяли окупації міста Різе, з затокою Буюк-Лиман придатного стати новим плацдармом для скупчення свіжих військ².

Без угаву морем сновигали севастопольські судна. За звичай виправдано. Ексцес трапився під ранок 23 грудня 1915 р. (5 січня 1916 р.): через непорозуміння чи лиху витівку «Быстрый», мандруючи разом із есмінцем «Поспешный», тричі гахнув з гармат і сімома торпедами дав залп по «Катюші». Добре, що промазав³.

Перевага чорноморців, міжнародним визнанням чого стали направлені на їхню винагороду 11 орденів і 13 медалей від англійського короля Георга, дозволяла почасти переадресувати призначене донедавна їм озброєння на інше бойовище — балтійцям. Навіть «Щуку», «Сома», 1047 «зайвих» мін і стволи, дібрані для третього 21-вузлового дредноута «Император Александр III» («Императоръ Александръ III») довжиною 168 м (він, 1911 р. ретельно закладений у Миколаєві Російським суднобудівним товариством слідом за «Марійкою», пристав до бойових лав у липні 1917 р. під назвою «Воля», й попередньо на ньому визивно звивався український національний прапор)⁴.

Співвідношення воюючих плавзасобів зримо відобразилося, коли вночі на 26 грудня 1915 р. (8 січня 1916 р.) «Пронзительный» торпедував пароплав «Carmen», де перебували унтер-офіцер і три матроси з «Midilli», й уранці, чітко зорієнтовані завдяки почутому від узятих звідти у полон, ескадрені міноносці заманили «Jawuz Sultan Selim» поближче до «Катюші», котра з відстані понад 20 км протягом півгодини щедро випустила по цьому особливому об'єкту півтораста снарядів (уточнення координатів для ведення лінкорного вогню провадилося есмінцем «Лейтенант Шестаков»).

Крейсер, за чотири перших хвилини бою поволі «огризнувшись» 5 разів, із підпаленим носом і пробитим прапором відступив до Босфору. Це дозволило чорноморським міноносцям 4 (17) січня 1916 р. без опору ліквідувати у різних пунктах Анатолії 163 вітрильники та полонити з них 31 особу (під потужне бомбардування підпав чималий шмат південно-східного примор'я, в тому числі Уньє та Фац), а 8 (21) січня — побіжно знищити чотири десятки суден і зруйнувати в Самсуні портові споруди, корабельні, казарми, митницю.

Збентежений Сушон щиро зізнався Енвер-паші, що не гарантує морських перевезень. У Пишній Порті звужувалося коло транспортів, непереливки стало турецьким заводам та залізницям, у багатьох гаванях судна залишилися без електроструму. Через кризу оттоманський уряд обмежив випуск боєприпасів і від кінця зими вимушено розпочалось аварійне постачання вугілля з Німеччини⁵.

24 січня (6 лютого) 1916 р. літаки М-5 («п'ятаки») з гідрокрейсерів «Император Александр І» та «Император Николай І» врятували свої кораблі, попередивши під Зонгулдаком про UB-7, побачену з 200-метрової висоти Георгієм Корниловичем⁶ та його напарником-спостерігачем зауряд-прапорщиком Володимиром Бушмариним. Кинута ж авіатором лейтенантом Всеволодом Марченком⁷ у товаристві другого номера на біплані прапорщика князя Лобанова-Ростовського 50-фунтова бомба настигла «Irmingard». Пілоти удостоїлися Георгіївської зброї.

У лютому під прикриттям «Катюші» до Севастополя повернувся «Ростислав», а естафету контролю над півднем моря підхопили субмарини й ескадрені міноносці. «Морж» 19 лютого (3 березня) 1916 р. торпедував німецьке судно «Kerkura», 11 (24) березня — турецький колісний буксир «Darica» й 8 барж. «Тюлень» і «Морж» тієї весни удар за ударом розітнули «Dutor» (у минулому австро-угорський «Dubrovnik») — перевізник вугілля під прихистом «Gairet-i-Vatanije». Влітку, за наводки, одержаної від підводників, потропивши чотири пароплави «Sejjar», «Zambrak», «Ruchan» та «Sultanije», есмінці привели до Одеси п'ятий — «Ittihat» з інтендантом Масхром Джевад-беєм, 600 т ячменю, сотнею діжок гасу та машинного масла (це судно було захищене до Транспортної флотилії як приз).

До Севастополя «Гюлень» своєю здобиччю доправив вітрильну шхуну, «Морж» захопив барк «Belguzar» із 352-ма тоннами гасу⁸.

На початку 1916 р. ембаркацією згорнулася титанічна дарданелльська виправа. Британці й французи по втраті 6 лінійних кораблів, 7 субмарин і майже 150 тисяч моряків та солдатів (убитими, пораненими, безвісними) покинули плацдарм на Галліпольському півострові, попрощавшись із мрією про блискавичне фіаско Туреччини. Непоступливість її патріотів, серед яких широко відомим став командувач армійського корпусу Мустафа Кемаль-паша (прийдешній Ататюрк), і болгаро-німецько-австрійське нашествя на Сербію посприяли відродженню трансєвропейської залізничі коліями, прокладеними Балканським півостровом до Стамбула⁹.

Слід зауважити: коли 25 лютого (9 березня) 1916 р. на Варну гострився Чорноморський флот, од міни запропав «Лейтенант Пушчин». 5 офіцерів і 10 матросів, урятовані з його більш як 70-особового екіпажу, втрапили до полону. Нещастя згірчило те, що «Живой», опинившись поруч, виручив тільки чотирьох потопаючих, а решту зоставив у біді, оскільки його команді видався перископом ворожій субмарини якийсь підозрілий предмет¹⁰.

17 (30) березня 1916 р. за службові упущення позбувся високої посади Плансон, переведений у члени Адміралтейств-ради. Його заступив контр-адмірал (із квітня — віце-адмірал) Андрій Покровський, котрий протягом 1911–1913 рр. уже керував штабом чорноморського командування (1917 р. буде переведений до Одеси начальникувати обороною північно-західної частини Чорного моря; 1918 р. гетьманом Павлом Скоропадським наставлений на ту ж ділянку в ранзі головного командира, надалі підвищиться до повного адмірала, очолюватиме флот і порти Чорного й Азовського морів, морське міністерство Української Держави, пристане до білого руху; 1919 р. прагнугиме зорганізувати десант на Петроград, емігрує)¹¹.

За першу половину 1916 р. чорноморці могли пишатися своїм вагомим внеском до звитяг Кавказької армії, яка 3 (16) лютого підкорила першокласну фортецю Ерзурум (командарм — генерал від інфантерії Микола Юденич, кому від січня 1915 р. поталанило феноменально прибратися «Георгіями» трьох ступенів — четвертого, третього й другого). Коли корабельні пушкарі на трабзонському

напрямі вкотре перемісили досяжні їхнім снарядам оттоманські редути, вказаним вектором поринув 15-тисячний загін Володимира Ляхова.

Моряки відважно включалися безпосередньо в сухопутні операції. Так 28 лютого (12 березня) 1916 р. недавній випускник Морського корпусу 20-річний лейтенант Валентин Плеканов, діставшись із вісьмома матросами турецьких окопів, полонив 10 аскерів і налагодив переправу своїх соратників, форсуючих річку Колопотамос. Юний офіцер отримав «Георгія» четвертого класу¹².

В інтересах фронтового флангу 11(24) березня «Поспешный» і «Пронзительный», пройшовши вздовж узбережжя від Трабзона до Кerasуна, знищили в морі та місцях завантаження 16 вітрильників, а ще через добу в бухтах Іол-Агзи та Зефирос — десяток фелюг, два мости, обладнаний телеграфом спостережний пункт, сховище деревини. 1(14) квітня «Беспокойный», «Дерзкий», «Пронзительный» під турецьким берегом розстріляли 58 вітрильників.

15 (28) березня 1916 р. «Алмаз» і «Прут» під наглядом севастопольської мегагрупи («Императрица Екатерина Великая», «Память Меркурия», «Кагул», «Император Александр I», «Император Николай I» та мінна бригада) повели з Одеси до Новоросійська понад два десятки суден Транспортної флотилії. За дві доби «Кагул», перебуваючи в авангарді, знешкодив виявлену міну, а за тиждень, йдучи на південний захід, чорноморці зустрілися з «Midilli», напередодні підключеним до масованого обстрілу позицій «кавказців» поблизу поселення Оф. Оскільки «Катюша» забарилася розпізнати ворожий корабель, то він зухвало просигналізував «Зичу щасливої дороги», після чого підпав під відлеглий вогонь лінкора і зі зрешеченою обшивкою вимушено поплентався на профілактику до босфорської бухти Стенія рихтувати подряпини¹³.

«Першу скрипку» в ансамблі підводників В. Сушона заграв капітан-лейтенант К. Гансер, за безпардонну зневагу до цивілізованих норм затаврований британським урядом як воєнний злочинець. О восьмій ранку 17 (30) березня між Хамурканом і Трабзоном пресловутий «ас» з U-33 торпедував приданий до Батумського загону плавучий госпіталь із Одеси «Португаль» («Португаль», «Португалія», «Portugal») — під французьким триколом колишня

власність компанії «Messageries Maritimes» з пристикованими ботами для перевезення поранених. З присутніх на борту 273 осіб загинуло 115, серед яких були 15 сестер-жалібниць і уповноважений Червоного хреста граф Татищев. Наступного дня жорстокий Гансер атакував пароплав «Киев» («Кієвъ») і Сухумський маяк. Горезвісні U-33 й U-38 (капітан-лейтенанта, згодом капітана третього рангу М. Валентинера, який, 1915 р. простуючи Середземномор'ям од Гібралтару до Мальти, втопив 2 військових транспорти, 11 пароплавів і вітрильник) надалі відчутно ще дошкуляли чорноморським суднам та рибальським човнам¹⁴.

Коли 22 березня (4 квітня) 1916 р. споряджені під рукою О. Хоменка одеські пароплави взяли з Новоросійська до Лазистану понад 18 тисяч козаків двох Кубанських пластунських бригад, валку опікала «Марійка». Ближче до Різе моряки наступного дня забезпечили вивантаження десанту з 12-ма гарматами на південний берег, причому самого М. Юденича, на його прохання, посильне судно «Великий князь Александр Михайлович», де розміщувався штаб операції, 25–26 березня (7–8 квітня) з частиною пластунів доправило в оточенні тралерів далі на захід до селища Хамуркан (Хаморган, Хомургян). Посилений Приморський загін 2(15) квітня 1916 р. опанував укріпленими турецьким позиціями на річці Кара-Дере, подолавши вброд і вплав цю водну перешкоду.

Напередодні оволодіння Трабзоном Батумський загін було розформовано. Південний схід моря освоювали «Евстафій», «Пантелеймон», «Иоанн Златоуст», «Память Меркурия», «Алмаз», два дивізіони міноносців (9 таких суден), малі підводні човни «Налим» («Налимъ») і «Скат» («Скатъ»), два відділення «ельпидифорів», два загони гідропланів, катери.

22 березня (4 квітня) 1916 р. міноносець «Строгий» під командою Г. Чухнина поблизу Сюрмене підім'яв корпусом U-33, хоч і не доламав її. Прецінь резонанс виявився гучним: поскубані підводні корсари почвали ховатись у Босфорі, а, коли звідти «випірнули» ввечері 5 (18) квітня, османська армія вже полишила Трабзон і туди з прибулим на міноносці Юденичем увійшов Ляхов (наступного місяця — начальник 39-ї пішої дивізії, невдовзі — Георгіївський кавалер, генерал-лейтенант, 1917 р. — командир 1-го Кавказького армій-

ського корпусу). Начальником нового Трапезундського укріпленого району було призначено генерал-майора Олексія Шварца, члена Військово-історичної комісії Генштабу з опису російсько-японської війни, на якій йому самому судилося здобути орден святого Георгія 4-го класу (заживши слави «героя Кавказького фронту», він за три роки обійме обов'язки генерал-губернатора Одеси під час інтервенції французів).

6(19) квітня 1916 р., на другий день після вступу «кавказців» до колишнього осердя Трапезундської імперії XIII–XV ст., там з'явилася воєнно-історична комісія, очолена капітаном Колобовим, а по цьому — науково-історична комісія Імператорської Академії наук під проводом директора Російського археологічного інституту, що раніше існував у Константинополі, одеського візантиніста Федора Успенського. В ній опинився й професор-тюрколог А. Кримський, котрого як орієнталіста зі світовим іменем через два роки буде запрошено до першого складу Української Академії наук, де він стане «невідмінним секретарем», од 1921 р. — також головою її Першого (історично-філологічного) відділу та директором Інституту української наукової мови (видана ним у Києві 1924 р. «Історія Туреччини» віддзеркалить його враження 1916–1917 рр.: «На трапезунтський кремль-акропіль ще й досі, коли він уже в руїнах, не можна дивитися без високої естетичної втіхи. [...] Не завадить додати, що з-поміж усіх візантійських кремлів трапезунтський зацілів до нашого часу найкраще понад усі»)¹⁵.

Те місто, звідки до Ерзурума пролягав зручний шлях постачання Кавказької армії, обернулося на опорний пункт (разом із Платаною, чий рейд могли за потреби використати судна з Трабзона). Із квітня 1916 р. на чорноморський південний схід знову перебазувався «Ростислав», а з ним «Пантелеймон», 2 канонерки, 8 міноносців, стільки ж тралерів, ряд катерів, до яких удалося приплюсувати «аборигенну» двадцятитоннажну моторку, названу «Крым» («Крымъ»). До бойових дій на цьому напрямі підключилася авіація, чий загін для розвідки та бомбування розгорнувся в Різе¹⁶. Заради «озброєння й обслуговування приморського фронту Трапезунда» Чорноморський флот мав перевезти з Приазов'я дві дивізії, щоби на їхній основі М. Юденич сформував корпус. Для збереження абсо-

лютною конфіденційності посадки військ, спрямованих на Кавказ зі згоди Миколи II, штаб Верховного Головнокомандувача таємними заходами 22–23 квітня (5–6 травня) 1916 р. перевів «місто і порт Маріуполь на військовий стан», підпорядкувавши ці терени командувачу Чорноморського флоту.

3 (16) травня три десятки бортів у Маріупольському порту, віддаленому від ворожих зазіхань, залюднилися 127-ю пішою дивізією генерал-лейтенанта Петра Баранова. При флагмані під прапором Олександра Хоменка трималися два криголами, решта суден поділялися на чотири групи:

1) 7 транспортів із двома полками й чотирма артилерійськими батареями,

2) 9 транспортів із двома полками, двома батареями та медичним (перев'язувальним) загonom,

3) 5 транспортів із дивізійним обозом і санітарним підрозділом,

4) 6 транспортів із парковою бригадою, двома лазаретами та дезінфекційним загonom.

Від Керченської протоки цю флотилію, яка перетнула Азовське море, наглянули «Кагул», «Память Меркурия», «Алмаз», «Император Александр I» з літаками, міноносці. Чорним морем удалині підстраховували «Императрица Мария» (з А. Ебергардом), «Императрица Екатерина Великая», субмарини. До другої години дня 7 (20) травня на схід од Трабзона, у бухті Ковата, переправилися 16 838 військовиків і з ними — 4 208 голів худоби, 36 гармат, 1 385 візків, 60 тисяч пудів супутніх вантажів.

17 (30) травня 1916 р. в Маріуполі на два десятка пароплавів сіла, й за 3 дні десантувалася подібна 123-я піша дивізія генерал-майора Йосипа Довбора-Мусницького: майже 18 тисяч осіб із допоміжними службами, понад дві тисячі голів худоби, більше восьми сотень візків і півсотні тисяч тонн вантажів. 20 травня (2 червня) її фініш у коватській фазі розпочався спокійно, однак заключний етап зіпсувала зрадлива чутка про чужий підводний човен. 8 прибулих суден, з яких на землю не зійшли 1050 обозників (із сотнею візків, дев'ятьма сотнями коней та ще 64 т вантажів), подалися на Батум. Це поповнення попокружляло на стезі до фрон-

тових рубежів, які у середині 1916-го стабілізувалися за 20–30 верст на захід од Трабзона.

Проти ворожих субмарин чорноморці спробували застосувати метод заманювання «на живця». Їхні дві вітрильно-моторні шхуни, приховано озброєні гарматами, вийшли як пастки в море 19-го квітня (2-го травня) на захід од Севастополя до району, де на вичікувальній позиції влаштувалися підводники UB-7. «Ключувши», німці спливли на поверхню й кинулися навздогін одному з таких суден, пострілами та сигналами намагаючись його зупинити, а воно, коли відстань між втікачами і переслідувачами скоротилася до двох кілометрів, відкрило вогонь. Хоча підпала під удар «сімка» врятувалася екстреним зануренням, сховавшись на глибині, відтоді екіпажі ворожих човнів вимушено стали обережнішими. Вже пильніше позираючи на подібні шхуни, легко розпізнавали підставні: трафаретно пофарбовані сумішшю крейди та сажі, ті зовнішньо виглядали уніфіковано, по-військовому одноманітними¹⁷.

Навесні 1916 р. німецький підводний загородник UC-15 наловився підкладати міни під севастопольський фарватер настільки вміло, що вони навпроти Комишової бухти серед білого дня 12 (25) квітня, о 13-й годині, підстергли «Живучий», щойно відремонтований після аварії казана й утрати кочегарів. З есмінцем, який сам перед очим знищив череду турецьких вітрильників, загинули 48 моряків, троє померло у госпіталі; вижили капітан другого рангу Григорій Чухнин, інженер-механік лейтенант Олександр Жуковський та 30 «нижніх чинів».

Тієї ж доби страсного тижня згадана субмарина під орудою обер-лейтенанта фон Девитця, скориставшись підривними патронами, потопила трищоглову шхуну з зерном і вітрильник, а 15 (28) травня виставила в Одеській затоці 12 мін, на котрих менш як за місяць спалили вітрильник, баржа й пароплав «Меркурій» («Меркурій»), на якому 2 (15) червня подорожувало щонайменше 450 людей. Свідки трагедії — вісім сотень пасажирів лайнера «Потемкин» («Потемкинъ») з переляку заважали своєму суднові на траверзі Григорівки підійти до ввергнутих у нещастя. Човниками українських рибалок і викликаними з Одеси паровими катерами тоді врятувалися лише 178 постраждалих¹⁸.

15 (28) квітня 1916 р. У-33 поблизу Дагомиса (там була дача Миколи II) розстріляла пароплав і три вітрильники, бомбардувала Сочі й Адлер. У-38, висадивши 21 травня (3 червня) на східний берег трьох черкесів, 26 травня (8 червня) піддала вогню три транспортні та трищоглову шхуну, за дві доби — пароплав, 16(29) червня підкинула п'ятьох виконавців нелегальної місії до рогу Анакрія (Анаклія), 19 червня (2 липня) між Новоросійськом і Батумом знищила ще один пароплав (попри те, що «Лейтенант Шестаков», поблизу річки Шахе в районі Сочі намагавшись таранити субмарину і випустивши сім глибинних бомб, ненадовго позбавив її рухливості). 21 червня (4 липня) У-38 загнала зустрінуте невелике судно на видолинку поблизу Поті.

Ставка Верховного головнокомандувача, ким 23 серпня (5 вересня) 1915 р. номінувався сам імператор (віддаливши Миколу Миколайовича намісником на Кавказ), зажадала від Чорноморського флоту гарантій надійності «свого» судноплавства, упослідження Вугільного басейну, блокади Босфору й готовності до десанту на узбережжя тієї протоки. Не припинилося й корабельне сприяння Кавказькій армії та Південно-Західному фронту, надто що досить небезпечними зарекомендували себе траси під Кавказом і Західним Кримом.

За накресленнями К. Кетлинського, протичовнова оборона у цілковитому віданні чільника мінної бригади контр-адмірала М. Сабліна (за два літа, керуючи морськими силами Чорного моря, він наприкінці існування Центральної Ради, 29 квітня 1918 р., накаже піднести прапор Української Народної Республіки над Севастопольською фортецею й по суднах) зміцнилась гідропланами, причім укрупнені місцеві повітряні сили — як морські, так і на суходутті, підпорядковані А. Ебергарту, — було скупчено під рукою начальника Повітряного району Служби зв'язку Чорного моря старшого лейтенанта І. Стаховського.

Варто додати, що штати управління тимчасового Одеського військового порту, тимчасових військових портів у Новоросійську, Поті, Батумі, Трабзоні («для обслуговування суден флоту і транспортної флотилії») та управління військового губернатора Маріуполя були введені послідовно 28 травня (10 червня), 24 червня (7 липня), 21 вересня (4 жовтня) 1916 р. «Для вдоволення релігій-

них потреб чинів транспортної флотилії Чорного моря» в усіх перелічених пунктах Морський штаб Главковерха затвердив «посади священнослужителів з білого духовенства»¹⁹.

Слід наголосити, що зігнувавши прапори Червоного Хреста у зустрінутого плавшпиталю «Вперед», застережно пофарбованого, як належало, білим кольором із червоним пасом і великими червоними хрестами на трубі, 25 червня (8 липня) 1916 р. Макс Валентинер торпедою перед селищем Віце спрямував у пучину цей пароплав, покликаний замінити «Portugal» (заздалегідь російська дипломатія за кордоном належно оповістила про таку гуманітаризацію судна). Навесні 1916 р. реквізований і освячений, «Вперед» ішов без пацієнтів, але на борту мав 68 осіб — «червонохресних» функціонерів, медичний персонал (його кістяк складали лікар, фельдшер, 5 сестер-жалібниць, 14 санітарів, 2 покоївки-доглядачки), капітана Фірса Петрова із трьома помічниками, механіком, двома машиністами, вісьмома кочегарами, десятьма штатними матросами та 13-ма взятими з Чорноморського флоту в розпорядження 60-річному корабельному комендантові Альфреду Вільгельмсу — відставному контр-адміралові. Загинули А. Вільгельмс, санітар Франц Домбровський, кочегари Іван Миронов і Захарій Маланія, матроси Опанас Сердюков, Іона Марочка, Василь Галушкін. Від ран цього дня помер боцман Михайло Щепкін. Серед урятованих лазаретників «впередівців» були як легко, так і тяжко поранені²⁰.

Коли ж 27 червня (10 липня) 1916 р. хижак U-38 підстеріг судно «Флорида», міністерство закордонних справ Росії через американську та іспанську амбасади у Петрограді 6 (19) липня заявило, що й до турецької сторони не застосовуватиметься милосердя «постанови Гаазької конвенції 1907 року про придатність засад Женевської конвенції на морській війні». Німецьке командування визнало за краще перевести «посестри» U-33 та U-38 з Чорного моря до Середземного²¹.

21 квітня (4 травня) 1916 р. «Midilli» рясно висипав міні біля Дунаю, вночі на 24 квітня (7 травня) — навколо рогу Тарханкут і в Каламітській затоці, після чого вдосвіта під фальшивим андріївським стягом ударив по Євпаторії (поруйнував гімназію, земське училище, електростанцію, завантажений 3258-ма тоннами пшениці

пароплав «Леванцо», зустрінуті вітрильники у порту). Чергова подібна акція сталась рівно за два місяці: 21 червня (4 липня) цей нападник навпроти Сочі торпедував транспорт «Марія Аннета» («Марія Аннета»), потопив вітрильник «Резввій» і неподалік поста Вардане добив 2000-тонний «Рокклиф» («Рокклифъ»), підірваний U-38, а «Jawuz Sultan Selim» покрушив об'єкти Туапсе і Лазаревського, пароплави «Князь Оболенский» («Князь Оболенській») та «Михаил» («Михаиль»), буксир, баржу, 4 шхуни.

Попереджений 18 червня (1 липня) 1916 р. про неминучу вилазку елітних крейсерів з Босфору, Ебергард уранці 21 червня (4 липня) подвигнув проти них лінкор «Императрица Мария», а сам на другому дредноуті вийшов із Севастополя ввечері 22 червня (5 липня), лишень коли «Jawuz Sultan Selim» і «Midilli» покинули Кавказьке узбережжя. Переважаючи за ресурсами, Чорноморський флот ганебно сплехував, по безплідному круїзі осоромленим повернувся 25 червня (8 липня). Що ж до стамбульських екстракораблів, то з них більший завершив ризикання 23 червня (6 липня), менший — наступного дня, дещо затримавшись біля Зміїного²².

¹ Див.: *Моисеев С.П.* Указ. соч. — С. 472; *Андрюченко В.Г.* «Эльпидифор» // *Морской энциклопедический словарь.* — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 438.

² Русские официальные сообщения о войне // *Морской сборник.* — 1916. — № 4. — С. 110–112; *Морская хроника* // *там же.* — С. 134–139, 144, 147, 149; *Страхович Н.* Указ. соч. — № 81. — С. 10–12; *Монастырев Н.А.* Краткий обзор... — № 11. — С. 18–22; *Дневник министерства иностранных дел за 1915–1916 гг.* // *Красный архив.* — 1928. — № 6. — С. 33–35; *Римский-Корсаков М.М.* Первая диспозиция Русского флота // *Морской журнал.* — 1928. — № 9. — С. 12–14; *Новиков Н.В.* Операции флота... — С. 61–63, 108–179; *Контр-адмирал П.И. Паттон-Фантон-де-Верайон* // *Морской журнал.* — 1938. — № 3. — С. 5; *Корсун Н.Г.* Эрзерумская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1915–1916 гг. — Москва, 1938. — С. 136–144; *его же.* Первая мировая война на Кавказском фронте. — Москва, 1946. — С. 57; *Пузыревский К.П.* Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 297–298; *Соболев П.Ф.* Совместные действия русских войск и Черноморского флота // *Русское военно-морское...* — С. 437–439; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 399–400, 416–422; *Цветков И.Ф.* Лінкор «Октябрьская революция». — Ленинград, 1983. — С. 132–158; *его же.* Гвардейский крейсер «Красный Кавказ». — Ленинград, 1990. — С. 104–110; *Краснознаменный Черно-*

морський флот. — Москва, 1987. — С. 80–81; *Плясков Л.А., Кучеренко Л.М.* Указ. соч.; *Писарев Ю.А.* Указ. соч. — С. 188; *Кравцевич В.* Указ. соч. — С. 113; *Назаренко К.Б.* Обсуждение вопроса о воссоздании морской пехоты в России (1907–1914 гг.) // Вестник Санкт-Петербургского университета: Серия 2. История, языковедение, литературоведение. — Санкт-Петербург, 2000. — С. 25; Флот России... — С. 437; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 689, 791–792.

³ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 453–454; *Цветков И.Ф.* Линкор... — С. 159; *Больных А.* Указ. соч. — С. 286.

⁴ *Страхович Н.* Указ. соч. — № 73. — С. 14–16; *Жуков В.К.* Указ. соч. — С. 86; *Похилевич Д.Л.* Чорноморська фльота 1917 р. // Архів Радянської України. — 1932. — № 4–5. — С. 5; *Новиков Н.В.* Операции... — С. 114; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 365; *Зубов Б.Н.* Указ. соч. — С. 281; *Бережной С.С.* Указ. соч. — С. 59; Чорноморський флот ... — С. 154; *Козлов Ю.Д., Савинов А.Ю.* Указ. соч.; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 412. Восени 1917 р. з усім Чорноморським флотом у Севастополі «Воля» блакитно-жовтим стягом гаряче вітала наказ О. Керенського про українізацію балтійського крейсера «Светлана» («Свѣтлана»), національні поривання підтримали «Завидный», «Память Меркурия» тощо (пор.: *Юрковский Н.К.* Большевики в борьбе с украинским буржуазным национализмом на Черноморском флоте: 1917–1918 гг. // Революционное движение в русской армии в 1917 году. — Москва, 1981. — С. 229–231; *Олійників О.С.* Вказ. праця. — С. 102–106; *Усатюк І.Ф.* Чорноморський військовий флот часів Центральної Ради // Україна — морська держава. — Одеса, 2001. — С. 41–42; Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. — К., 2003. — С. 862–863, 878–879).

⁵ Действия Черноморского флота // Крымский вестник. — 1915. — 29.12; *Страхович Н.* Указ. соч. — № 75. — С. 14–15; Черное море // там же. — 1916. — 9.01; Действия Черноморского флота // там же. — 1916. — 11.01; *Терещенко С.К.* Указ. соч. — С. 49, 51; *Шведе Е.Е.* Операции на Черном море в мировую войну в освещении германской официальной истории // Морской сборник. — 1930. — № 10. — С. 69; *Цветков И.Ф.* Линкор... — С. 159–160; Чорноморський флот... — С. 134; *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Указ. соч. — С. 139; *Больных А.* Указ. соч. — С. 287–288; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 284–287 (Г. Лореем в описі бою «Императрица Екатерина Великая» хибно змальована як «Императрица Мария» й компіляторська цію помилку підхоплено: *Ширококоряд А.Б.* Указ. соч. — С. 118).

⁶ Про Г. Корниловича: *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 187.

⁷ В. Марченкові присвячено некролог: *Мордвинов К.* Памяти старшего лейтенанта В.М. Марченко // Морской журнал. — 1937. — № 12. — С. 31. Див. також: *Пель Ф.* Усопшице // там же. — С. 32. [*Волков С.В.*] Комментарии... — С. 598.

⁸ Список... — Петроград, 1916. — С. 361–362; *Кеппен П.* Указ. соч. — С. 354–355; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 462; *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Указ. соч. — С. 139; *Цветков И.Ф.* Линкор... — С. 160; *Шерешков О.С.* Указ. соч. — С. 21–22; *Алексеев И., Гончаров А., Заблоцкий В.* Указ. соч.; *Золотарев В.А.* Указ. соч. — 2002. — № 1. — С. 57; Чорноморський флот... —

С. 134; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 309; *Герасимов В.Л.* Авианесущие корабли русского военного флота // Военно-исторический журнал. — 2004. — № 2. — С. 26–29.

⁹ Краснознаменный... — С. 77; *Алексеева И.В.* Агония Сердечного Соглашения. — Ленинград, 1990. — С. 73–74; Первая мировая война... — С. 306–308; *Мурхед А.* Указ. соч. — С. 364–369.

¹⁰ Русские официальные сообщения... — С. 113; *Морская...* — С. 149; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 297; *Игнатъев С., Игнатъев М.* Указ. праця. — С. 51.

¹¹ Список... — Петроград, 1916. — С. 143–145; Наказ Гетмана всея Украины 15 ноября 1918 года // Армія. — 1918. — 15.11; Військова хроніка // там само. — 22.11; Вице-адмирал Андрей Георгиевич Покровский // Морской журнал. — 1935. — № 6. — С. 1–6; *Шрамченко С.* Закон про державну українську флоту та його виконавці // Військо України. — 1993. — № 4. — С. 30, 38; *його ж.* Українська воєнно-морська політика в Криму 1917–1918 рр. // Хроніка-2000. — К., 2000. — Вип. 34. — С. 255; *Скоропадський П.П.* Спогади. — К., 1995. — С. 260, 371; *Мироненко О.М.* Українізація флоту в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 394; *його ж.* Чорноморський флот за доби останнього гетьманату // там само. — С. 431–432; *Якимович Б.* Збройні сили України. — Львів, 1996. — С. 150–154; Чорноморський флот... — С. 135; Штаб Российского Черноморского флота. — Симферополь, 2002. — С. 159–160; *Лубенець А.В.* Діяльність Міністерства морських справ Української Народної Республіки напередодні гетьманського перевороту (березень–квітень 1918 р.) // Морська держава. — 2003. — № 6. — С. 45.

¹² *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 196–197.

¹³ *Страхович Н.* Новая страница в хронике немецких преступлений: Потопление госпитального судна «Португалия» // Летопись войны. — 1916. — № 85. — С. 5–6; *его же.* Морские заметки // там же. — № 92. — С. 12; Черное море // Крымский вестник. — 1916. — 21.03; *Морская...* — С. 180, 184–185; Памяти славных // Морской сборник. — 1916. — № 10. — С. 2; Немецкие подводные лодки на войне 1914–1918 года // там же. — 1922. — № 5–7. — С. 10; *Терещенко С.К.* Указ. соч. — С. 51; *Римский-Корсаков М.М.* Потопление госпитального судна «Португаль» // Морской журнал. — 1931. — № 6. — С. 7–10; *Шталь А.В.* Развитие методов операций подводных лодок в войну 1914–1918 гг. на основных морских театрах. — Москва, 1936. — С. 108; *Пузыревский К.П.* Повреждения кораблей от подводных взрывов... — С. 54–55; Скончавшиеся // Морской журнал. — 1939. — № 2. — С. 20; *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Указ. соч. — С. 141; *Цветков И.Ф.* Линкор... — С. 161; *Мельников Р.М.* Крейсер... — С. 236; *Гибсон Р., Прендергаст М.* Указ. соч. — С. 141; *Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю.* Указ. соч. — № 11. — С. 47; *Грей Э.* Немецкие подводные лодки в Первой мировой войне. 1914–1918 гг. — Москва, 2003. — С. 226, 285.

¹⁴ *Новиков Н.В.* Операции флота... — С. 180–199; Перевозка войск из Новороссийска в Ризе // Русское военно-морское... — С. 439–442; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 424–429; *Аммон Г.А.* Морские памятные даты. — Москва, 1987. — С. 192; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 196–197.

¹⁵ *Корсун Н.Г.* Первая мировая... — С. 58–59; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 429–431, 503–504; *Аммон Г.А.* Указ. соч.; *Арутюнян А.О.*

Указ. соч. — С. 240–242; Керсновский А.А. Указ. соч. — С. 150–151; Кримський А.Ю. Історія Туреччини. — К., 1996. — С. 109; Флот России... — С. 114–115; Лорей Г. Указ. соч. — С. 308, 311. Див. ще: Сообщение и отчет академика Ф.И. Успенского о командировке в Трапезунт // Известия Императорской Академии наук. — Серия VI. — 1916. — № 16. — С. 1464–1480; Успенский Ф.И. Второй отчет о занятиях в Трапезунте и окрестностях // там же. — № 17. — С. 1657–1663; его же. Очерки из истории Трапезунтской империи. — Ленинград, 1929. — С. 140–158; Памяти академика Ф. И. Успенского. — Ленинград, 1929; Соколов І. Ф.И. Успенский. Очерки из истории Трапезунтской империи. Ленинград, 1929. сс. 160. С пятью таблицами // Україна. — 1930. — № 7/8. — С. 149–151; Верховский А.И. Россия на Голгофе (Из походного дневника 1914–1918 гг.) // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 1. — С. 67; Вернадский Г.В. Русская историография. — Москва, 1998. — С. 208–210.

¹⁶ Страхович Н. Морские... — № 92. — С. 12; Взятие Трапезонда // Русское военно-морское... — С. 442–443; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 431; Шерешков О.С. Указ. соч. — С. 22. Див.: В.Л. [Лукин В.К.] Воспоминание участника мировой войны на Черном море: Трапезонд // Морской сборник. — 1920. — № 1–3. — С. 207–219.

¹⁷ Биковський Л. На Кавказько-Турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. — Вінніпег; Денвер, 1968. — С. 36, 56, 129; Новиков Н.В. Операции флота... — С. 200–230; Корсун Н.Г. Первая мировая... — С. 59; Доценко В.Д. История ... — Кн. 1. — С. 582–587.

¹⁸ Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. — 1916. — № 7. — С. 209–210; Пузыревский К.П. Повреждения кораблей от подводных взрывов... — С. 129–132; А.Ч.[Чернушевич А.М.] Гибель эск. миноносца «Живучий» // Морские записки. — 1943. — № 1. — С. 14–19; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 506–507; Монастырев Н.А. Страница из войны // Бизертинский... — С. 49–51; Лорей Г. Указ. соч. — С. 299, 310–311, 385.

¹⁹ Приказ начальника Морского штаба Верховного Главнокомандующего. — [Без места] 1916. — 28.05. — № 126; там же. — 21.06. — № 149; там же. — 24.06. — № 165; там же. — 4.10. — № 308; Шрамченко С. Засоби боротьби з підводними човнами // Табор. — 1936. — Ч. 30. — С. 36–38; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 503; Цветков И.Ф. Министр... — 1991. — № 3. — С. 109; Козлов Д.Ю. «Учредить должность начальника противолодочной обороны флота...» // Морской сборник. — 2001. — № 2. — С. 70; Рутыч Н.Н. Указ. соч. — С. 179–180; Герасимов В.Л. Развитие органов управления морской разведки // Военно-исторический журнал. — 2003. — № 3. — С. 30; его же. «Почти два года командуя силами флота, пребывали вы в неустанных трудах и опасностях...» // там же. — 2004. — № 8. — С. 53–54; Лорей Г. Указ. соч. — С. 311, 320–325. Негативна оцінка тодішньої заміни Миколи Миколайовича: Брусилов А.А. Мои воспоминания. — Москва, 1963. — С. 268. Пор.: Керенский А.Ф. Россия в поворотный момент истории. — Москва, 2006. — С. 140–142.

²⁰ Див.: «Частину потопаячих людей підібрали дві фелюги, вислані береговим кордоном. Двоє зі складу екіпажу все ж потонули, одинадцять були важко поранені під час вибуху. Потонув і комендант пароплава Вільгельмс. Багато з тяжкопо-

ранених членів екіпажу пароплава «Вперед» незабаром померло» (Кузнецов В.Ф. От Петровых кораблей до советских теплоходов. — Ростов-на-Дону, 1946. — С. 55).

²¹ Высочайше утвержденная... — С. 3–27; Подробности потопления «Вперед» // Крымский вестник. — 1916. — 29.06; Подробности потопления госпитального судна «Вперед» // там же. — 3.07; Памяти... — С. 2–3; Новицкий В. Указ. соч. — № 8 — С. 195–196; Шталь А.В. Развитие методов... — С. 124; Козлов Д.Ю. «Такого случая... за все время войны до сих пор не представлялось» // Военно-исторический журнал. — 2004. — № 1. — С. 40–41; Лорей Г. Указ. соч. — С. 324–325. Пор.: Гибсон Р., Прендергаст М. Указ. соч. — С. 142.

²² Набег «Бреслау» // Крымский вестник. — 1916. — 24.06; Шведе Е.Е. Операции... — С. 69–70; Пузыревский К.П. Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 126–129; Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю. Указ. соч. — № 11. — С. 46; Лорей Г. Указ. соч. — С. 313–315, 345–347; Козлов Д.Ю. «Такого случая... за все время войны до сих пор не представилось»... — С. 35–40.

IV. Чорноморський флот од липня 1916 р. до початку 1917 р.

Конфуз чорноморського ареопагу відлунув оглушливою кадровою пертурбацією. Іван Григорович і його перший помічник адмірал Олександр Русин — начальник Моргенштабу та Морського штабу Верховного головнокомандувача домоглися заміни Андрія Ебергарда, зле висміяного в поголосках образливим прізвиськом «Гобенгард»¹, на 41-річного балтійського контр-адмірала Олександра Колчака, вихідця з безмаєтних «малоросійських» дворян, ученого-полярника, чії родинні корені тяглися із Бузького козацтва, сина одеситів за народженням, саме висунутого на підвищення у віце-адмірала².

59-річний віце-адмірал Павло Новицький, який у 1911–1912 рр. керував штабом морських сил Чорного моря та Чорноморською мінною дивізією, 1916 р. був призначений головним командиром Севастопольського порту (на флоті поза очі фамільярно іменованний суто по-українському «Павло»). Усунутий 57-літній М. Маньковський втішався піднесенням до титулу повного адмірала.

54-річний А. Покровський перейшов командиром порту та градоначальником до Миколаєва (заступивши там старшого на 5 літ віце-адмірала Олександра Мязговського), і штабні справи від нього прийняв недавній командир «Пантелеймона» 49-річний контр-адмірал Митрофан Каськов — організатор фінальних стадій травневих десантувань. Свіжоспечений віце-адмірал О. Хоменко став начальником вантажних перевезень Чорним і Азовським морями, з Одеси централізовано розподіляючи транспортні потоки, розраховані на його флотилію (до речі, для суміжного Південно-Західного фронту він перевіз колосальні обсяги паливних і мастильних матеріалів, а також провізію, накопичену в Україні). У помічники ж йому з Балтики 1916 р. перейшов капітан першого рангу Володимир Шрамченко, який доти служив персональним дорученцем І. Григоровича³.

Слід наголосити, що того року флотські транспортники успішно перевезли морем до Одеси значні вантажі, в тому числі паливо та продовольство для фронту, — як із Миколаєва, так і з Маріуполя

(для донецького вугілля в одеському порту екстрено звели профільну споруду на набережній Платонівського молу). Цим було певною мірою розв'язано проблему, виниклу в «закоркованих» залізничних вузлах побіля міст Слов'янськ і Бахмут⁴.

Харизматичного комфлоту, майбутнього кавалера орденів святого Станіслава двох найвищих ступенів з мечами, святої Анни другого і четвертого («за храбрость») класів, святого Володимира третього та четвертого ступенів з мечами та бантом, святого Георгія 4-го класу, іноземних — французького Почесного легіону офіцерського хреста й англійського Бані, володаря золотої «Георгіївської» шаблі за мужність під час російсько-японської війни та великої золотої Костянтинівської медалі («за видатний та пов'язаний з труднощами й небезпекою географічний подвиг»), очікувала надзвичайна біографія⁵. На прийдешні звитяги Колчака особливо надихнула монарша аудієнція, де почув тверді настанови на виконання масштабних планів, запам'ятавши їх до кінця своїх днів: «У Ставці я з'явився спершу до начальника штабу Алексеєва, а потім до Государя. Це було наприкінці червня — на початку липня 1916 р. Алексеєв посвятив мене в загальне воєнне становище, а потім я дістав од нього та Государя керівні вказівки. Мені було дане завдання десанту в Босфор для захоплення його»⁶.

Здавалось, ось-ось остаточно завершиться боротьба за Чорне море. «...Навесні 1917 р. передбачалося здійснити так звану босфорську операцію, тобто завдати вже удару на Константинополь. Усе це перебувало у зв'язку зі становищем на нашому південному чи лівому фланзі. Це було на початку липня, а восени, приблизно у серпні, мала вступити Румунія, і залежно від отих дій передбачалося тільки просування наших армій уздовж західного берега Чорного моря, через протоку на Туреччину й на Босфор або залежно від ситуації передбачалося, що флот повинен надати допомогу тим просуванням або кинути десант прямо на Босфор і флотові треба було намагатися захопити його»⁷, — виразно відтворював О. Колчак докладні директиви грандіозного напучення, впевнено згадані незадовго перед своєю стратою 1920 р. Не випадково флаг-капітаном до себе 1916 р. він запросив капітана другого (того ж літа — першого) рангу Михайла Смирнова — непересічну постать споглядача від Ро-

сії за Дарданелльською епопеєю для координації взаємодії в операціях Антанти проти середземно-чорноморських проток, колишнього командира балтійського есмінця «Выносливый»⁸.

8 (21) липня 1916 р. комфлотові доповіли шифровку про можливий похід «Midilli», а перед Севастополем причаїлася субмарина UB-7 обер-лейтенанта Ганса Лютіогана. Підводну загрозу відвернули пілоти та механіки з біпланів М-9 (ці озброєні кулеметами та бомбами двомісні аерочовни, як і «п'ятаки», спроектував випускник Київської політехніки Дмитро Григорович)⁹. Поручик за адміралтейством Олександр Жуков зі спостерігачем унтер-офіцером Гоманенком і мічман Сергій Яригин у супроводі прапорщика Аркадія Францкевича («севастопольської фортечної артилерії із запасних»), вистеживши згори «у-бот», бомбами загнали його на глибину настільки, що позбавили можливості маневрування. Водна поверхня згори добре прозиралась на 25 метрів, отож літальні амфібії, котрих чорноморці назбирали десятки (у 1917 р. — понад сто), слушно придалися¹⁰.

Тільки-но «Midilli» полинув із затіяною диверсією східним напрямом (очікувалося — до Новоросійського порту)¹¹, «Императрица Мария», «Кагул», «Счастливый», «Дерзкий», «Беспокойный», «Пылкий» та «Гневный» майнули навперейми з наміром оточити й знищити. Сподівання перестріти «німця» виправдалися 9 (22) липня 1916 р. на меридіані Сінопа. Легкий крейсер, завбачливо «наростивши м'язи» модернізованими 150-міліметровими гарматами, відкрив огонь приблизно за 17 км до есмінців і «Кагула». Та щойно з двох десятків тисяч метрів богатирські крупнокаліброві аргументи виклала «Марійка», як «Midilli» втік, оповитий білою хмарою з аерозольних «скриньок». Командир збігці корветен-капітан Вольфрам фон Кнор у штучній пелені запекло гніздив міни перед мисливцями на його корабель.

Позначився брак флотовідних навичок у Колчака, докладно не знайомого із технічними даними «Беспокойного», від якого, найстаршого з чорноморських «турбінників», віце-адмірал вимагав надмірної хуткості, переплутавши, вочевидь, зі спритнішими ескадреними міноносцями. Помилка стала непоправною після незугарних 6-годинних перегонів¹².

Коли напнутий курний сповиток розвіявся, «Midilli» (при сімох поранених) спромігся перепочити і 10 (23) липня був проескортований «Muavenet-i-Millije» та «Gajret-i-Vatanije» до Стенії. «Атака не вдалася», — семафорив Саблін. Роздратований віце-адмірал Колчак негайно перевів його порядкувати другою бригадою лінійних кораблів, у мінній бригаді спересердя замінивши князем Трубецьким. Навздогін цьому Михайла Сабліна було винагороджено ордемом святої Анни першого ступеня з мечами.

15(28) серпня 1916 р. начальником 1-го дивізіону есмінців став 37-річний капітан першого рангу Олександр Неміць (Немітц), який до війни викладав у академії та був у Моргенштабі працівником історичної частини, креативною фігурою оперативного відділення (1914 р. у морському управлінні при Головноверхові за відання Чорноморським театром війни заслужив ордени святої Анни 2-го ступеня та святого Володимира 4-го класу, 1915 р. він брав під свою руку «Донец», у першій половині 1916 р. — 5-й чорноморський дивізіон ескадрених міноносців)¹³.

«Midilli» підпав під реконструкцію (на ньому «вугільне» обладнання трансформувалося на «нафтове»), й В. Сушон не наважився застосувати «Jawuz Sultan Selim» навіть для перекидання найнеобхідніших османській армії батальйонів до Тиреболі. На цю пору по владних сферах Німеччини визрівали спроби сепаратного замирення з Росією за рахунок Туреччини. Відповідні настрої «підігрівала» заміна Сазонова та голови Ради Міністрів Івана Горемікина на члена Держради гофмейстера Бориса Штюрмера, котрий поєднав прем'єрство з керуванням зовнішньополітичним відомством¹⁴.

Східний оттоманський фронт занепадав, на осінь 1916 р. війська М. Юденича «осіддали» лінію від моря до євфратських верхів'їв (ущелина Елеву — Ерзінджан — Муш), терміново припасувавши обшир, що, за згодою в Антанті, ладнала собі Російська імперія: з містами Трабзон, Ерзурум, Бітліс, Ван. На континентальних водоймах Урмія та Ван Морський штаб Верховного головнокомандувача формував ударні флотилії. Туди, до місцин витоків Тигра та Євфрата — двох великих річок Месопотамії, переправлялися буксирні судна й баржі в розібраному стані (частинами вагою не більше 30 пудів), аби вже після комплектації попливти ви-

сокогірними маршрутами заради опанування тамтешньою частиною Курдистану¹⁵. А затвердивши цю мету, Микола II щодо чорноморського узбережжя уточнив: «Якщо нашій армії вдасться дійти до Сінопа, то там і має бути прокладено наш кордон»¹⁶.

На вдоволення амбіцій Сушона, до Севастополя з болгарського міста Ямбола (Ямполя, Ямболі) було запущено цепелін SL-10. Та 15 (28) липня 1916 р. він нагло зник. З іншого боку, в накачаному того літа для 3-го дивізіону 1-ї бригади Чорноморської повітряної дивізії аеростаті «Голубь» (обсягом 2300 кубічних метрів) тріснула оболонка. А з квартету вдвічі об'ємніших «м'яких» дирижаблів «Черномор» («Черноморь») англійського виробництва, здатних розвинути швидкість до 80 кілометрів на годину (кожний з парою двигунів по 150 кінських сил), два не пройшли випробувальних тестів, третій луснув і згорів у елінізі, а загазувати четвертий категорично заборонив О. Колчак, анулювавши щойно створений загін отих досить примхливих конструкцій. Існував іще севастопольський підйомний парк із двома надувними «зміями»¹⁷.

Ризикованої обсервації не полишали флотські підводники, на бойові вахти яких подалися 70-метрові дизельні човни «Нарвал» («Нарваль»), «Кит» («Кить») і «Кашалот» («Кашалоть»), випущені протягом 1915–1916 рр. Миколаївським відділенням Невського заводу й визнані кращими за решту тодішніх чорноморських субмарин. За воєнні літа їм удалося знищити 2 транспортні, посилене судно, кілька буксирів та ширкетів (вітрильно-моторних суден), десятки вітрильників.

1916 р. до Трабзонської затоки прибув компактний «Скат». 24–26 червня (7–9 липня) повільно просунувшись від одного з найвищих чорноморських рогів Єрос до поселення Фол, цей релікт — учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр. знищив великий барк і п'ять фелюг, обстріляв берегові споруди, захопив сімох полонених¹⁸.

Екіпаж бувалого в бувальцях човна «Нерпа» звернув увагу, що вночі за Босфором слабшає пантрування. Тож «Краб» 18 (31) липня 1916 р. спокійно загніздив у дві лінії на глибині 2,5 м між Румелі-Фенері й Анадолю-Фенері 60 мін (під брейд-вимпелом начальника бригади підводників В. Клочковського, пізніше причетного до укра-

їнізації флоту: на чолі своєї дивізії у катаклізмах 1918 р. допомагав командуючому Українським Чорноморським флотом М. Сабліну, після чого і йому самому, вже контр-адміралові, П. Скоропадський доручав кримські порти і морські сили Української держави¹⁹.

Нічні акції були наріжними для заблокування південної протоки. 21 липня (3 серпня) 1916 р. за 5 миль від неї на 50-метровій ізобаті «Дерзкий» та «Гневный» устелили додаткові «порції» вибухових пристроїв, 25 липня (7 серпня) та 27 липня (9 серпня) ескадрені міноносці розклали півтисячі мін західним і східним крилами. У цілому за літо вхід до Босфору та вихід з нього перекрили понад 1000 таких знарядь²⁰.

Зіпершись на карт-бланш Ставки, 8 (21) серпня 1916 р. О. Колчак доповів І. Григоровичу: «...Я заповзвся впорядковувати справи із мінами загороди, маючи на увазі загороду для Босфору... Справі цій у Чорному морі, видно, не надавали серйозного значення... 10 днів тренування та перебирання мін налагодили цю справу, і новими міноносцями було виконано завдання постановки загороди за безпосередньої близькості босфорських укріплень»²¹.

10 (23) серпня О. Русин наголосив на потребі «завадити виходові суден противника до Чорного моря»²². Туреччині загрожував «паливний» голод. І, нарощуючи тоголітні темпи мінування комунікацій, підлеглі О. Немитця 8 (21) серпня попутно висмикнули з-під турецького берега завантажений маслинами та вовною пароплав «Keskul» (у Чорноморському флоті став «Туркестанъ»). 23 вересня (6 жовтня) 1916 р. невгамовні есмінці попід Сінопом і Самсоном знищили 58 вітрильників, полонили десятки осіб²³.

Колчак раціонально зіперся на начерки проектувальника підводних загород капітана першого рангу Миколи Шрейбера, винахідника вдосконаленої міни «рибка». Її виготовляли причорноморські («південноросійські») підприємства. Морські сапери, відшліфувавши майстерність, філігранно працювали в морокові впритул до старих зарядів. «Всі ці операції були точними та успішними. Ворог тралив, але ми ставили знов, і його судна, підводні човни тощо вибухали на наших мінах. Блокада Босфору значною мірою реалізувалася», — пишався О. Немитць²⁴.

Од осені до Нового року на південному заході моря було устатковано майже тисячу мін. 15 (28) серпня і 22 серпня (4 вересня) 1916 р. зі Стамбула через протоку випурхнули UB-42 та U-33, аби завбачливо податися на Євксиноград. 23 серпня (5 вересня) Сушон-паша занотував: «Вихід з Босфору, вочевидь, закрито ворожими мінами, фарватер для великих кораблів іще не протралено»²⁵.

Пообіцявши Антанті вступити у війну, Румунія 4 (17) серпня 1916 р. передала Російській імперії «право використовувати Констанцький військовий порт, а також право застосувати всі необхідні заходи проти підводного ворожого флоту». Локальна оборона ввірялася «Ростиславу», «Карпу», «Карасю», есмінцям, посильним суднам, транспортам, катерам, тралерам, польовій та зенітній артилерії, авіазагонам, морській піхоті. При тому були 4 місцеві пароплави, 2 буксири і 2 землечерпалки. До Експедиції особливого призначення в Рені, де М. Вєсьолкін став почесним громадянином міста, приєдналися «Терець», «Кубанець», «Донець», при Силістрії влившись у Дунайську дивізію (з чотирма моніторами, п'ятьма міноносками та трьома катерами)²⁶.

Карколомним кросом «Тюлень» 7 (20) серпня зі своїм командиром — уродженцем Чернігова старшим лейтенантом Михайлом Кितिциним за присутності «пасажиром» на борту начальника розвідки Чорноморського флоту капітана другого рангу Олексія Нищенкова візуально обстежив варненську гавань: удень крадькома проковзнув проточиною між рифами та мінними загородами, з перископної глибини, надовго лігши на ґрунт посеред портової акваторії, прозонував бетонну берегову батарею, пірси, склади, бони, судна. 17 годин підводникам довелось у дискомфорті обмеженого приміщення свого мобільного пункту спостережень дихати затхлим повітрям, оглядаючи та замальовуючи бухту з півночі на південь, а потім — з півдня на північ²⁷.

О. Нищенков був представлений до Георгіївської зброї, М. Кितिцин з лейтенантами Михайлом Крафтом, Георгієм Веселагом, Олексієм Максимовим і Германом Краузе (щойно підвищеним із мічманського звання) — до орденів святого Володимира 4-го ступеня з мечами і бантом, а чимало підлеглих їм матросів — до Георгіївських медалей. За складеною на підводному човні мапою на ретель-

но визначені достеменно точки ураження Варни 12 (25) серпня впали 20 бомб із доставлених гідрокрейсерами трьох М-9 та дрібнішого за них М-5. Натомість німецькі літаки двома бомбами перечепили «Поспешный», убивши шістьох та поранивши двадцятьох членів його екіпажу.

14 (27) серпня 1916 р. румунський уряд оголосив війну Австро-Угорщині. Після того «Великий князь Константин», «Великая княгиня Ксения» і «Цесаревич Георгий» з ескадреними міноносцями «Гневный» та «Пронзительный» огорнули Констанцу з моря чотирма сотнями мін, але оскільки 26 серпня (3 вересня) там подвійно підірвався «Беспокойный», то частково із грізною зброєю довелося розпрощатися. До 18 серпня (1 вересня) проти Румунії виступили Німеччина, Туреччина, Болгарія. 25 серпня (7 вересня) «Быстрый» та «Громкий» ударом по Бальчику та Каварні, де заквартирували болгарські війська, знищили 21 барку, 2 крани, сховище гасу, пристань.

Тотально розбурхалась Перша світова на Чорному морі. З його південного сходу лінкорною бригадою та мінним дивізіоном саме повернулися до Севастополя недавні тимчасові «батумці» з другої бригади лінкорів («Евстафий», «Иоанн Златоуст», «Пантелеймон»). За «Ростиславом», куди 19 серпня (2 вересня) бомбою влучив німецький літак, на захід моря подалися «Зоркий», «Завидный», «Заветный», «Звонкий», «Лейтенант Шестаков», іще один ескадрений міноносець «Капитан-лейтенант Баранов» («Капитанъ-лейтенантъ Барановъ»), мінзаг «Аю-Даг» («Аю-Дагъ»), вісім тралерів, чотири катери-вартівники, чотири аероплани. Констанцьке небо чатували і льотчики, і зенітники. Навколо розгорнулась прибула з Очакова 900-особова піша дружина ополченців. Пілоти загону В. Утгофа — власники почесної золотої зброї влаштували з Констанци нічний напад на Варну. Верховне головнокомандування уфундувало Західний район Служби зв'язку Чорного моря²⁸.

Прагнути ізолювати варненський морський сектор, уночі на 27 серпня (9 вересня) 1916 р. «Беспокойный», «Гневный» і «Пронзительный» північніше Євксинограда прикроїли дві сотні мін, а наступного тижня три десятки долучив «Краб». 29 серпня (11 вересня) у Батовській затоці вибухнули два болгарських міноносці: «Шумни» потонув, «Строги» підпав під ремонт. 4 (17) вересня згинув

буксир «Варна», 13 (26) — катер-тралер № 1. Усього за рік у цьому сегменті з'явилося 1150 мін.

Південніше, біля анатолійського рогу Карабурун (Кара-Бурну), 31 серпня (13 вересня) підірвався міноносець «Kutachya». Хоча в очікуванні Босфором зонгулдацького транспорту «Patmos» після тривалої перерви було створено прохід перед протокою, 1(14) вересня обізнані з радіоперехопленням про протралену ділянку «Бистрий», «Громкий», «Пылкий», «Лейтенант Шестаков» та «Капитан-лейтенант Баранов» наситили ту зону 220-мінною начинкою настільки густо, що цієї ж осені тут запропали і згаданий «вугільник», і канонерський човен «Malatya». Паливні потоки Оттоманської імперії дедалі звужувалися²⁹.

Із двох пароплавів, по тому відправлених із Зонгулдака, лише «Kerasun» 19 вересня (2 жовтня) 1916 р. завершив рейс у Стамбулі, а багатотраждальний «Irmingard», по реставрації вистежений «Нарвалом», був геть утрачений Османською імперією. Блокованих потроху визволяв шторм, од 10 (23) вересня за три доби викинувши сотні мін на пляжі³⁰.

Втрати, осінньою бурею завдані мінним полям, чорноморці з лихвою надолужували різними методами — від давнього, за російсько-турецької війни 1877–1878 рр. вигаданого видатним ученим Степаном Макаровим із комплексним застосуванням швидкохідних пароплавів і катерів, до винайдених його спадкоємцями-гідрологами у 20-му столітті. Рекорди встановила в'юнка універсальна самохідка Т-234, притуливши 220 мін перед Констанцею й утворює більше — на болгарській воді³¹.

Впевнено рекогносцирували півднем моря субмарини. Вранці 8 (21) вересня 1916 р. за їхньою розвідкою попід Вугільним районом і терміновою радіограмою звідти про виявлену безпорадність Ереґлі направлені на підкріплення атаки «Императрица Екатерина Великая», «Дерзкий» та «Пылкий» покінчили з пароплавами «Eser-i-Merhamet», «Resan», «Talihi Javer», «Eleni». 23 вересня (6 жовтня) «Поспешный», «Пронзительный» та «Счастливый» накинулися на Самсун і Сіноп, «зачистивши» їх від шести десятків вітрильників. Сподівання Стамбула на тверде анатолійське паливо значною мірою розвіював напорскливий М. Кितिцин (з жовтня — капітан 2-го

рангу), оскільки, неодноразово наближаючись до Босфору, уполював два пароплави й півтора десятка шхун.

«Тюлень» особливо відзначився тим, що, викликаючи вогонь на себе, пізнього вечора 28 вересня (11 жовтня) 1916 р. у надводному стані поблизу Шилі «75-міліметровками» спинив 6000-тоннажний німецький транспорт «Rodosto». Хоробрі комендори субмарини, яких обминули всі випущені по ній у годину «дуелі» шість з половиною десятків снарядів, влучили прямісінько у «крушівські» гармати (87-мм і 57-мм) візаві, котрі були посилені канонірами «Midilli». З чималою морокою пригасивши пожежу на безпорадному «германці», ним опанували виділені для цього лейтенант О. Маслов, боцман С. Іваньков, старшина Я. Дементьєв, мотористидизелісти Г. Кременецький та І. Романов. Відчайки-тріумфатори за півтори доби привели до Севастополя «Rodosto» із полоненими — капітаном судна, його старшим помічником, інженером-механіком і п'ятьма матросами³².

Георгіївськими хрестами та медалями було пошановано сміливців. Й коли їхній командир — уже кавалер орденів святого Станіслава другого (з мечами) і третього класів, святої Анни третього (з бантом і мечами) та четвертого («за храбрість») ступенів, улітку прикрашений Георгіївською зброєю, — на початку осені ще й удостоївся «Георгія» 4-го ступеня, то, на прохання героя, О. Колчак урочисто оздобив його збереженою понад півстоліття реліквією — такою самою регалією, здобутою дідом Михайла Китицина 1853–1856 рр. Вочевидь, комфлоту мав сентимент: батько матері самого віце-адмірала Ілля Посохов, дворянин Херсонської губернії, мав медаль «За захиту Севастополя», а рідний батько — Василь Колчак, помічник командира Гласистої батареї на Малаховому кургані 1855 р., — отримав Воєнний орден за Кримську війну³³. Знаменно, що за всю першу світову на Чорному морі рідкісні комплекти поєднання бойових нагород — Георгіївські клинки та ордени святого Георгія здобули лише троє капітанів субмарин: окрім В. Погорецького та М. Китицина, ще тільки М. Паруцький — від 1916 р. командувач «Кита»³⁴.

Цікаво, що наприкінці 1916 р. начальником чорноморських загонів і засобів боротьби з підводними човнами чужинців став 35-

літній капітан другого рангу Микола Черниловський-Сокол (Чернилівський-Сокол), доти — старший офіцер «Кагула», новий володар Георгіївської зброї, давній — «Георгія» 4-го ступеня (від 1904 р. як учасник бою на легендарному крейсері «Варяг»), кавалер ордену святої Анни третього та другого (з мечами) класів (1918 цей виходець із київської шляхти став контр-адміралом, керманічем українського флоту, 1919 — начальником штабу в адмірала Василя Каніна, котрий за наказом головнокомандувача Добровольчої армії виконував обов'язки командуючого Чорноморським флотом)³⁵.

Трофеї турецько-німецьких і болгарських підводників у другій половині 1916 р. на Чорному морі видавалися порівняно скромнішими, проте також вагомими. 18 (31) серпня до кола жертв UB-45 у районі Поті потрапив італійський пароплав «Tevere», а 20 серпня (2 вересня) — військовий транспорт «Джіоконда» («Джіоконда»), котрий розвантажувався на Трабзонському рейді. 25 жовтня (7 листопада) капітан-лейтенант Бауер на UB-46 уполював вітрильник з кримською сіллю, вготованою Одесі, 2(15) листопада зусиллям UC-15 був замінований Сулинський рукав, але до кінця року від застосованих протикорабельних засобів згинули і цей човен, і UB-45, і UB-46, і UB-16, і UB-7³⁶.

З Одеси та Миколаєва спорадично розв'язувалися виниклі проблеми похапцем спорядженої й невдовзі розбитої Добруджинської румунської армії, переданої під опіку командувача російським корпусом генерала від інфантерії Андрія Зайончковського та восени трансформованої в Дунайську армію генерала від кавалерії Володимира Сахарова. 7 (20) вересня 1916 р. Транспортна флотилія доставила до Констанци — нової бази очолюваного П. Паттоном-Фантоном-де-Веррайоном загону оборони північно-західної частини Чорного моря, — два полки, 26 вересня (9 жовтня) — бригаду.

Від 14(27) вересня «Російський імператорський флот при румунському верховному командуванні» повноважно репрезентував О. Зарин (за місяць він очолить загін канчовнів, полишене ним міждержавне контактне представництво ляже на плечі його помічника — капітана другого рангу Василя Яковлева). У листопаді штаб-офіцером «для зв'язку флоту при командувачеві румунськими плавальними засобами» став каперанг Емануїл Молас³⁷.

В листопаді–грудні на Подунав'я передислокувалися дві дивізії, а третьою, коли склався Румунський фронт, пересунулась Окрема Балтійська морська дивізія, чий начальник, підлеглий безпосередньо О. Колчакові контр-адмірал «почту Його імператорської величності» одеський уродженець Семен (Симеон) Фабрицький, назирив і румунський флот, і оборону дельти Дунаю, де спецзагоном та зведеним дивізіоном есмінців у січні 1917 р. орудував капітан другого рангу Віктор Лебедев — Георгіївський кавалер із 1915 р., під рукою котрого перебували «Живой» та «Гневный»³⁸.

Від початку осені 1916 р. важливу роль у повітряному захисті Констанци відіграв 4-й винищувальний загін. Серед його лідерів був колишній шеф-пілот Качинської школи авіації прапорщик інженерних військ Михайло Єфимов — безстрашний чемпіон Росії з мотогонок, перший літун Одеси. Разом із колегами він раз по раз відвертав спроби бомбардування румунського міста й порту, вступає у бій з ворожими льотчиками, відганяє їхні повітряні апарати³⁹.

Спонтелічена німецько-турецько-болгаро-австро-угорською навалою на Румунію Ставка Миколи II вчасно не перейнялася долею величезних констанцьких паливно-мастильних скарбів, бензину, гасу, мазуту, тож Четверний альянс неабияк розжився ними, 9–10 (22–23) жовтня 1916 р. захопивши нафтові резервуари. Виправляли похибку російсько-румунського головнокомандування моряки: невдовзі крейсер «Память Меркурия» корабельною артилерією спалив 15 із 37 залишених у Констанці цистерн, іще й обстріляв південнішу Мангалію. Слід додати, що прибувши у Севастополі на борт крейсера, його командира — О. Гадда «з блискучим виконанням бойового завдання» привітали і М.Каськов, і О. Колчак, який одразу ж наказав представити гідних членів екіпажу «до вищих бойових нагород»⁴⁰.

«Протягом минулого відрізка часу в Чорному морі, як і в Балтійському, не було вирішального зіткнення сил — отим не можна вважати ні перестрілку бригади наших лінійних суден із «Гебеном» 5-го листопада 1914 р. біля рогу Сарич, ні зустріч біля Босфору 27-го квітня 1915 р., коли «Гебен», скориставшись перевагою ходу, після нетривалої перестрілки ухилився від подальшого бою. Пріч цих нетривалих нерішучих зіткнень головних сил, бойова діяльність

нашого флоту звелася до допоміжних операцій — недопущення підвозу підкріплень і військових матеріалів на Кавказький фронт, підтримка наших сухопутних військ приморського фронту, обстріл і блокада приморських укріплень Босфору й Анатолійського узбережжя; наші славетні льотчики з'явилися і побіля завітних стін Царграда, того талісмана, котрий єдиний тільки зможе винагородити Росію за тяжкі жертви, принесені нею в оцю війну», — резюмовано на шпальтах жовтневого числа часопису «Морской сборник» 1916 р. У сумному реєстрі жертв особового складу чорноморців двох попередніх літ наводилися 22 прізвища «офіцерів і священика»⁴¹. Крім того, пішли з життя зо три сотні «нижніх чинів», навесні 1915 р. від крововиливу в мозок помер тільки-но нагороджений Георгіївською зброєю контр-адмірал В. Галанин й уночі на 15(28) січня 1916 р в Алуці тихо пішов у небуття І. Воронцов-Дашков — хоч не моряк, а генерал від кавалерії, проте людина добре знайома чорноморцям, экс-намісник царя на Кавказі⁴².

Жалобний список раптом примножився некрополем Севастополя. П'ятничного ранку 7 (20) жовтня 1916 р. у Північній бухті дредноут «Императрица Мария» (командир-каперанг Іван Кузнецов) загорівся й затонув по фатальних вибухах і викиду сліпучого полум'я на сотні метрів. Загинули інженер-механік мічман Георгій Ігнат'єв, який, продершись до задимленого трюму, затопив льох 305-міліметрової артилерії, аби її припаси не загорілися (необхідно сказати, у кожному з півтонних снарядів було по півтора кілограмів порохів), два кондуктори і понад сто двадцять матросів, багато травмувалося й опіклося. Приблизно половина із 350 вміщених тоді до Морського госпіталю людей померла протягом наступних трьох тижнів.

Три логічно висунуті на обговорення ретроспективи аналізувала слідча комісія під головуванням адмірала Миколи Яковлева: 1) порохове самозагорання; 2) недбалість з огнем і порохом; 3) зловмисність. Найавторитетніший член комісії академік Олексій Крилов поступово схилився до третьої гіпотези, зваживши на факти, що через зраду та «з причин, які zostалися невідомими», в європейських гаванях спалнули також англійські, французькі й італійські кораблі «Glatton», «Natal», «Vanguard», «Iena», «Liberte»,

«Benedetto Brin», «Leonardo da Vinci»(Італія приєдналася до Антанти, 1915 р. виступивши проти Австро-Угорщини, але війну Німеччині оголосила лишень улітку 1916 р.)⁴³.

«Я приписував це тим зовсім не передбаченим процесам у масах нових порохів, які заготовлялися під час війни, — заявлено тлумачив трагедію Колчак. — За мирної доби ці порохви продукувалися не в таких кількостях, тому була ретельнішою обробка їх на заводах. Під час війни, під час посиленої праці на заводах, коли вироблялися величезні кількості цих порохів, не було достатнього технічного контролю, й у цих порохав виникали процеси саморозкладу, котрі могли викликати вибух. Іншою причиною могла стати якась необережність, котрої, одначе, не уявляю. В усякому разі, жодних даних, що це був лихий умисел, не існувало»⁴⁴. Зайве казати про суб'єктивність наведеного теоретизування, бо їхній автор теж міг підозрюватися як винний (за припущенням про нехлюйство чи серйозніший кримінал у його «парафії»). На те, що вибух, схоже, стався через недбалість у поводженні зі снарядами, пізніше вказав старший офіцер лінкора капітан другого рангу Анатолій Городиський, котрий саме перед катастрофою отримав призначення командувати есмінцем «Фидониси»⁴⁵.

Морський міністр старанно прискіпувався, та з незмінною лояльністю до своєї креатури: «Причину вибуху знайти важко, проте особиста моя думка схиляється до того, що це було зловмисним вибухом за допомогою пекельної машини і що це справа рук наших ворогів. Успіхові їхнього пекельного злочину сприяв безлад на кораблі, за яким ключі від погребів існували у двох екземплярах: один висів у шафі при вартовому, а другий мав на руках господар погребів, що не лише незаконно, а й злочинно. Крім того, з'ясувалося, що на прохання артилерійського офіцера корабля та з відома першого його командира [...] завод у Миколаєві знищив кришку люка, який вів до порохового погребу. За таких обставин, не мудра річ, що хтось із підкуплених осіб, перевдягнений матросом, а, може, й у блузу робітника, потрапив на корабель і підклав пекельну машину. Іншої причини вибуху я не бачу, а слідство з'ясувати не може, й усі повинні йти під суд. Та оскільки під суд має йти й командувач флоту, то я просив Государя відкласти це до закінчення

війни, а нині усунути від командування судном командира корабля та не давати призначень офіцерам, причетним до виявлених безпорядків на кораблі». Гнучкий генерал-ад'ютант Григорович намагався розрадити главу чорноморців: «Ні в кого не було й гадки вважати Вас відповідальним за цю катастрофу... Вас високо цінує флот, Вас любить Государ і Вас знає вся Росія...». Поширилася сподіванка: «Дослідження становища корабля, який лежить не на глибокому місці севастопольського рейду, дає цілковиту надію, що корабель удасться за кілька місяців підняти й заходитися лагодити одержані ним ушкодження»⁴⁶.

У штабній ієрархії сталася заміна М. Каськова, переведеного в «начальники висадки в Чорному морі», на 41-річного контр-адмірала «почту Його Імператорської Величності» С. Погуляєва, з лютого місяця — начальника 1-ої бригади лінкорів⁴⁷. Децицею компенсації чорноморцям за моральні та матеріальні збитки стала загибель 17 (30) жовтня 1916 р. «Gajret-i-Vatanije» — паля, який першим покуражився за два роки до того в Одесі, викликавши бійню на її водах: він, не знайшовши безпечного проходу під Варною, розбився об скелю⁴⁸.

27 жовтня (9 листопада) «Крымский вестник» («Крымський в'єстник») обік звістки Морського генерального штабу про трагедію «Марійки» опублікував депешу тижневої давнини, ілюструючи жвавість севастопольських кораблів: у гирлі річки Терме (між Уньє та Самсуном) вони заволоділи 22-ма вітрильниками з хлібом. Під ріг Чалди-Бурну зчинили набіг есмінці «Капитан Сакен» і «Лейтенант Зацаренный», міноносець «Строгий» та транспорт «Святогор» («Святогоръ»), 19 листопада (2 грудня) висадивши 40 дружинників і 150 озброєних добровольців із аборигенів-вірмен. «Вітрильники побоюються ходити на схід од Терме», — розповів допитаний десантниками бранець. Газетний номер 28 жовтня (10 листопада) 1916 р. дотично розвинув тему реляцією, що загін моряків визволив з гаремів міста Терме «вірменок, які мучилися там од початку війни»⁴⁹.

Святковою подією тієї осені в Севастополі стало відкриття середнього навчального закладу з підготовки офіцерських кадрів — «Морського кадетського Його імператорської високості спадкоємця цесаревича корпусу», в якому за почесного шефства Олексія —

сина Миколи II першим директором з початку 1916 р. був капітан 1-го рангу, а від 30 червня (13 липня) контр-адмірал Сергій Ворожейкін (через два роки — начальник «гетьманського» штабу головного командира портів Північно-Західної частини Чорного моря, співпрацював з негласним одеським центром білого руху)⁵⁰. До військового відомства влилася й Качинська авіашкола, створена шістьма літами раніше заходами Відділу повітряного флоту при Особливому комітеті з посилення морського флоту на добровільні пожертви.

У листопаді 1916 р. Центральні держави Четверного союзу офіційно оповістили світ про свою пропозицію Антанті завершити війну миром, на що дістали категоричну відмову. Микола II видав наказ армії та флоту, заявивши: «Досягнення Росією створених війною завдань, оволодіння Царградом і протоками, так само як і створення вільної Польщі з усіх трьох її нині розрізнених областей, ще не забезпечено»⁵¹.

Олександр Колчак послабив дискримінацію матросів на березі, дозволивши відвідувати кіно та театри, ходити й палити центральними вулицями Севастополя. На цьому тлі досить характерним розпорядженням від 23 грудня 1916 р. за старим стилем контр-адмірал Михайло Вєсьолкін зле регламентував поведінку: «Забороняю нижнім чинам залишатись у головних уборах під час відвідин торговельних закладів, де торгівці торгують з непокритою головою».

Для роздмухання ультрапатріотичного психозу царський уряд кон'юнктурно легалізував заповітний пакт про Стамбул, Босфор, Дарданелли: його суть розсекретив голова Ради міністрів Олександр Трепов на засіданні Державної думи 19 листопада (2 грудня) 1916 р. Акордно форсувалася побудова миколаївцями півсотні 55-метрових десантних барж (із двигунами конструкції шведської фірми «Боліндер»), кожна з яких могла вмістити батальйон піхоти чи дві польові артбатареї з усім реманентом. Передбачалось і спорудження 30 місткіших 75-метрових «ельпидифорів».

Зі складу Севастопольської й Очаківської фортець Русин у жовтні виділив мобільну Чорноморську легку батарею, по тому в Очаківі та кримських місцевостях почалося формування спеціальної морської (пішої) дивізії, тимчасово ввіреної капітанові першого рангу Дмитрові Заботкину. До неї мали залучатися найкращі фрон-

товики, а в поході «проти Константинополя» — підключитися Балтійська Морська дивізія та Гвардійський екіпаж, який, влітку 1915 р. передислокувавшись до Севастополя, восени розгорнув 6 рот, кулеметну та підривному команди з власною службою зв'язку, після чого в Одесі його новим батальйонним командиром став капітан другого рангу флігель-ад'ютант Микола Саблін — кавалер низки російських та іноземних орденів. У грудні того року гвардійці через Миколаїв подалися до Волині на передову й лише восени 1916 р. з черговим орударем капітаном другого рангу Сергієм Мясоедовим-Івановим (колишнім старшим офіцером балтійського есмінця «Україна» й імператорських яхт) знову повернулися до Одеси⁵².

Наприкінці 1916 р., коли в оперативній частині чорноморського штабу уфундувався військово-сухопутний відділ, «Катюшині» дванадцятидюймові мали налічувати 240 шрапнельних снарядів і ледь не вдвоє більше хімічних: у кожному з дюжини їхніх 400-штучних боєкомплектів — відповідно по 20 та по 37. Для решти флотських гармат у Севастополі було випродуковано чотири тисячі 120-міліметрових і три тисячі шестидюймових отруйних монстрів, у Петрограді для чорноморських есмінців — іще чотири тисячі. В сучасній російській літературі обстоювано думку, що «вони призначалися винятково для стрільби по берегу». З огляду на варварське застосування на тій війні токсичних речовин («гази» вигубили щонайменше мільйон душ) ніяк не позбавленою сенсу є нещодавно висунута гіпотеза про намислене: «Російські кораблі повинні були буквально закидати укріплення Босфору «задушливими» снарядами. Замовклі батареї захоплювалися б десантом. А по наближенні польових частин турків кораблям належало відкрити вогонь шрапнеллю»⁵³.

З настанням зими 1916/17 рр. вимальовувалася райдужна візія «російського Середземноморського флоту». Звучали у патетичній тональності коментарі: «... Ні для кого те місце в урядовій декларації, в якому йдеться про досягнутий договір про майбутні долі Константинополя та проток, не звучить так привабливо, так великообнадійливо, як для нашого Чорноморського флоту. І нині у повсякденних трудах і небезпеках воєнної доби незмінно підтримуватиме чорноморців думка про вільний вихід на простір Середземного моря та про наш Константинополь — традиційна мрія мо-

ряків нашого південного флоту й усього російського народу разом із історичною мрією про хрест на Св. Софії й переказом про щит Олегів на вратах Царграда. І ще ніколи в історії, навіть тієї пам'ятної доби, коли російські полки стояли під стінами Константинополя, ця мрія не була настільки близькою до втілення, як нині»⁵⁴.

Ситуація на морі стабілізувалася ледь не до банальності. Втім 30 листопада (13 грудня) 1916 р. небуденним виглядало побиття Бальчика крейсером «Память Меркурия» (він та «Кагул» капітально удосконалились озброєнням). Того ж дня на схід од Босфору старший лейтенант Михайло Паруцький своїм потужним «Китом» протаранив пароплав «Nevsehir», але субмарина носом застрягла в тонучому облавкові й, аби визволити її з дивовижної пастки, подвиг здійснив старший офіцер підводного човна лейтенант Борис Орлин: під ворожим вогнем оглянув зціплення й доповів командирі про необхідні для порятунку заходи. Такий героїзм дістав пошанування Георгіївською зброєю.

8 (21) грудня «Память Меркурия» і «Пронзительный» потопили дві османські канонерки біля босфорського «Чорного рогу» (Кара-Бурну, Кара-Бурун, Карабурун Румелійський). Протока закорковувалася: до 4–5 (17–18) грудня «Дерзкий», «Живой» та «Жаркий» під прикриттям лінкорної бригади доп'яли сюди 72 міни, через місяць Т-234 і самохідка № 239, приведені загородниками «Великая княгиня Ксения» й «Великий князь Константин», — 460 мін.

14(27) грудня розпочалася переправа частин Румунського фронту поблизу міста Тульча. Заатакував болгарські позиції гвардійський Окремий батальйон. 29 грудня 1916 р. (11 січня 1917 р.) відзначився старший лейтенант Микола Ратьков, доти нагороджений орденами святої Анни третього ступеня з мечами і святого Станіслава третього класу з мечами та бантом. Він прорвався Дунаєм на відродженому канчовні «Донец», за що йому та корабельному артилеристові Сергію Новицькому було вручено Георгіївську зброю. Також із користю для російської армії діяли на річковій воді «Кубанец» і «Терец».

На початку 1917 р. до придунайського угруповання (зі штабом в Одесі, береговою артилерією та двома авіазагонами) входили «Синоп», «Дунай», посильне судно «Салгир» («Салгиръ»), два диві-

зіони тралерів, четвірка охоронних і двійка лоцманських катерів. У загоні оборони дунайських гирл, окрім артбатареї і літаків, активно діяли есмінці й тралери, на сході моря зосереджувалися шість ескадрених міноносців, тральний дивізіон, квартет посильних суден, моторно-вітрильні шхуни, чотирнадцять гідролітаків. Захист дунайського пониззя та Зміїного увірився насамперед Експедиції особливого призначення (надалі — окремому загону), пильнування від Кілійського гирла до Одеси — обороні північно-західної частини моря, забезпечення Дніпровського лиману покладалося на коменданта Очаківського укріплення, у Кримському регіоні — на начальника охорони севастопольських рейдів, навкруг Керч-Єнікальської протоки — на командира Керченського порту, далі — на начальника загону суден і портів східної частини моря.

Окрім Севастопольської, Очаківської та Михайлівської фортець, для контролю над берегами пушкарі дислокувалися в Одеському районі, на Жебріянській косі, островах Зміїний, Тендра й Джарилгач, у Хорлах, Ак-Мечеті, Караджі, Євпаторії, Ялті, Судаку, Двохякірній бухті, Феодосії, Хаулі, Керчі, Новоросійську, Туапсе, Хості, Сочі, Гаграх, Гудауті, Новому Афоні, Сухумі, Поті, Різе (загалом того року — 46 батареї). Пости повітряного нагляду, оповіщення й зв'язку були між озером Сасик і Григорівкою, гідроаеродроми — від Жебріян до Батума. Виникло й метеорологічне відділення при штабі командувача флоту.

Хоча «Jawuz Sultan Selim» і «Midilli» подалися на ремонт, чорноморці примудрилися у лютому зазнати прикрощів: метушливий «Быстрый», направлений до Батума по паливо, наразився на «Святогор». Останній, зайнявшись від зіткнення, затонув, а есминець упорався з носовими пошкодженнями. Впродовж завершеної кампанії чорноморці втратили лінкор, 2 есмінці, тралер, 2 плавшпиталі, 12 пароплавів, баржу й 22 вітрильники, їхні суперники — 4 підводних човни, есминець, 2 міноносці, 3 канчовни, 22 пароплави, 4 моторки і понад вісім сотень вітрильних суден⁵⁵.

Від Нового року до 19 лютого (4 березня) 1917 р. Чорноморського флоту стосувалися вісім стислих зведень, поширених Штабом Верховного головнокомандувача: «3-го січня. [...] Нашим підводним човном обік Босфору потоплено 2 ворожі пароплави»; «9-

го січня... Наш підводний човен утопив обік Босфору один ворожий пароплав і дев'ять шхун»; «12-го січня... Нашим підводним човном потоплено обік Босфору 4 шхуни, а 3 шхуни були ним змушені викинутися на берег, де їх розбив шторм»; «19-го січня. [...] Нашими суднами біля берегів Анатолії захоплено й приведено 5 шхун, з них три моторні»; «21-го січня. [...] Нашими суднами біля берегів Анатолії потоплено 18 вітрильних шхун»; «29-го січня. [...] Нашими суднами біля берегів Анатолії потоплено 3 шхуни, завантажені зерном»; «4-о лютого. [...] Нашими суднами біля берегів Анатолії знищено 16 вітрильних шхун»; «7-го лютого. [...] Нашим підводним човном обік Босфору потоплено 1 невеликий пароплав і 8 вітрильних шхун».

Подробиці «з авторитетних джерел» істотно доповнювали скрупу поточну хроніку:

«30-го грудня. [...] Наш чорноморський флот 24-го грудня здійснив дуже вдалий набіг на Анатолійські береги. За час набігу було потоплено 40 турецьких вітрильних суден. Всі ці судна з вантажем різноманітних харчів, тютюну та горіхів до Константинополя із Самсуна і Сінопа... З потоплених суден узято й доставлено в Севастополь 63 особи полонених. До речі, нашими суднами в морі підібрано одну вірменську родину, збіглу човном із Теревелі, маючи на меті цим шляхом дістатися Росії»; «3-го січня. [...] У турецьких водах суднами Чорноморського флоту знищено великий караван вітрильників, які намагалися провезти до Царграда провіантські вантажі. Команди знято й узято в полон», «8-го січня. — Додатково повідомляють, що потоплені нами турецькі пароплави йшли до Зонгулдака для прийняття вугілля, в якому Константинополь має гостру потребу... Притиснуті до берега, пароплави викинулися на відмілину. Команди на шлюпках утекли на анатолійський берег. Обидва пароплави стрімко були знищені вогнем нашої суднової артилерії»; «16-го січня. — Офіційно сповіщено про потоплення 7 турецьких шхун. Ці судна, бажаючи прорвати блокаду біля анатолійських берегів, простували неподалік Босфору з великим інтервалом і, коли їх було виявлено, попрямували до берега, де були розбиті; частину з них здибано в морі й, по знятті та взятті команд у полон, знищено артилерійським огнем. Полонені переказують, що

вони прагнули ввести в оману пильність російських суден, аби допровадити до Царграда військовий вантаж і провіант, у котрому він має особливу потребу, особливо у вугіллі, борошні та зерні»; «Протягом першої половини січня судна Чорноморського флоту вельми успішно оперували в турецьких водах, утопивши вісім пароплавів, понад сто вітрильників і декілька моторних шхун. Як знищені, так і захоплені судна ворога мали великий військовий вантаж для Константинополя»⁵⁶.

У лютому 1917 р. володарями почесної Георгіївської зброї стали пілоти Сергій Яригин, Вікторин Качинський, Василь Закаржевський (Закржевський), доти вже особливо винагороджені: вся трійка — орденами святого Станіслава третього ступеня, двоє останніх — ще відзнаками цього ордену другого класу та святої Анни третього ступеня з мечами і бантом, окрім цього, Закаржевський і Яригин мали по «Анні» четвертого класу з написом «За храбрость», Качинський був із орденом святого Володимира четвертого ступеня з мечами та бантом.

Тієї зими Георгіївськими клинками стимульовано й О. Гадда, й О. Немитця, й переведеного начальникувати 6-м дивізіоном мінної бригади К. Шуберта, й їхніх соратників — офіцерів Олександра Анушкина, Валентина Бубнова, Георгія Веселага, Георгія Гильдебрандта, Миколу Гутана, Олександра Гезехуса, Миколу Каллістова, Олександра Кисловського, Гліба Никитенка, Володимира Ніколі, Михайла Ноїнського (Ноїнського), Василя Орлова, В'ячеслава Романовського, Миколу Салова, Федора Старка, Костянтина Татарського, Василя Терентьева, Петра Яришкіна, Сергія Милашевича й ряду інших, зокрема, підводників Германа Краузе, Михайла Крафта, Костянтина Любі, Олексія Максимова, Олександра Маслова, Нестора Монастирьова.

25 лютого (10 березня) 1917 р. О. Колчак відбув до Трабзона (Трапезунда), за три доби зустрів у Батумі великого князя Миколу Миколайовича, а по тому одержав од помічника начальника Моргенштабу графа Олексія Капніста шифрограму такого змісту: «В Петрограді сталися великі безпорядки, місто в руках заколотників, гарнізон перейшов на їхній бік». Увечері 28 лютого (13 березня) комфлоту вирушив назад до Севастополя, де наступного дня

прочитав повідомлення голови Державної Думи Михайла Родзянка про революційні зсуви, насамперед — про створення Тимчасового комітету Держдуми⁵⁷.

«Позавчора вранці я вийшов із Севастополя до Трапезунда... Стали на якір на відкритому рейді... Потім спустили вельбот і я зі своїми супутниками подався на берег. Сприйняття стихійного багна й хаосу — коли це можна назвати враженням — впливає на мене як свідка тих обставин у вельми значному ступені проявів. Сотні неймовірних на вигляд тварин, іменованих кіньми, орда полонених аскерів, поза якогось образу та подоби Божої, працюючих у невиласній багнюці й приголомшливій атмосфері, — ось умови поставання фортечних корпусів Кавказької армії... Сьогодні зранку гидка погода, що нагадує петроградський вересень — дощ, імла, холод і мерзота. Подалися зустрічати великого князя Миколу Миколайовича, прибулого до Батума для побачення зі мною та обговорення тисячі та одного питання. Після сніданку в поїзді — огляд порту й споруд, і під час відпочинку — годинна поїздка за місто до маєтку генерала Баратова... За обідом у великого князя ми читали подробиці про здобуття англійцями Багдада та генералом Баратовим Керманшаха, а разом із цим одержано звістку неймовірну з Петрограда. Після обіду я повернувся на «Пронзительный» і майже до 11-ти обговорював справи й потім вийшов до Севастополя»⁵⁸, — так 28 лютого (13 березня) 1917 р. дуже стислими, але досить емоційними рядками віце-адмірал Олександр Колчак хронологічно змалював власні неординарні відвідини Трабзона (Трапезунда) і Батумі (Батума), екстремально вчинені на стрімких есмінцях «Пронзительный» та «Поспешный».

Своєрідний поштовх змістовного тлумачення вищенаведених приватних фраз О. Колчак деталізував згодом, коли на допиті надзвичайною слідчою комісією в Іркутську 1920 р. пояснив, що прибув до південного сходу Чорного моря на запрошення двоюрідного дядька Миколи II генерала від кавалерії Миколи Миколайовича — головнокомандувача Кавказької армії, обернутої фронтом по Анатолії⁵⁹. Малося на меті подолати актуалізовані проблеми переобладнання портів, захоплених в Османській імперії (зокрема — у міському центрі трабзонської провінції, де створився основний

вузол запілля окупаційних царських підрозділів, накопичених для бойовищ у Малій Азії), а також ретельне вивчення дотичних сфер, пов'язаних із нагальністю якнайпильнішого нагляду за комунікаціями тамтешнього басейну.

Символічний рокований збіг: о цій знаменній порі, вже нібито на порозі успішного втілення інспірації ледь не глобальних загарбницьких проєктів, російську корону зненацька вразив уготований їй епохальний струс. Саме в тодішній подорожі з закодованої депеші, надісланої Морським генеральним штабом, Колчак дізнався, що в Петрограді спалнула феноменальна веремія (та, в якій цареві судилося зректися престолу). 11(24) березня комфлоту зафіксував зміну ситуації: «Я прийшов 1-го березня ввечері з Батума й отримав телеграму від Родзянка, де повідомлялося про падіння старого уряду, а через день упала сама династія. За виникнення подій я поставив першим завданням зберегти в цілості збройну силу, фортеці та порти, тим паче, що дістав засади зупинити появу ворога після 8 місяців перебування його у Босфорі. Для цього треба було насамперед утримати командування, можливість керувати людьми та дисципліну. Наскільки добре я виконав оце — рядити не мені, але досі Чорноморський флот був керованим мною рішуче, як завжди. Заняття, підготовка й оперативні роботи нічим не були порушені, й звичний режим не переривався ні на жодну годину. Мені говорили, що офіцери, команди, робітники та населення міста довіряють мені безперечно й оця довіра визначила повне збереження влади моєї як командувача, спокій і відсутність якихось ексцесів. Не беруся визначити, наскільки це справедливо, хоча окремі факти говорять, що флот і робітники мені вірять. Мені дуже допоміг у зорієнтуванні генерал Алексеев, котрий тримав мене в курсі подій і тим надав можливість правильно поцінувати їх, оволодіти розпочатим рухом, здатним перейти у безглузду дику вихватку, й підкорити його своїй волі. Мені вдалося насамперед згуртувати навколо себе всіх сильних і рішучих людей, а надалі вже було легше»⁶⁰.

Наголошуючи, наскільки пам'ятними залишилися в його свідомості унікальні революційні часи 1917 р. з такими стрижневими фігурами як голова Державної думи Михайло Родзянко та начальник штабу Верховного головнокомандувача (главковерха) генерал від

інфантерії Михайло Алексеев, репресований адмірал незадовго перед мученицькою загибеллю характерно уточнив розгорнуте ним висвітлення зачепленої теми спеціальним додатком кількох важливих речень: «Повертаючись до розповіді про переворот, мушу сказати, що перші відомості про переворот, який трапився в Петрограді, я дістав, перебуваючи в Батумі з двома мінними суднами, куди прийшов на виклик головнокомандуючого Кавказьким фронтом Миколи Миколайовича для розв'язання питань про постачання тамтешньої армії морем і, зокрема, про влаштування трапезундського порту, котре ми мали взяти на себе, влаштування молів тощо. З цією метою я прибув наприкінці лютого до Батума, пройшовши під Анатолійським узбережжям і Трапезундом»⁶¹.

Знову згаданий населений пункт (фактично тиловий) утвердився перевалочним для потужного просування «кавказців», чий ударні з'єднання, етапно підкріплені за неослабної підмоги чорноморців, «осідлали» стратегічні пункти в наступі на південь до річок Євфрат і Тігр, міст Ерзінджан і Муш, а по високогір'ях над озерами Урмія (Резає, нині в Ірані) та Ван уже лагодили форпости масштабного нашестя утіюваного прісноводного авангарду.

Олександр Колчак не дарма навідав підконтрольний турецький край, екстрено підключившись до ґрунтового накреслення негайної модернізації оглянутого порту заради примноження нападницької енергії малоазійським театром світової війни. Прагнув щільної координації з військами, очолюваними найтитолованішим царським намісником, ким був великий князь Микола Миколайович за надзвичайної націленості Російської імперії: щоби, крім здавна збуджених і вже абсолютно не приховуваних претензій відтяти в Оттоманській Порти Мармурове море з протоками Босфор і Дарданелли (а також прилеглі до цієї тріади землі), водночас утілити ще й супутню мету навального заволодіння розлогим простором Близького Сходу принаймні до висот Курдистану⁶².

Доти контр-адмірал Олександр Хоменко вже вишколив Транспортну флотилію чорноморців, заздалегідь екіпіровану на штурм Стамбула (Константинополя) й настільки потужну, що ота від весни 1916 р. сягала за 115 суден, здатних узяти на свої борти дві з половиною дивізії для босфорської операції. Від Маріуполя ще

таємно зорганізувалося ретельне підживлення військ Миколи Миколайовича хвацько прокладеним експансіоністським маршрутом, спрямованим на чергові територіальні зазіхання за наслідками збройної веремії аж під Месопотамію. Саме прибульцями з азовського міста підсумково зміцнився 5-й Кавказький корпус, першими командирами якого були генерал-лейтенанти Микола Істомін — до 2 (15) квітня 1916 р., Володимир Яблочкін — до 15(28) квітня 1917 р., Микола Баратов — до 7 (20) червня 1917 р. (очолюючи й Перський загін, він на цій посаді опинився переведеним із аналогічної в експедиційному 1-му Кавказькому кавалерійському корпусі, складеному здебільшого з кубанських і терських козаків)⁶³.

Отже, 15(28) лютого 1917 р. Чорноморський флот прийняв телеграму генерала від інфантерії Миколи Янушкевича (помічника Миколи Миколайовича) про доречність кардинальної трансформації Трапезундського порту, й 27 лютого (12 березня) Колчак у супроводі підлеглого йому флаг-капітана Михайла Смирнова, скориставшись двійкою «Пронзительный» і «Поспешный», кинувся докладно знайомитися з умовами, визрілими в отій гавані та по-сусідству з нею. Наступного дня передислокувавшись на Батум, у тісному спілкуванні поділився спостереженнями та міркуваннями з М. Янушкевичем і його сановним шефом, провів нараду із присутніми при цій нагоді фахівцями, загострив потребу наміченої реконструкції у Трабзоні. Взявся за планування реконструкції, відповідно відрпортувавши Миколі II, кому подав низку конкретних пропозицій раціонального подолання деталізованих перешкод. Чітко визначивши перелік невідкладних акцій, наказав забезпечувати удосконалення будівництва в унісон з турботою про ініціювання рихтувань за раніше висунутими ескізними начерками⁶⁴.

На цьому етапі заочно завершилися його офіційні контакти з вінценосцем, адже комфлоту оперативно розшифрував тривожну депешу виконуючого обов'язки помічника начальника Морського генерального штабу капітана 1-го рангу графа Олексія Капніста, що державі довелося спіткати катастрофічний безлад, спричинений радикальними елементами заворушень у столиці. Протягом доби 1(14) березня 1917 р. надійшло оповіщення про заснування під орудою М. Родзянка Тимчасового комітету з функціями проводу,

уповноваженого думцями, — визивний крок з огляду на імпульсивний розпуск їхнього зібрання царем, якому потім у Ставці главоверха випало наразитися на нездоланний опір найвищих військовиків, фрондерськи згуртованих на первісно намислену (проте не реалізовану) передачу скіпетра юному царевичу Олексію⁶⁵.

Цю інтригу, по-суті збурену генерал-ад'ютантом М. Алексеевим, персонально схвалили обидва основних учасники згаданої батумської зустрічі: й Микола Миколайович (документально), й Олександр Колчак (негласними каналами)⁶⁶. Відтак кожен із них нічим не завадив усуненню самодержавства. Рушійними важелями інспірацій опанували хвацькі лідери протестних виступів, до кого зацікавлено прихилилися бунтівники зі столичної залози, резервісти, навіть гвардійці. Оригінальною владною гілкою теж у приміщенні Держдуми виникла Рада робітничих депутатів⁶⁷.

Вице-адмірал, непогано обізнаний з фундаментальними перипетіями, почасти санкціонованими «нагорі», дозував надходження відомостей до Криму та поширення інформації підконтрольними місцевими каналами. 5(18) березня відсвяткував повалення престолу урочистим парадом у Севастополі й по молебні яскраво виступив на мітингу, гаряче загітувавши нарощувати потенціал, аби за вкорінення демократії домогтися сподіваної мілітарної перемоги. Під його патронатом севастопольські делегати від офіцерів армії та флоту, солдатів, матросів, ратників-ополченців добре порозумілися з посталим Тимчасовим урядом. Позитивно відреагувавши на злам суспільного ладу, Колчак намірявся стимулювати продовження змагань проти Німеччини та її союзників, різними методами тиснути безпосередньо на ворога⁶⁸.

Проте буремний розвиток визвольних тенденцій неабияк гальмував досягнення анексійних результатів. Хоча за напрямом Вірменського нагір'я зосередилися потужні 200-тисячні маси «кавказців», до яких Хоменко протягом чотирьох місяців од кінця 1916 р. по середину квітня 1917 р. надіслав транспорти з посиленням 61529 вояками, а також доповнив десантування 9035 головами коней і рогатої худоби й 145300 т попутніх вантажів, усе таки настирливе тамошнє вторгнення довелось дещо пригасити⁶⁹.

¹ Переписка... — 1922. — №. 2. — С. 172; *Петров М.А.* Кризис... — С. 11–14; *Мельников Р.М.* Крейсер... — С. 240; *Григорович И.К.* Указ. соч. — 1991. — № 3. — С. 114; Штаб ... — С. 24. Портрет і біографія О.Русина: *Стахович М.С.* Адмирал А.И. Русин // Морской журнал. — 1934. — № 2. — С. 1–3.

² *Дроков С.В.* Адмирал Колчак и суд истории. — Москва, 2009. — С. 99–111.

³ Список... — Петроград, 1916. — С. 59; Освобождение адмирала Эбергарда от должности // Крымский вестник. — 1916. — 26.07; Командующий флотом Черного моря вице-адмирал А.В.Колчак // там же; Приказ начальника... — 25.06. — № 167; Русские официальные сообщения о войне // Морской сборник. — 1916. — № 9. — С. 101; *Лукин В.К.* Значение... — С. 42; *Бубнов А.Д.* К истории действий Русского флота в Мировую войну // Зарубежный морской сборник. — 1931. — № 13. — С. 15; Морские организации // Морской журнал. — 1934. — № 1. — С. 8–9; *Дроков С.В.* Александр Васильевич Колчак // Вопросы истории. — 1991. — № 1. — С. 50–51; *Смирнов А.* Адмирал Колчак // Звезда. — 1994. — № 4. — С. 130; *Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А.* Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. — Москва, 1994. — С. 287–288;

⁴ *Козлов Д.Ю.* Управление морскими перевозками в годы первой мировой войны (1914–1917) // Морской сборник. — 2000. — № 11. — С. 79; *его же.* Черноморский дебют адмирала Колчака // Флотомастер. — 2003. — № 1. — С. 21.

⁵ *Залеский К.А.* Указ. соч. — С. 313–314, 694–695; Верховный правитель России: документы и материалы следственного дела адмирала А.В. Колчака. — Москва, 2003. — С. 19–24; *Рунов В.А., Португальский Р.М.* Адмирал Колчак. — Москва, 2007. — С. 11–151; *Синюков В.В.* Александр Васильевич Колчак. Ученый и патриот. — Ч. 1. — Москва, 2009. — С. 281–290.

⁶ Цит. за: *Кручинин А.С.* Адмирал Колчак: жизнь, подвиг, память. — Москва, 2011. — С. 95.

⁷ Протоколы допроса адмирала А.В. Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января — 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции издаваемый И.В.Гессеном. — Т. 10. — Берлин, 1923. — С. 202; Допрос Колчака. — Ленинград, 1925. — С. 29–30; *Смирнов М.И.* Указ. соч. — С. 33; *Глушков В.* «Земли Санникова не существует» — заявил лейтенант А.Колчак на ученом совете Императорского русского географического общества в январе 1906 г. // Морской сборник. — 2000. — № 6. — С. 82–86; Верховный правитель... — С. 32; *Рунов В.А., Португальский Р.М.* Указ. соч. — С. 152–155.

⁸ Про М. Смирнова докладніше: Международные отношения... — Т. 7. — Часть 2. — С. 314; *Волков С.В.* Белое... — С. 528; Штаб... — С. 175–176; *Кузнецов Н.А., Лобыцын В.В.* Примечания // Бизертинский... — С. 182–183; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 202.

⁹ *Петров М.А.* Создатель гидросамолета // Русское военно-морское... — С. 372–375; *Пономарев А.Н.* Советские авиационные конструкторы. — Москва, 1980. — С. 156–158; *Яковлев А.С.* Советские самолеты. — Москва, 1982. — С. 4, 12, 15, 233; *Дузь П.Д.* История воздухоплавания и авиации в России (июль 1914 — октябрь 1917 г.). — Москва, 1989. — С. 31–33; *Григорьев А.Б.* Указ. соч. — С. 66–71; *его же.* Меж двух стихий: Очерки о конструкторах. — Москва, 1992. — С. 80–139; *Крав-*

цевич В. Указ. соч. — С. 115; Морская авиация России. — Москва, 1996. — С. 36–37; Каторин Ю.Ф. Указ. соч. — С. 596–598, 604; Рохмистров В.Г. Авиация Великой войны. — Москва, 2004. — С. 727.

¹⁰ Бескровный Л.Г. Указ. соч. — С. 209; Цветков И.Ф. Министр... — 1991. — № 3. — С. 109; Козлов Д. Ю. Морская авиация в противолодочной обороне 1914–1917 гг. // Морской сборник. — 2001. — № 8. — С. 42–43; Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю. Указ. соч. — № 11. — С. 47; Герасимов В.Л. «Почти два года командуя силами флота, пребывали вы в неустанных трудах и опасностях»... — С. 52,55. За відомостями, опублікованими Валерієм Крестьянниковим, С. Яригин з часом командував 1-м загonom 1-ї авіаційної бригади Чорноморської повітряної дивізії, А. Францкевич до жовтня 1917 р. встиг удостоїтись орденів святого Станіслава 3-го ступеня, святої Анни 3-го класу з мечами та бантом, святого Володимира 4-го ступеня з мечами та бантом і Георгіївської зброї (Крестьянников В.В. Офицеры... — С. 207–210).

¹¹ Лорей Г. Указ. соч. — С. 348.

¹² Чернушевич А.М. Первый поход с адмиралом Колчаком в Черном море // Морские записки. — 1943. — № 2. — С. 38–43; Мельников Р.М. Крейсер... — С. 237–238; Лукин А.П. Флот: Русские моряки во время Великой войны и революции // Севастополь: Литературно-исторический... — 1997. — № 4. — С. 127; Козлов Д.Ю. Черноморский дебют... — С. 22–27.

¹³ Главнейшие изменения списка во время печатания // Список... — Петроград, 1915. — С. 4; Приказ начальника... — 15.08. — № 246, 1.12. — № 443; Дроков С.В. Александр... — С. 56; Козлов Д.Ю. Черноморский дебют... — С. 26; Лорей Г. Указ. соч. — С. 352. Про службу та науково-викладацьку діяльність О. Немитця: Список... — Петроград, 1916. — С. 11, 155; Бубнов А.Д. К истории... — С. 13; Аристов А. Ратник чести // Морской сборник. — 1988. — № 10. — С. 80–84; Доценко В.Д. Словарь... — С. 275–276; Корякко В.И. «России нужен флот, который мог бы ставить самостоятельные стратегические задачи в море» // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 3. — С. 75; Жуматий В. Морская экспедиционная дивизия // Морской сборник. — 2007. — № 2. — С. 71–78; Чикин А.М. Указ. соч. — С. 366–367.

¹⁴ Белякевич И.И. Турция и попытки Германии избавиться от русского фронта в период первой мировой войны // Труды Восточно-Сибирского государственного университета: Сборник статей профессоров и преподавателей историко-филологического факультета Иркутского государственного университета. — Т. 2. — Вып. 4. — Иркутск, 1944. — С. 30–49; Лорей Г. Указ. соч. — С. 345, 353–354.

¹⁵ Приказ начальника... — 6.01. — № 31; там же. — 17.05. — № 108; там же. — 14.10. — № 322; Павлович М.П. (Вельтман Мих.) Азия и ее роль в мировой войне. — Петербург [Петроград], 1918. — С. 69; Лукин В.К. Значение... — С. 42; Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. — Москва, 1926. — Часть 2. — С. 24; Сазонов С.Д. Указ. соч. — С. 320; Сборник договоров... — С. 448–453; Зайончковский А.М. Первая ... — С. 585; Васюков В.С. Мировая... — С. 524).

¹⁶ Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. министерства иностранных дел. — Москва, 1924. — С. 200. Див. ще: Акоюн С.М. Западная Армения в планах империалистических держав. — Ереван, 1967. — С. 197–221.

¹⁷ Карамышев Е. Управляемые аэростаты на службе морскому флоту в мировую войну // Морской сборник. — 1924. — № 6. — С. 70–71; Арие М.Я. Дирижабли. — Киев, 1986. — С. 142, 209; Козлов Д.Ю. Морская авиация... — С. 43; Петров Г.Ф. Дирижабли типа «Черномор» в российском флоте // Гангут. — 2003. — № 35. — С. 51–53; Лорей Г. Указ. соч. — С. 353–354.

¹⁸ Приказ начальника... — 9.06. — № 144; Стефанів З., Шрамченко С., Гнатювич Б. Доба Гетьманщини // Історія українського війська. — Львів, 1936. — С. 442–443, 446; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 466–467, 476–479, 483; Шрамченко С. Українська... — С. 257; Апальков Ю.В. Указ. соч. — С. 22; Черноморский флот... — С. 176–177; Широкопад А.Б. Указ. соч. — С. 146, 155, 163, 170.

¹⁹ Життєписи Ключковського в: Список... — Петроград, 1916. — С. 123; Волков С.В. Белое... — С. 250; Рутыч Н.Н. Указ. соч. — С. 150; Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В. Примечания // Бизертинский... — С. 286; Строгонов А.А. Указ. соч. — С. 91–92.

²⁰ Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Указ. соч. — С. 43; Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф. Указ. соч. — С. 140; Штаб ... — С. 375.

²¹ Дроков С.В. Александр Васильевич Колчак... — С. 56.

²² Лукин В.К. Заметки о боевой деятельности Черноморского флота в период 1914–1918 гг. — Часть 2. — Санкт-Петербург, 2012. — С. 86–87.

²³ Действия Черноморского флота // Крымский вестник. — 1916. — 26.09; Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Указ. соч. — С. 43–44; Шерешков О.С. Указ. соч. — С. 23; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... — С. 173; Козлов Д.Ю., Подсобляев Е.Ф., Грибовский В.Ю. «Должен признать... что к делу развития морской силы Колчак имел громадное влияние»: К вопросу об эффективности управления силами флота вице-адмиралом А.В. Колчаком // Военно-исторический журнал. — 2006 — № 2. — С. 31–32, 34.

²⁴ Смирнов М.И. Указ. соч. — С. 37; Немитц А.В. Указ. соч. — С. 316; Верховный правитель... — С. 32–35.

²⁵ Лорей Г. Указ. соч. — С. 363–364, 372. Пор.: Рунов В.А., Португальский Р.М. Указ. соч. — С. 157–160.

²⁶ Васильев Ф.И. Румынский фронт // Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. — Москва, 1922. — С. 76; Царская Россия... — С. 227; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... — С. 183, 185.

²⁷ Китицын М.А. Разведка из-под воды // Из бездны вод: Летопись отечественного подводного флота в мемуарах подводников. — Москва, 1990. — С. 76–84; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... — С. 183–184.

²⁸ Приказ начальника... — 27.08. — № 257; Монастырев Н.А. Наши подводные лодки... — С. 16–17; Платонов А.П. Черноморский флот в революции 1917 г. и адмирал Колчак. — Ленинград, 1925. — С. 17; Васильев В.К. Операции Черноморского флота у Констанцы в мировую войну // Морской сборник. — 1925. — № 4. — С. 97–98; Васильев Ф.И. Указ. соч. — С. 77–110; А.Т. Указ. соч.; Бубнов А.Д. К истории... — С. 22; Люби К.Г. На пророка Иону // Морской журнал. — 1939. — № 3. — С. 11; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 438–444; Ростунов И.И. Операции на Восточном фронте // История первой мировой... — Т. 2. — С. 205.

²⁹ Терещенко С.К. Указ. соч. — С. 55; Морской атлас. — С. 813; Шерешков О.С. Указ. соч. — С. 23–24; Лорей Г. Указ. соч. — С. 363–364, 371–372; Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Указ. соч. — С. 43–48; Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф. Указ. соч. — С. 140–141; Кикнадзе В.Г. Указ. соч.; Игнатъев С., Игнатъев М. Указ. праця. — С. 51.

³⁰ Первая мировая война... — С. 419; Лорей Г. Указ. соч. — С. 374. Про «Нарвал» іще: Подводное кораблестроение в России (1900–1917). — Ленинград, 1965. — С. 250–253, 261–262.

³¹ Гончаров Л. Корабли для минных постановок // Морской сборник. — 1931. — № 9–10. — С. 73–82; История военно-морского... — С. 180–181; Шерешков О.С. Указ. соч. — С. 26–27; Штаб... — С. 26–27.

³² Главнейшие... — С. 9; Список... — Петроград, 1916. — С. 246; Захват парохода «Родосто» // Крымский вестник. — 1916. — 3.10; Подробности захвата «Родосто» // там же. — 4.10; Действия Черноморского флота // там же. — 1.11; Приказ начальника... — 5.10. — № 312; там же. — 16.12. — № 470; Новицкий В. Указ. соч. — Т. 11. — С. 227–229; Пузыревский К.П. Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 232–233; Трусов Г.М. Указ. соч. — С. 275–277; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 477–478; История первой мировой — Т. 2. — С. 276; Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф. Указ. соч. — С. 141; Иоффе А.Е. «Тюлень» // Морской энциклопедический словарь. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1994. С. 297; Шерешков О.С. Указ. соч. — С. 24–25; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... — С. 183–184; Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В. Указ. соч. — С. 201–203; Лорей Г. Указ. соч. — С. 375–376.

³³ Незабарно Китицин став капітаном 1-го рангу (Щедрин Г. Бой у мыса Кефкен // Морской сборник. — 1986. — № 10. — С. 63). Див. також: Колчак В.И. На Малаховом кургане. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 7–24; Таубе Г.Н. Капитан 1-го ранга Михаил Александрович Китицын: 1885–1960 // Морские записки. — 1960. — № 3. — С. 3–40; Дроков С.В. Александр Васильевич Колчак. — С. 51; Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Указ. соч.; Плотников И.Ф. Александр Васильевич Колчак: Жизнь и деятельность. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 10–12; Рунов В.А., Португальский Р.М. Указ. соч. — С. 160.

³⁴ Крестьянников В.В. Офицеры... — С. 176, 185–186, 196–197, 208.

³⁵ Его же. Мичман с крейсера «Варяг» // Пилигримы Крыма — Осень'2000: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме. V Крымская Международная научно-практическая конференция. — Симферополь, 2001. — Т. 2. — С. 56–63; Широкопад А.Б. Указ. соч. — С. 161–163.

³⁶ В.Н. В. Weyer. Taschenbuch der Kriegsflootten. XX. Jahrgang 1922. J.F. Lehmanus Verlag. München. 409 стр. и 357 рис. и черт. // Морской сборник. — 1922. — № 11. — С. 154; Пузыревский К.П. Повреждения кораблей от подводных взрывов... — С. 55–57; Травиничев А.П. Очерки по борьбе с подводными лодками: Империалистическая война 1914–1918 гг. — Москва, 1938. — С. 188–191; Волков С.В. Белое... — С. 614; Гибсон Р., Прендергаст М. Указ. соч. — С. 413; Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В. Примечания // Бизертинский... — С. 286, 294; Лорей Г. Указ. соч. — С. 359–389.

³⁷ Приказ начальника... — 27.08. — № 257; там же. — 10.09. — № 275; там же. — 13.10. — №№ 320–321; там же. — 17.10. — № 328; там же. — 19.10. — № 345; там

же. — 5/7.11. — № 382; там же. — 5.12. — № 452; Обстрел Констанцы // Крымский вестник. — 1916. — 22.10; Бомбардировка Констанцы // там же. — 24.10; Васильев В.К. Указ соч. — С. 99–101.

³⁸ Гладкий С.В. Две операции перевозки войск для армии Румынского фронта (Декабрь 1916 г. — февраль 1917 г.) // Морские записки. — 1943. — № 2. — С. 44–53. Про С.Фабрицкого, кого 1918 р. гетьман Павло Скоропадський призначив командиром корпусу морської охорони побережжя; Шрамченко С. Закон... — С. 32; Приложение III: Черноморский флот, 1914–1920 // Гражданская война... — С. 522; Волков С.В. Белое... — С. 589; [Волков С.В.] Комментарии... — С. 510; Шмаглит Р.Г. Белое движение: 900 биографий крупнейших представителей русского военного зарубежья. — Москва, 2006. — С. 269. Про В.Лебедева: [Волков С.В.] Комментарии... — С. 550; Крестьянников В.В. Офицеры... — С. 189.

³⁹ Королева Е.В. Первые среди первых // Грибанов С.В. Пилоты Его Величества. — Москва, 2007. — С. 108–109.

⁴⁰ Гадд А.О. Боевая операция крейсера 1-го ранга «Память Меркурия» у Констанцы в декабре 1916 г. // Морские записки. — 1963. — № 21. — С. 95–98; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 440–447, 539–540, 548; Ростунов И.И. Указ. соч. — С. 207–208; Виноградов В.Н. Румыния в годы первой мировой войны. — Москва, 1969. — С. 183; Первая мировая война ... — С. 415; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... — С. 180–181, 190; Козлов Д.Ю. Флот в румынской кампании 1916–1917 гг. — Санкт–Петербург, 2003. — С. 108–109; Залеский К.А. Указ. соч. — С. 245–246, 550–551, 796–797; Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Указ. соч. — С. 300–301; Черноморский флот... — С. 138; Рунов В.А., Португальский Р.М. Указ. соч. — С. 161–162.

⁴¹ Памяти... — С. 1–2.

⁴² Д.Д. Памяти графа И.И. Воронцова–Дашкова // Летопись войны. — 1916. — № 76. — С. 6; Чертопруд С.В. Указ. соч. — С. 86; Крестьянников В.В. Офицеры... — С. 179; Сташков Г. Тусклый блеск Его Сиятельства // Загадки истории. — 2016. — № 7. — С. 3.

⁴³ Гибель линейного корабля «Императрица Мария» на севастопольском рейде // Крымский вестник. — 1916. — 27.10; Обзор военных действий // Всероссийский Земский Союз: Бюлетень комитета Юго-западного фронта / На правах рукописи. — 1916. — № 35. — С. 5; Городынский А.В. Из архива Военно-Морского Истор. Кружка: Гибель лин. кор. «Императрица Мария» // Морской журнал. — 1928. — № 12. — С. 14–16; Есютин Т.В. Указ. соч. — С. 12–24; Торяник А.И. Воспоминания. — Харьков, 1958. — С. 32; Цветков И.Ф. Линкор... — С. 163–166; Крылов А.Н. Мои воспоминания. — Ленинград, 1984. — С. 233–241, 461; Зоткин Н. Гибель «Императрицы Марии» // Морской сборник. — 1986. — № 10. — С. 64–65; Иоффе А.Е. «Императрица Мария» // Морской энциклопедический словарь. — Т. 1. — Ленинград, 1991. — С. 481; Митин Л.И., Шнюков Е.Ф. Первая мировая и гражданская войны: вторая гибель Черноморского флота // Шнюков Е.Ф., Митин Л.И., Цемко В.П. Катастрофы в Черном море. — Киев, 1994. — С. 100–109; Бар-Бирюков О. Гибель линкора // Родина. — 1999. — № 11. — С. 60–65; Стогний Д.Ю. «Императрица Мария» // Севастополь: Энциклопедический справочник. — Севастополь, 2000. — С. 214; Черепков А., Шишкин А. «Поста-

райтесь убрать «Марию» // Тайные страницы истории. — Москва, 2000. — С. 127–138; Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил. — Москва, 2001. — С. 103; Алексеев Ю. Морские катастрофы у берегов Севастополя // Севастополь: Литературно-исторический... — 2002. — № 18. — С. 170–174; Осадчий А. Севастопольскому военноморскому госпиталю — 225 лет // Морской сборник. — 2008. — № 6. — С. 66. Пор.: Душинов К. Одна из побед // Красный флот. — 1922. — № 9. — С. 219–220; Есютин Т., Юферс Ш. Гибель «Марии». — Москва; Ленинград, 1939; Пузыревский К.П. Повреждение кораблей от артиллерии... — С. 283–289; Елкин А.С. Арбатская повесть. — Москва, 1978. — С. 26–62; *его же*. Тайна «Императрицы Марии» // Океан. — Москва, 1987. — С. 257–294; Залеский Н. Неразгаданная тайна // Техника — молодежи. — 1970. — № 11. — С. 52–53; Сорокин А. И все-таки — диверсия! // *там же*; Черников И.И. Линейные корабли типа «Императрица Мария» // Судостроение. — 1987. — № 5. — С. 53; Книпер А.В. Фрагменты воспоминаний // Минувшее. — Т. 1. — Москва, 1990. — С. 130; Левицкий В.А., Заболоцкий В.П. Почему же погибла «Императрица Мария»? // Морской исторический сборник. — Выпуск 3. — Санкт-Петербург, 1992. — С. 33–43; Шнюков Е.Ф., Митин Л.И. Опасное Черное море. — Киев, 2000. — С. 275–283; Вильсон Х. Указ. соч. — С. 295, 324, 326; Чикин А.М. Указ. соч. — С. 201–202. Про вступ італійців у війну: Очерки мировой войны на море (20-го сентября — 20 ноября). — Петроград, 1915. — С. 7–8, 18; Виллари Л. Война на итальянском фронте 1915–1918 гг. — Москва, 1936. — С. 3–146.

⁴⁴ Протоколы... — С.213.

⁴⁵ Гордынский А.В. Указ. соч. Розрізнені біографічні дані щодо А. Гордицького: Приложение III... — С. 509; Волков С.В. Белое... — С. 138.

⁴⁶ Обзор...; Григорович И.К. Указ. соч. — 1991. — № 3. — С. 114; Богданов К.А. Адмирал Колчак. — Санкт-Петербург, 1993. — С. 86. Подальшу долю загиблого судна простежено: Душинов К. Указ. соч. — С. 221–224; Чикер Н.П. Указ. соч. — С. 22–25; Севастопольский морской. — Симферополь, 1976. — С. 26–27. [Волков С.В.] Комментарии... — С. 552.

⁴⁷ Штаб... — С. 160, 176–177.

⁴⁸ Лорей Г. Указ. соч. — С. 381–382. Спеціально про С.Погоуляева: Я.В. Контр-адмирал С.С.Погоуляев // Морской журнал. — 1938. — № 5. — С. 2–4.

⁴⁹ Гибель...; Действия Черноморского флота // Крымский вестник. — 1916. — 27.10; Освобождение армянок // *там же*. — 28.10; Таубе Г.Н. Описание... — С. 209–216; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 483, 544–545; Шаццлло К.Ф. Из истории финансового капитала: Влияние первой мировой войны на развитие судостроительной промышленности Юга России // Первая мировая война. — Москва, 1968. — С. 201–203; Мальярчук А.А. Верфь на Ингуле. — Ленинград, 1989. — С. 100–102; Григорович И.К. Указ. соч. — 1991. — № 3. — С. 120; [Цветков И.Ф.] Комментарии // Вопросы истории естествознания и техники. — 1991. — № 3. — С. 124–125; Родзянко М.В. Крушение империи. — Москва, 1992. — С. 191, 277; Россия и Черноморские проливы... — С. 341; Волков С.В. Белое... — С. 91; Рутыч Н.Н. Указ. соч. — С. 83–84.

⁵⁰ Ворожейкин С.Н. Морской Кадетский Е.И.В. Наследника Цесаревича Корпус // Морской сборник. — 1936. — № 11. — С. 3.

⁵¹ Лукомский А.С. Воспоминания генерала. — Т. 1. — Берлин, 1922. — С. 114–117; Константинополь и проливы по секретным документам б. министерства иностранных дел. — Т. 1. — Москва, 1925. — С. 445; *Верховский А.И.* Россия... — № 3. — С. 39–43.

⁵² Государственная Дума // Крымский вестник. — 1916. — 21.11; Обзор... — № 39. — С. 2; Константинополь... — С. 445; Приказ начальника... — 6.10. — № 314; там же. — 28.10. — № 373; там же. — 11.12. — № 463; *Кришевский Н.Н.* В Крыму (1916–1918 г.) // Архив русской революции... — Т. 13. — 1924. — С. 71; *Бубнов А.Д.* К истории... — С. 21.

⁵³ Приказ начальника... — 17.12. — № 475; *Широкоград А.Б.* Указ. соч. — С. 172–173; *его же.* Чудо-оружие Российской империи. — Москва, 2005. — С. 364. Цей автор указує на архівні джерела, за котрими, на його здогад, можна дійти висновку, що берегова артилерія Севастополя опинилися б над Дарданеллами, аби протистояти «англіцям і французам, коли б вони посунулися до проток» (*Широкоград А.Б.* Черноморський... — С. 173). Унаслідок здобуття Босфору логічно було демонтувати всі чорноморські батареї, проте однозначно вирізьблені припущення в цьому дусі не є доведеними. Пор.: *Розумов М.П.* Химическая война на море // Вестник ВНО частей VI стр. корпуса Одесского гарнизона и Дома Красной Армии и Флота. — 1925. — № 3. — С. 33–35; *Де-Лазари А.Н.* Химическое оружие на фронтах мировой войны 1914–1918 гг. — Москва, 1935. — С. 3–58.

⁵⁴ Очерки мировой войны на море // Морской сборник. — 1917. — № 1. — С. 224–228.

⁵⁵ Обзор... — № 41. — С. 2; Приказ начальника... — 4.12. — № 447; *Петров М.А.* Морская оборона берегов... — С. 198–200; Из деятельности канонерских лодок на Дунае // Морской журнал. — 1929. — № 1. — С. 23; Действия Русского флота... // там же. — № 12. — С. 5; *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Указ. соч. — С. 44, 49; *Денисов А.П., Перечнев Ю.Г.* Указ. соч. — С. 200–201; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 449–450, 500, 511, 534, 546–547; *Комаров Н.Я.* Военная авиация и средства ПВО России в годы первой мировой войны // Вопросы истории. — 1974. — № 8. — С. 207–208; *Шерешков О.С.* Указ. соч. — С. 27; *Козлов Д.Ю.* Управление морскими перевозками... — С. 79; Приложения // *Бунин И.* Черноморская Цусима. — Москва, 2004. — С. 384; *Герасимов В.Л.* Морская авиация России в годы Первой мировой войны: зарождение, строительство и применение // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов. — Москва, 2006. — С. 313–314; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 194–196, 199–200.

⁵⁶ Русские официальные сообщения... — 1917. — № 2. — С. 77, 82–85, 90, № 3. — С. 108, 111, 115–117; Морская... — 1917. — № 2. — С. 102–103, 112, 117–118, 136–137.

⁵⁷ *Шавров А.* Превратности жизни адмирала Колчака // Морской сборник. — 1990. — № 9. — С. 82–84; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 178–210.

⁵⁸ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ), ф. 5844, оп. 1, спр. 36, арк. 4–6.

⁵⁹ Протоколы допроса адмирала А. В. Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января — 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции, издаваемый И. В. Гессеном. — Т. 10. — Берлин, 1923. — С. 214.

⁶⁰ ДАРФ, ф. 5844, оп. 1, спр. 36, арк. 7–8.

⁶¹ Протоколы заседаний Чрезвычайной следственной комиссии по делу Колчака (стенографический отчет) // Арестант пятой камеры. — Москва, 1990. — С. 283–288.

⁶² Докладніше: *Корсун Н. Г.* Первая мировая война на Кавказском фронте. — Москва, 1946. — С. 69–82; *Усенко П. Г.* Особлива місія О. Колчака до Трабзона і Батумі 1917 р. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. 23. — К., 2014. — С. 53–59.

⁶³ *Залесский К. А.* Указ. соч. — С. 828, 449.

⁶⁴ *Лукин В. К.* Заметки о боевой деятельности... — С. 216–224.

⁶⁵ *Шавров А.* Указ. соч.; *Смирнов М. И.* Адмирал А. В. Колчак во время революции в Черноморском флоте // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г. — Москва, 1991. — С. 77–94; *Гончаренко О. Г.* Последние битвы Императорского флота. — Москва, 2008. — С. 96–106.

⁶⁶ *Богданов К. А.* Адмирал Колчак. — Санкт-Петербург, 1993. — С. 87–89; *Данилов Ю. Н.* Великий князь Николай Николаевич. — Москва, 2007. — С. 356.

⁶⁷ Великие дни Российской революции 1917 г.: февраль 27 и 28-го, март 1, 2, 3 и 4-го. — Петроград, 1917. — С. 1–9; *Ферро М.* Николай II. — Москва, 1991. — С. 223–224; *Мельгунов С. П.* Мартовские дни 1917 года. — Москва, 2008. — С. 285–382.

⁶⁸ *Смолин А. В.* Два адмирала: А. И. Непенин и А. В. Колчак в 1917 г. — Санкт-Петербург, 2012. — С. 125–190.

⁶⁹ *Гречанюк Н. М., Ляхович А. А., Шломин В. С.* Указ. соч. — С. 545–550.

V. Революційна доба севастопольського командування віце-адмірала Колчака

28 лютого (13 березня) 1917 р. верхівка Чорноморського флоту (який на своїй авансцені Першої світової війни з осені 1914 р. вів жорсткі битви проти німецько-турецької ескадри, від 1915-го боровся й із болгарськими ВМС, а, крім того, підперши з пониззя Дунаю стратегічну Експедицію особливого призначення, понад два з половиною роки протидіяв австро-угорській річковій флотилії) вирішила не розголошувати конфіденційну депешу О. Капніста. Бракувало докладніших вістей, а протягом доби додалася сенсація про визивне виникнення виконавчого Тимчасового комітету щойно розпущеної царем Державної думи¹.

2(15) березня верховний головнокомандувач імператор Микола II, у літерному потязі примандрувавши зі своєї Ставки до Пскова, раптом зіткнувся з гострим наполяганням керівників фронтів на передачі престолу юному цесаревичу Олексію. Екстраординарна опінія згуртувала генералітет, причому здебільшого за твердим переконанням найвищих чинів². Олександр Колчак латентно просигналізував начальникові штабу главковерха генерал-ад'ютанту Михайлові Алексеєву про абсолютну прихильність до кардинального кроку³.

Руйнація монархії відчутно вплинула на десятки тисяч військових чорноморців (їхня чисельність коливалася, за різними даними, від 38 до 76 тисяч, а поточний перепис тогочасного люду зафіксував понад 61 тисячу — приблизно 43 тисячі моряків із 19-тисячним сухопутним вояцтвом при комфлоті⁴). Якщо 2(15) березня О. Колчак лишень інформував підлеглих, що «в Петрограді відбулися збройні сутички з поліцією та заворушення за участю частин петроградського гарнізону»⁵, й одразу після феноменального перевороту, зманіфестованого «для найскорішого досягнення перемоги»⁶, вирішив «непорушно та безустанно виконувати свій обов'язок перед Государем імператором і Батьківщиною»⁷ (дезорієнтувавшись через технічну перерву зв'язку, конформістськи поквапився під фантомний скіпетр Михайла Романова, котрому зовсім несподівано

старший брат знічев'я відписав корону і котрий негайно відсторонив цю зімпровізовану династичну аномалію⁸), то невдовзі, вже 5(18) березня, флотський командувач утіяв у Севастополі святковий парад з приводу повалення царату. По молебню та хресній ході з помпою виступив на мітингові, енергійно ратуючи зберігати бойову міць і за впровадження демократії⁹.

Михайлові Родзянку — голові Держдуми та екстрено створеного в ній комітету — він бадьоро рапортував: «Від імені Чорноморського флоту та севастопольської залози прошу прийняти і передати раді міністрів упевнення, що Чорноморський флот і фортеця цілком перебувають у розпорядженні нового народного уряду й докладуть усіх зусиль для доведення війни до переможного кінця»¹⁰. Делегація, відряджена під його егідою, була спрямована до столиці севастопольським «Об'єднаним комітетом у складі депутатів од офіцерів, армії та флоту, солдатів, матросів і ратників морського ополчення» на чолі з головою тієї фундації волонтером Левом Зароховичем (Зароховичем, Зороховичем, Зореховичем) — сином заможного сімферопольського комерсанта, й Олександром Немитцем як ватажком Спілки офіцерів-республіканців легко сконтактувала з революційними властями¹¹.

8(21) березня 1917 р. комендант Севастополя контр-адмірал «почту його імператорської величності» Михайло Вєсьолкін відмовився від генерал-губернаторства і О. Колчак вивільнив з-за ґрат політичних в'язнів, доти утримуваних на підвладних йому теренах. Наступного дня газета «Крымский вестник» опублікувала «Наказ № 1» Столичної Ради робітничих і солдатських депутатів від 1(14) березня про унормовані в гуманному дусі метаморфози, за якими, зокрема, зневажливе визначення рядового «нижнім чином» реформаторськи замінювалося на іменування терміном «солдат» або «матрос», застосовуване раніше титулування офіцерів («Ваше превосходительство», «Ваше благородіє» тощо) докорінно спрощувалося: слово ввічливості «господин» («гаспадін», тобто «пан») безпосередньо пов'язувалося з конкретним званням будь-кого від мічмана до адмірала. Скасовувалася вимога віддання честі поза випадками, зумовленими службою.

Під тиском загалу Ізмаїльської залоги було демісовано начальника переведеної суди з Балтики на оборону гирл Дунаю Морської дивізії контр-адмірала Симеона (Семена) Фабрицького, бо він пропонував негайно залучити свою морпіхоту на оперативне придушення «крамоли» і намагався заборонити не тільки прапори, а й дрібну атрибутику червоного кольору (за півроку подібне недовір'я не оминув і спадкоємець відкритої таким робом по ньому вакансії річкового командування — також контр-адмірал з уже скасованого «почту його імператорської величності» князь Володимир Трубецькой, кому згодом випало правувати Миколаївським портом)¹².

19 березня (1 квітня) 1917 р. Чорноморський флот і севастопольська залога у присутності члена Держдуми Івана Тулякова на міському Куликовому полі присягнули сформованому думцями за погодженням із петроградською Радою Тимчасовому урядові, де функції міністра-голови і міністра внутрішніх справ виконував князь Георгій Львов, міністра закордонних справ — Павло Мілюков, чия мрія про опанування Росією проток Дарданелли та Босфор зі Стамбулом (Константинополем) розпашіла до *idée-fixe*, військового і морського міністра — глава Центрального військово-промислового комітету та учасник процесу детронізації (коли, як і Мілюков, був проти відступу великого князя Михайла Олександровича від влади) прапорщик запасу Олександр Гучков, чиім помічником на правах керманіча морського відомства став контр-адмірал Михайло Кедров¹³.

Найвище командування зосередилось у М. Алексеєва, порядкування штабом Ставки від нього перебрав генерал од інфантерії Владислав Клембовський, якого незабаром заступив генерал-лейтенант Антон Денікін. Керівництво Головного морського штабу (ГМШ) після 55-літнього адмірала Костянтина Стеценка обійняв молодший на 22 роки капітан першого рангу Всеволод Єгор'єв. Морським штабом Верховного головнокомандувача і Морським Генштабом начальникував адмірал Олександр Русин, утримавшись на висоті свого становища до заміни на віце-адмірала Андрія Максимова — популіста, спонтанно обраного командувачем Балтфлоту (втім, попри виниклі негаразди, Морштаб Ставки фактично підпав під визрілу опіку капітана першого рангу, зростлого до

контр-адмірала, Олександра Бубнова — досвідченого фахівця із чорноморської проблематики)¹⁴.

2(15) квітня О. Гучков анулював закоснілі правила кар'єрних сходинок, аргументувавши необхідністю здолати протекціонізм, штучні бар'єри цензування, окляклі гальма «старшинства». Намірявся вдатися до ефективних новацій, аби скасовані кадрові процедури поступилися кандидатуванню найбільш здібних претендентів¹⁵.

У штаті збройних сил на Чорному морі ледь не найгучнішим о цій порі виглядало підвищення 56-річного віце-адмірала Станіслава Васильковського (Васильківського) з капітанів у головні команди Севастопольського порту (себто став зверхником флотського тилу). Його попередник, старший на три літа віце-адмірал Павло Новицький при орденах святого Володимира четвертого, третього й другого ступенів з мечами, Білого Орла з мечами, святого Станіслава першого класу, святої Анни другого ступеня потрапив до резерву чинів флоту. Навчальний загін, куди входило до трьох тисяч чорноморців, замість контр-адмірала Франца Вінтера очолив 39-річний уродженець Севастополя капітан другого рангу Сергій Євдокимов. Дунайська флотилія, на котру обернулась Експедиція особливого призначення, перейшла безпосередньо під демено недавнього завідувача військово-морського управління при Верховному головнокомандувачеві 48-літнього віце-адмірала й Георгіївського кавалера Дмитра Ненюкова¹⁶.

22 березня (4 квітня) 1917 р. у Севастополі під проводом прикомандированого до місцевої військово-авіаційної школи киянина, старшого унтер-офіцера Костянтина Сафонова зорганізувалася Рада робітничих, солдатських і матроських депутатів. За тиждень вона злилася з Севастопольським Центральним Військовим Виконавчим Комітетом, виділеним за благословення О. Колчака та І. Тулякова із лона первісного «Об'єднаного комітету». Зрештою трансформовану інституцію — «Севастопольську раду депутатів армії, флоту та робітників» із її Центральним виконавчим комітетом (ЦВК) теж очолив К. Сафонов¹⁷.

31 березня (13 квітня) Колчак урочисто звів до купи одержаним великодні вітання від Михайла Родзянка та міністра юстиції Олександра Керенського. Перший з них від імені вже анахроніч-

ного Тимчасового комітету Держдуми єдине турбувався про «повну згоду» між матросами та офіцерами, щоби «відбити зухвалого воєра й тим самим забезпечити завойовані російським народом заводи нового життя вільної Росії», а «товариш Керенський» емоційно адресував «товаришам солдатам і офіцерам, робітникам і матросам» захоплення їхніми чеснотами — «витримкою, солідарністю та високим зразком громадянського подвигу», до них піднесено звернувшись: «Ви — варта держави на Чорному морі, сміливість та її сила — маєте бути непереможними й не зламані ніким і нічим. У ваших руках доля Росії, доля її свободи. Згуртуйтеся остаточно й підтримайте Тимчасовий уряд остаточно». Монтаж епістолярій було зачитано командам кораблів, у ротах, сотнях, батареях, портовикам, заводчанам, на загал оточуючому населенню¹⁸.

6(19) квітня кадетська газета «Речь» («Рѣчь») у Петрограді надрукувала надіслану «офіцерами і командою одного із суден Чорноморського флоту» телеграму, якою симпатичні «партії народної свободи» запально віншували П. Мілюкова. «Босфор і Дарданелли потрібні Росії задля її свободи, міжнародної справедливості та миру на Близькому Сході», — в пафосному стилі карбувалася демагогічна декорація накресленого курсу, трохи замаскувавши утилітарне безрезневе одкровення глави зовнішньополітичного відомства: «Зміна уряду не змінила наших устремлінь. Ми більш, ніж колись, бажаємо володіти Константинополем, який потрібен для нашої економічної свободи»¹⁹.

Якщо на петроградській січнево-лютневій Союзній конференції тимчасовий начальник штабу Ставки генерал од кавалерії Василь Гурко доводив делегатам Англії, Франції та Італії, що «Росія не бачить виняткового інтересу в операції прямо проти Константинополя, оскільки це місто впаде саме собою того дня, коли буде завдано вирішального удару головним ворогам», то навесні 1917 р. виразно реанімувалися надії на вторгнення до Стамбула локальними засобами — в автономії від решти пріоритетів Антанти²⁰. Більше того, суспільній свідомості прищеплювалося переконання, що Росії личить зазіхати максимально. «Її часткою та винагородою повинна стати вся Мала Азія! Мілюков не знайде в собі наснаги на таке «зухвальство». І це має бути сказано вчасно ... устами іншого

міністра, та має бути сказано», — пристрасно волала енергійна «Маленькая газета»²¹.

Кон'юнктурна ксенофобія затятих квазіентузіастів спровокувала біду в людських стосунках на наймогутнішому в Севастополі лінійному кораблі «Императрица Екатерина Великая»: матроси знічев'я роздмухали безглузді претензії вигнання геть із судна офіцерів з німецькими прізвищами, огульно шельмували їх шпигунами. В цій атмосфері нервово зреагувавши на свавільне запламування підозрою в умислі диверсії (начебто, з метою «відволікти команду від революційних подій»), застрелився молодий мічман Фок, глибинно російського походження з Вятської губернії. Після зустрічі з Колчаком екіпаж припинив ганебне цькування невинних. Самогубцю було поховано з почестями²².

Попри все, як акцентував Колчак, «заняття, підготовку та оперативну працю нічим не було порушено й звичайний режим не уривався ні на годину». Впевнений у непорушності набутого авторитету, він, із цим лінкором, міноносцями та крейсерами при літаках помчавши до Босфору, 14(27) березня успішно завершив цілеспрямоване блокування сакраментальної протоки²³.

Типові рядки листівки «Якого нам треба миру?», 12(25) квітня 1917 р. випущеної органом, нареченим гостроязиками громадянами «канцелярією Колчака», — ЦВК: «Останніми днями в Севастополі гаряче обговорюється питання про те, за яких умов ми можемо укласти мир і, головне, чи потрібні нам Босфор і Дарданелли... Згадаємо, як почалась війна. Хіба ми бажали анексії та контрибуції? Ні. [...] Німці без війни підкорювали нас. Вони, не соромлячись, писали, що росіяни та слов'яни — це гній на німецьку ниву... А на Босфорі й Дарданеллах німці поставили своїх офіцерів, генерала Сандерса, свої гармати, свій флот: «Гебен» і «Бреслау». Без шуму та крику німці забрали вихід із руського Чорного моря й накинули зашморг на шию Росії... Війна почалася з того, що: 1) німці хотіли нас уярмити поступово захопленням земель, торговельною угодою, впливом на все наше життя, вносячи всюди деспотизм і рабство; 2) німці змушували нас витратити одну третину всіх народних грошей на військові потреби; 3) німці, захопивши Босфор, одягли нам зашморг на шию... А потім яка ж наша мета війни?..

Прийде час, уся Росія погляне на свій Чорноморський флот і чорноморську дивізію та спитає: чи є ще порох у порохівницях?»²⁴.

Представницький одеський з'їзд посланців навколишніх рад та солдатських (матроських) комітетів, до якого 15(28) травня долучились О. Колчак і О. Керенський, уфундував Центральний Виконавчий Комітет солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської округи (Румчерод), поцінувавши «революційну війну» насущною справою²⁵. На цьому зібранні позначився рішуче заявленим український рух. Відбулися перші збори Одеської української військової ради на чолі з членом Центральної Ради лікарем Іваном Луценком, який тієї ж весни увійшов у Києві до Українського генерального військового комітету. На меті було утворення Одеського українського військового коша²⁶.

Масштабним буяло національне відродження севастопольців. На їхніх велелюдних акціях постала Рада Української Чорноморської громади, обравши своїм головою вчителя гімназії В'ячеслава Лашенка (Лощенка, Лященко), його заступниками — педагога Миколу Коломійця та матроса Михайла Пашенка, секретарем — військового-«однорічника» авіашколи Михайла Михайлика, а до проводу наблизилася й такі особистості як командир стрімко українізованого флотського напівекіпажу Володимир Савченко-Більський — майбутній генерал-хорунжий за адміралтейством УНР, юрист-підполковник Вадим Богомолець (у прийдешньому — головний військово-морський прокурор Української держави 1918 р.), капітан корпусу корабельних інженерів Микола Неклієвич, підприємець Василь Вітинський, старший унтер-офіцер Федір Сліпченко, котрий на шпальтах газети «Известия Севастопольского совета военных и рабочих депутатов» російською мовою влітку 1917 р. вмістив програмну статтю «Хто такі українці та які їхні вимоги»²⁷. До масової, більш як чотиритисячної організації українців, переважно матроської, записалася Софія Колчак — дружина командувача, уродженка Подільської губернії²⁸.

7(20) квітня Севастополем учинилася перша українська ходадемонстрація. За оповіддю М. Михайлика, Олександр Колчак нібито компліментарно потрафив тодішнім маніфестантам: «Ось мені

припадає честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити своє існування, наочно його засвідчити. Чорноморська фльота, керувати якою я маю собі за честь, на 90% складається з синів цієї нації. Я не можу не витати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують на світі...»²⁹. Цитовані фрази по-різному інтерпретувались — і некритично, і зі скепсисом³⁰. Наприклад, сучасний дослідник українського руху 1917 р. Григорій Савченко застережливо прокоментував: «На наш погляд, ці патетичні слова адмірала Колчака дещо ідеалізують його ставлення до українців. Не виключено, що вони суттєво різняться із можливим першоджерелом»³¹.

Що говорити, без сумнівів у науці ніяк не обійтись, адже важко довести достеменність того чи іншого вислову й набагато досконалішим інструментарієм, ніж пам'ять і перо. Втім Михайлик мав секретарські навички, тож не дарма поручився за суть занотованого звернення: «Такою майже дослівно була промова команданта, вкрита гучними «слава»»³².

Навесні 1917 р. навідавши Петроград і Псков, Колчак відринув запрошення командувати практично бездоглядним флотом на Балтиці, оскільки проникливо обмізкував прояви катастрофи, рельєфно сфокусувавши серцевинні висновки стосовно відчутій дисгармонії між суспільними відносинами в країні та зовнішніми чинниками, які, на його думку, брали гору: «Ми живемо в епоху найбільшої війни, в епоху розв'язання міжнародних і національних питань збройною силою. [...] Поточна війна є нині для всього світу справою значно важливішою, ніж наша велика революція»³³. Між тим констатував: «... Внутрішня політика зростає як сніговий клубок і помітно поглинає війну». Отож панорамним пасажем підкреслив резюме: «... Лозунги «війни до перемоги», навіть «протоки та Константинополь» чутні дійсно у нас, але жах у тому, що це не щиро. Всі говорять про війну, а думають і прагнуть усе кинути, замкнутися на собі й зайнятися використанням ситуації заради власних цілей та вигід — ото настроїв мас. Гасло й правило дня: скоротіть строк служби, відпустіть додому у відпустку, 8 годин праці, з яких 4 на політичні розмови, вибори тощо»³⁴. Гірко зацентрувавши побачені ним карколомні протиріччя, все таки прогнозував звитягу Ро-

сії «найголовнішою й найважливішою справою, вивершеною понад усім — і способом правління, і політичними міркуваннями»³⁵.

25 квітня (8 травня) О.Колчак тріумфував на зборах делегатів армії, флоту та робітництва у севастопольському цирку Труцці й у Морському офіцерському зібранні, сумлінно аналізуючи кризові явища та запально навертаючи соратників примножувати зусилля для наближення спільної перемоги. Ажіотаж слухачів яскраво відбив навіть сухий протокол: «О 2 годині дня прибуває командувач Чорноморським флотом віце-адмірал Колчак. Делегатські збори вітають адмірала Колчака нескінченними оплесками. Колчак звернувся до делегатських зборів із промовою, в якій виклав стан справ на фронті. По закінченні промови збори знову вітають його. За Колчаком виступає товариш Баткин, громом довго не скінчених оплесків збори покривають закінчення його промови. За товаришем Баткиним виступає лейтенант Ромушкевич. За Ромушкевичем виступає голова [зборів] Конторович. Збори аплодують йому. А після Конторовича виступив Бяльницький [Бялиницький]-Бируля. Збори вітають його. За ним виступає командувач Чорноморським флотом віце-адмірал Колчак, по закінченні його промови збори аплодують йому і Колчак залишає збори; вийшовши на арену цирку, присутні беруть його на руки й несуть»³⁶.

Доповідь «Становище нашої збройної сили та стосунки із союзниками», того дня навіть продубльовану, підхопила преса, але незабаром для задоволення попиту знадобилось опублікувати текст величезним накладом. «Мільйонами примірників», — свідчив капітан першого рангу Михайло Смирнов, котрий саме прийняв штаб флоту в однокашника Олександра Колчака по Морському кадетському корпусу контр-адмірала Сергія Погуляєва³⁷.

Урядове завдання «позбавити південний берег Криму від контрреволюційних спроб і контрреволюційної пропаганди» командувач поклав на начальника штабу Окремої Чорноморської дивізії й товариша голови ЦВК підполковника Генерального Штабу Олександра Верховського (того, кому 1916 р. зі своїм тезком Олександром Хоменком судилося піти із маріупольською транспортною експедицією, а вже влітку 1917-го командувати Московським військовим округом, що охоплював і терени Слобідської України, а потім стати

військовим міністром Росії, членом її своєрідної республіканської Директорії). Щоб обшукати фамільні резиденції Романових і дачі близьких їм господарів у Ялті та коло неї, вночі на 26 квітня (9 травня) півторатисячний загін на суднах і автомобілях коректно взяв під варту «старорежимні» об'єкти. В паперах перлюстрованого листування экс-главковерха великого князя Миколи Миколайовича та його пасерба — капітана другого рангу князя Сергія Романовського (герцога Лейхтенберзького) революційні контролери знайшли й передали до флотського штабу намічений С. Романовським і капітаном першого рангу Олександром Немитцем (у другій половині 1917 р. командувачем чорноморців) план здобуття Босфору і Дарданелл наступом через плацдарм на азійському березі³⁸.

8(21) травня з острова Березань після скорботних церемоній в Очакові й Одесі севастопольці з почестями перенесли до Покровського собору прах полум'яного повстанця-ідеаліста 1905 р. Петра Шмідта та його сподвижників — старшого баталера Сергія Частника, комендора Микити Антоненка, машиніста Олександра Гладкова, страчених 1906 р. (ці останки 1923 р. перепоховано на цвинтарі Комунарів). До тужної процесії 1917 р., учасником якої став син П. Шмідта — поручик Євген Шмідт-Очаковський, зворушливо приєднався О. Колчак, повернувшись із чергової експедиції на південь моря, де синхронно діяли суднові екіпажі й пілоти.

Лютнева революція 1917 р. збудила хвилю перейменування кораблів: утвердилися «Воля» (колишній «Император Александр III»), «Свободная Россия» («Императрица Екатерина Великая»), «Республіканец» («Император Александр I»), «Авиатор» («Император Николай I»), «Алексей» («Великий князь Алексей»), «Георгий» («Цесаревич Георгий»), «Ксения» («Великая княгиня Ксения») тощо. Крейсер «Кагул» реставрував назву «Очаков», а команда панцирника «Пантелеймон» принципово відкараскалася не тільки цього вторинного імені, а й рідного, дещо кон'юнктурно врізаного 31 березня (13 квітня) звучання «Потемкин Таврический» (первісно, до 1905 р. — «Князь Потемкин-Таврический»), навесні домігшись права іменуватися «Борец за свободу». Ім'я Шмідта було присвоєно офіцерському клубу³⁹.

З суден зникли символи самодержавства — двоглаві орли як кормові прикраси, різноманітні поличчя царських осіб. Ситуації на морі такі зміни торкалися спрокволу. «Сливе щоденно російські ескадрені міноносці та підводні човни з'являлись обік анатолійського узбережжя і топили кожне судно, що потрапляло їм до рук. Перед Босфором постійно з'являлися нові міни...» — констатував командир турецького лінкора «Torgud Reis» німецький історик Герман Лорей⁴⁰.

Опівночі з 12(25) на 13(26) травня 1917 р. два вибухи пролунали за три сотні метрів од входу до Босфору: на севастопольських моторках встановлюючи мінну загороду, підірвалися диверсанти-чорноморці. 15 з них було вбито, 28 зазнали ран. Тіла загиблих знайшли сполошені турецькі охоронці, котрі «прогавили» не лише цю трагічно спинену справу (коли севастопольці занурили 66 зарядів), а й подібну, стиха виконану вночі на 12(25) число, коли 120 мін удалося доп'ясти до протоки. Не викритим там тривало дрейфував із поламаним двигуном чорноморський баркас, поки його команда, в якій було чимало травмованих, на веслах утікала подалі від місця трагедії, на світанку діставшись рятувального ескадреного міноносця «Пронзительный». Безстрашний учасник спареної операції мічман Петро Старченко удостоївся ордена святого Георгія 4-го класу.

Наступні мінні постановки трапилися 4–6 (17–18) червня: спочатку катери, прибуксировані есмінцями «Пронзительный» і «Счастливый» доточили 40 зарядів перед гераклійським Вугільним районом, а потім — стільки ж на Босфорі. Олександр Колчак неабияк інтенсифікував діяльність у цьому напрямі: в акваторії протоки до 1040 «пекельних» пристроїв, доправлених туди від Севастополя в 1914 — першій половині 1916 р., подальшими акціями додалось значно більше⁴¹. За раніше введеними до наукового обігу даними, Чорноморський флот під командуванням О. Колчака від липня 1916 р. до червня 1917 р. перед Босфором виставив до трьох з половиною тисяч мін⁴².

Нагально на флоті розгорнулася розвідувальна аерофотозйомка. Упоравшись із дорученим йому оглядом смуги навіть під шаленим обстрілом знизу, 24 лютого (9 березня) 1917 р. волонтер Сер-

гій Скоробогатов тяжко пораним спромігся посадити свій літак, не ушкодивши знімальної камери. З невігойною раною приземлився по стеженні з висоти за поверхнею моря штабс-капітан Кавказького кінно-гірського артилерійського дивізіону Іван (Ян) Скірмунт, чю жертовність було відзначено георгіївським кавалерством по смертно. А селянський син Скоробогатов отримав Георгіївський хрест четвертого ступеня і погони мічмана.

Теж із села походив відважний льотчик прапорщик за адміралтейством Василь Ткач — тавричанин, удостоєний Георгіївської зброї, орденів святого Володимира 4-го класу, святої Анни 3-го ступеня з мечами та бантом і 4-го з написом «За храбрость», святого Станіслава 2-го класу з мечами та 3-го ступеня з мечами й бантом. Обік таких сміливців, як він, кваліфікованим авіаназірачем над Чорним морем адаптувався штабс-капітан 534-го пішого Ново-Київського полку Анатолій Чернавин: настільки природно освоївся, що вже влітку оперезався Георгіївською зброєю за виняткову мужність у фіксації надводних епізодів.

Чорноморська повітряна дивізія, розгорнута на початку 1917 р. під рукою капітана першого рангу Михайла Федоровича, мала дві бригади, загін дирижаблів та корабельний дивізіон. Першою бригадою, складеною з авіачастин Північно-західного району та загону дирижаблів, командував 35-літній старший лейтенант Іван Стаховський (Стахівський), котрий 1914 р. іще зовсім молодим лейтенантом піонерськи завідував зародками чорноморської авіації, за його ініціативи виокремленої зі служби зв'язку флоту, і протягом воєнних перипетій став кавалером орденів святої Анни третього класу, святого Станіслава другого (з мечами) ступеня, а 1917 р. — капітаном другого рангу. Його дивізіони базувалися на станційно-постовій мережі, де центральними були аеродроми «Кругла бухта», «Одеса» та «Бухта Нахімова». Друга бригада зонально орієнтувалася здебільшого на схід з перспективою задомінувати й на південному узбережжі моря.

«Люди-птахи» нестримно шугали аж до Стамбула, не цураючись у небі поєдинків. Так машина, пілотована прапорщиком Кулевичем із спостерігачем поручиком Остроградським, не зважаючи на три десятки кульових одмітин у корпусі, витримала поспіль

шість сутічок. Йосип Кулевич був нагороджений орденом святого Георгія 4-го ступеня. А єдиним на Чорноморському флоті винищувачем, кому поталанило збити чужинський аероплан із достовірним свідченням такої перемоги виявився 25-літній командир авіапідрозділу М. Рагозин, нагороджений за свої подвиги Георгіївською зброєю та орденами святого Володимира 4-го ступеня з мечами і бантом, святого Станіслава 3-го класу з мечами і бантом, святої Анни трьох ступенів: четвертого — з написом «За храбрость», третього — з мечами й бантом, другого — з мечами⁴³.

Рідкісну колізію датовано 13–14 (26–27) березня 1917 р. Після бомбування водокачки Деркоса — живительки стамбульців — крилатий човен лейтенанта Сергєєва та унтер-офіцера Тура було збито (Колчак устиг сумно занотувати: «Загинув у нас один апарат із двома льотчиками»⁴⁴), проте приводнений під південно-західним берегом із продірявленим бензобаком тандем унизу не знітився: погрожуючи своїм кулеметом, оказією рекувізував османське судно. 19 березня (1 квітня) під вітрилом на такому «призі», не здолані аварією, потерпілі напарники припровадили свій пошкоджений літак до Джарилгача, звідки ескадрений міноносець «Громкий» супроводив їх до Севастополя.

У виснажливих поневіряннях Чорним морем добре придалося, що випускник Морського корпусу 1913 р. (із золотим знаком) Михайло Сергєєв, кавалер орденів святого Станіслава третього класу з мечами і бантом (1915 р.) та святої Анни четвертого ступеня «За храбрость» (1916 р.), раніше саме тут набув плавальну практику. За екзотичний подвиг одержав Георгіївську зброю, але 5(18) травня, коли його було підстрелено над Констанцею, втрапив до полону (в 1920-х роках стане керманічем чорноморсько-азовської авіації, потім — заступником начальника військово-повітряних сил Червоної Армії)⁴⁵.

5(18) травня 1917 р. втрапив у халепу й поручик Борис Нагорний, який бомбардував констанцьку цепелинну станцію. Вимушено сівши на німецьке летовище, він кілька годин не давав себе полонити, а потім нагодилися рятівники з есмінця «Лейтенант Шестаков»: корабель старшого лейтенанта Володимира Вощинина відкрив канонаду, подолав мінну загороду й евакуював співвітчиз-

ника. За стійкість кавалер ордена святого Володимира з мечами та бантом Б. Нагорний був представлений до Георгіївської зброї. Воєначин, у свою чергу, мав «Станіслава» 2-го ступеня та «Анну» 3 класу.

Коли наприкінці літа оруду над Повітряною дивізією взяв капітан першого рангу Микола Черниловський-Сокол (Чернилівський-Сокол), вона складалась із підрозділу корабельної авіації та аеродромних загонів — у бухті Нахимова (де головним інструктором служив одесит Михайло Єфимов, рекордсмен спорту та мужній воїн, який став володарем солдатських Георгіївських хрестів і ордена святої Анни третього ступеня з мечами), Круглій бухті, Євпаторії, Ак-Мечеті, Одесі, Батумі і восьми постах. Усього в експлуатації там налічувалося 152 літаки. Штаб та майстерня всієї дивізії розташовувались при севастопольській Кілен-бухті.

«Бортова» авіація могла дислокуватися на кораблях «Республіканець», «Авиатор», «Алмаз», «Очаков», «Память Меркурия» і п'яти румунських транспортах (1916 р. до «дивізіону гідрокрейсерів» потрапив 106-метровий пароплав «Romania», у першій половині 1917 р. — ще чотири румунські літаконосці). Не всі авіаматки активно підключалися до бою, та в цілому за їхнього сприяння чорноморці до літа ліквідували 223 ворожі судна й 17 — полонили, з моря та повітря бомбардували Сіноп і Самсун⁴⁶.

Поволі достигала вікторія Антанти, на чиєму боці 24 березня (6 квітня) 1917 р. об'явилися Сполучені Штати Америки, безпосереднім приводом чого стало розгортання Німеччиною необмеженої підводної війни, хоча раніше президент Вудро Вільсон конструював доктрину миру і без досягнення перемоги. Павло Мілюков підкреслив, що збіг у часі американського рішення воювати в союзі з російською революцією вбачається знаком боротьби «за втілення всіх великих цілей»⁴⁷.

Чітких обрисів набули обрії босфорської операції, проте ставлення до неї Тимчасовий уряд переглянув через економічні негаразди і деморалізацію армії. О. Гучков (попри те, що ним Чорноморський флот рекламувався «гордістю й надією Росії») спинив пристосування суден під десант. Епізоди запеклих змагань за море віддзеркалила хроніка Ставки: «12-го квітня. [...] Нашим крейсером зруйновано портову споруду в Керасунді та спільно з одним із

міноносців знищено три турецькі шхуни. У районі Босфору нашим підводним човном потоплено дві шхуни»; «12 квітня до Рені (на Дунаї) з боку Чорного моря підходив підводний човен противника, який опісля пішов назад у Чорне море»; «14-го квітня. [...] Наш міноносець артилерійським огнем зруйнував кілька жандармських постів у районі Бафра — Самсун, спалив у цьому ж районі інтендантські склади, знищив більше 10 фелюк і захопив одну велику шхуну з вантажем зерна»; «19-го квітня. [...] Наш підводний човен у районі Босфору потопив великий вітрильник у 1000 тонн і пароплав буксирного типу. Команди вітрильника та пароплава втекли на берег. Під час розстрілу пароплава човен, у свою чергу, підпав під огонь тридюймової батареї з берега, яку човен трьома вдалими влученнями змусив замовкнути» (цією субмариною була «Нерпа», яка поблизу селища Арче-Шари, що на східному боці однойменної річки, у дивовижному 15-хвилинному бою «виключила» тамтешні гармати — П.У.); «29-го квітня. [...] Нашим загоном гідроаеропланів скинуто в Махмудію (на р. Дунай) 120 бомб; помічено великі зруйнування. Попри сильний шрапнельний вогонь противника всі апарати і льотчики неушкоджені»; «16-го травня. [...] Нашими суднами під час обходу Анатолійського узбережжя висадженою партією знищено побіля Чиви (на схід од Самсуна) відмінно обладнаний телефонами і телеграфом жандармський пост. Там спалено інтендантський склад із зерном і 2 великих вітрильники, витягнуті на берег; інші ж два спущено на воду й приведено на буксирі до Трапезунда».

При тому петроградський місячник «Морской сборник» оптимістично зазначав, що флотська праця «стала, може, навіть продуктивнішою, ніж раніше». Наведений на його шпальтах перелік здобутків перегукувався з ретельним оглядом: «Під час обходу анатолійського узбережжя нашими суднами 16 травня знищено інтендантські склади. В Уньє зруйновано казарми, млин і пристань. В Орду знищено спостережний пункт, управління командира порту, штаб тилу армії та телеграф, казарми і різноманітні склади. Всього судна, котрі обходили узбережжя, знищили 147 завантажених різними припасами вітрильників, опріч того приведено до Трапезунда дві великі шхуни»⁴⁸.

Під літо активізувалися дунайські сили. На в'юнких катерах 25-річного лейтенанта Олексія Цитовича загін із командиром 2-го морського полку Балтійської мордивізії полковником військово-морського судового відомства 41-річним Михайлом Жебраком (випускником Військово-юридичної академії, володарем Георгіївського хресту 4-го ступеня та Георгіївської зброї, інвалідом з ураженою на російсько-японській війні 1904-1905 рр. ногою) розтрощив німецьку батарею й річкову станцію попід Тульчею. Хвацький адміралтейський прапорщик Йоганес-Едуард Герма, котрий взимку 1917 р. вміло дав одкоша напасникам під прирічним селом Редері (Режеле)-Кароль, у травні отримав орден святого Георгія четвертого класу. А Володимир Чехурський, на початку року тільки-но ставши мічманом, заслужив таку нагороду за успішні розвідки⁴⁹.

Ізоляцію південно-західних чорноморських берегів рейдами ущільнювали підводники. За 19 перших одиночних походів 1917 р., завершених до червня, вони вполювали понад півсотні турецьких шхун (у тому числі — моторки) та 8 пароплавів⁵⁰. Прецінь 4(17) квітня на субмарині «Кашалот» під час ризикованої висадки групи десантників загинув Георгіївський кавалер лейтенант Петро Яришкін, «за мужність, доблесть і розпорядливість» посмертно удостоєний ордена святого Станіслава 2-го ступеня з мечами⁵¹.

28 квітня (11 травня) запропав підводний човен «Морж» (командуючий — старший лейтенант Альфред Гадон). Простуючи із Севастополя на позицію під Босфор, він потопив щонайменше чотири шхуни, а потім зник (2000 р. на 90-метровій глибині його без відірваної корми знайшли британські аквалангісти, й тоді народилася версія про фатальне зіткнення з міною)⁵².

Транспортна флотилія, вдало сформована для Чорноморського флоту віце-адміралом Олександром Хоменком, на початку 1917 р. розподілила свої 129 пароплавів по загонах, базованих Одесою, де квартирувало її управління, Севастополем, Маріуполем, Новоросійськом, Батумі. Протягом лютого з цієї армади через шторми та зледеніння у північно-західній частині моря вийшов із ладу ледь не кожен сьомий основний плавзасіб (18 пароплавів), але попри все рейси з Дніпра й Одеси на Дунай потужно подвигнули баржеву доставку тисяч тонн вантажів, чого чекали російські війська, ла-

годжені у наступ новим главковерхом — авторитетним генералом од кавалерії Олексієм Брусиловим⁵³.

Удосконалювались ескадрені міноносці: навесні 1917 р. трест, що об'єднав миколаївські підприємства Російського суднобудівного товариства та «Наваль», випустив «Фидониси», за ним улітку — «Керчь», восени додалися «Гаджибей» та «Калиакрия». Швидкість цієї четвірки так званих «ушаковців» стала рекордною для регіону, перевищивши 31 вузол. Недарма Тимчасовий комітет Державної думи апелював «до офіцерів, матросів і робітників у місті Миколаїв з полум'яною відозвою дружними товариськими зусиллями створити грізний оплот проти ворога, захистити виборену народом свободу». З «особливою вагою тієї праці на Чорному морі й у Севастополі та Миколаєві, де споруджуються нові судна», зазорили сподівання «зламати вогорів на південному фронті»⁵⁴. Хто міг гадати, що наступного року «Керчь», реалізуючи вказівку Володимира Ульянова (Леніна), розстріляє у Новоросійську «Фидониси» та дредноут «Свободная Россия», спонукає до знищення двійку «Гаджибей» — «Калиакрия» й ще низку кораблів — «Пронзительный», «Капитан-лейтенант Баранов», «Лейтенант Шестаков», «Сметливый», «Стремительный», «Летчик» і буде втоплений власною командою?!⁵⁵

Від кінця 1916 р. Колчак поповнив арсенал 444 хімічними дванадцятидюймовими (305-міліметровими) снарядами, трьома тисячами шестидюймових (152 мм) і чотирма тисячами подібних 120-міліметрових, запася шрапнеллю крупного та середнього калібру, до того не виданої на чорноморському просторі. Російський знавець артилерії Олександр Широкоград на здогад, що страшні постріли «призначалися виключно для стрільби по берегу», висунув гіпотезу: «Російські кораблі мали буквально закидати укріплення Босфору хімічними снарядами. Змовклі батареї захоплювалися б десантом. А по наближенні польових частин турків кораблям належало відкрити вогонь шрапнеллю». Оригінально ним потрактовано й вірогідність перевезення севастопольської берегової артилерії: на позиціях у Дарданеллах чорноморські гармати дали б одкоша англійцям і французам, якби ті «поткнулися до проток»⁵⁶. У пов'язанні з планованим кидком на Босфор досить прикметно

сприймається демонтаж кримських цитаделей, але так чи інакше сміливі припущення не завадять підтримати доказовіше⁵⁷.

Щоб оволодіти Сінопом та «спрямувати всі сили на підготовку великої босфорської операції», у Миколаєві точилася добудова велетенського лінійного корабля «Воля», містких самохідних барж — «ельпидифорів», маневрених субмарин «Утка», «Гагара», «Буревестник» і «Орлан». Блискучий командир — уродженець Катеринослава Олександр Свечин (генерал-майор Генштабу, майбутній голова радянської Військово-історичної комісії узагальнення досвіду війни 1914–1918 рр.) й О. Верховський амбітно наснажували Окрему Чорноморську дивізію: долати переpons до Середземного моря випадало її 15-тисячному поповненню, у тому числі із добірних рот гвардійських Преображенського, Семеновського та Ізмайловського полків. О. Колчак проектував із далеким прицілом елітні Царгородський, Нахімовський, Корніловський та Істомінський полки. «Перший полк — наша ідея, а славетні імена нададуть дивізії колишні севастопольські традиції, — він тлумачив, моделюючи кульмінаційне вторгнення до сакраментальних проток і Стамбула. — Морські знаменні прапори будуть вашими прапорами. Ми створимо справжню морську піхоту, вправну й навчену десантній справі»⁵⁸.

За начерками Морського штабу Верховного головнокомандувача та штабу Чорноморського флоту, основні плюси вторгнення на Босфор полягали в застосуванні прийомів та навичок, набутих 1916 р. в наступі на Трабзон, із урахуванням гіркого досвіду невдалого штурму Дарданелл англійцями та французами, що трапився у 1915–1916 рр. на очах акредитованого тоді поміж союзників-нападників М. Смирнова. Спершу після нічного тралення підходів до протоки, на світанку, коли б сонце сліпило турецьких пушкарів, планувався корабельний артобстріл у пов'язанні з атаками босфорських берегів двома дивізіями. По з'ясуванні проміжних результатів — десантування третьої дивізії з важкою корпусною зброєю. На цій стадії флот міг би втрапити до протоки, а Транспортна флотилія повернулася б по підкріплення двома дивізіями другого ешелону. На четверту добу нападники мали ввійти до Стамбула і на позиції, звідки вдалося б ізолювати Туреччину по Балканах⁵⁹.

В захваті від поведінки Олександра Колчака представники флоту, севастопольських жовнірів, артилеристів і робітників обнародували резолюцію, екзальтовано узагальнивши, що «Росії потрібен вихід у море», а судновий комітет штабного корабля «Георгий Победоносець» у відповідь на міркування Гучкова як «першого військового міністра-громадянина» миттєво підхопив вираз «Вітчизна в небезпеці». Севастопольці з гонором напучували Петроград резонансною настановою «вжити негайно всі заходи для організації ладу, піднесення дисципліни та приборкання типів, подібних до Леніна, котрі агітують проти Тимчасового уряду й вимагають сепаратного миру»⁶⁰.

Місто Севастополь із багатотисячною залогою та Чорноморський флот 28 квітня (11 травня) 1917 р. для стимулювання російської армії на «війну до переможного кінця» пишно виділило майже дві сотні ораторів: моряків, портових працівників і солдатів з головою президії тієї делегації — заангажованим авантюристом Федором (Ефроїмом) Баткиним, рядженим у форму матроса 2-ї статті висуванцем місцевої молодіжної спілки. Цей охотник (охочий) Чорноморського флоту прославився як феноменально талановитий проповідник і за заслуги у збуренні духу військ був прикрашений Георгіївським хрестом 4-го ступеня. Він і його колеги, «словом і ділом» утілюючи девіз «Флот у бій — армія в наступ», кружляли далекими маршрутами з мандатами інспекторів Балтики та фронтів. У Севастополі функції комісара «чорноморської делегації» з вербунку добровольців взяв на себе Георгіївський кавалер лейтенант Костянтин Любі.

4 (17) травня збори делегатів флоту, гарнізону та робітників 340 голосами проти двох десятків (45 утрималось) «категоричною ухвалою» зажадали «недопущення приїзду Леніна до Севастопольського фортечного району й узбережжя Чорного моря». Директиви у цьому стилі циркулювали від Одеси до Кавказу й окупованої частки Анатолії...

Й усе таки соціальна буча завадила манливому штурму околиць Мармурового моря. Симптоматично, що на засіданні того самого дня 4(17) травня розглядалася скарга командира есмінця «Жаркий» лейтенанта Георгія Веселага, що екіпаж не бажав виходити з ним

у море⁶¹. Розібратись у скандальній сварці судно терміново навідав «летючий загін» ЦВК, а Колчак спорядив спеціальну інспекцію під головуванням начальника бригади лінійних кораблів контр-адмірала Лукина за секретарства полковника Пализена та за участі ще двох офіцерів — Євдокимова і Ніколя, а також чотирьох виборних матросів — по одному від дредноута «Свободная Россия», повітряної дивізії, підводної й лінкорної бригад⁶².

Одіозного п'яницю та самодура Вєсьолкіна у севастопольській фортеці заступив 48-річний начальник її штабу генерал-майор Федір Рєрберґ — на два місяці, а з травня комендантом став 46-літній командир лінійного корабля «Евстафий» капітан першого рангу Михайло Остроградський (Остроградський-Апостол) — «свідомий українець», начальник 2-ї лінкорної бригади восени 1917 р., майбутній контр-адмірал, уповноважений порядкувати флотом України навесні 1918 р., товариш міністра морських справ за Директорії Української Народної Республіки⁶³.

«У пошуках, де знайти порятуюнок, де знайти елемент, на який можна покластися, звернулися до українізації, спочатку боязкої, потім ширше та ширше, й незабаром низка кораблів оголосили себе українцями, й маса матросів і офіцерів стала ходити з «жовто-блакитними» стрічками на грудях. З'явилися українські прапори, «спілки», й видавалося, що українізація підносить дух, згуртовуючи, як земляцтво...»⁶⁴ — згадував командир полку Окремої Чорноморської дивізії капітан першого рангу Микола Кришевський. Не випадково Українській Чорноморській громаді передала своє старе приміщення на Нахімовському бульварі Севастопольська рада депутатів армії, флоту та робітників.

Як і стосовно урочистостей 7(20) квітня, комфлоту протегував улаштований Громадою 21 травня (3 червня) демонстрації з масовим збиранням коштів до Українського національного фонду та на Позику свободи, зобов'язавши офіцерів «допомогти організації процесії» директивною повісткою⁶⁵. «Було то справді величаве-гарне, чаруюче, національно-українське святкування Зелених Свят — символічне видовище, яке, на жаль, у Севастополі вже більше не повторилося», — підсумував один із учасників грандіозного шестя,

додавши, що С.Колчак тоді одягла старовинний стрій козачки-полтавки⁶⁶.

Зрештою плани не було реалізовано. Свечин у розпачі шляхетно попросився на передову, коли ввірена йому дивізія, заражена дезертирством далеко не рафінованих кадрів, протягом весни розтанула. Новий начальник її, змалілої до чверті колишнього складу, генерал-майор Йосип Пожарський (у минулому — командир Георгіївського батальйону, майбутній гетьманець, учасник Білого руху, 1919 р. — начальник залоги Харкова, зрештою — емігрант, евакуйований 1920-го з Севастополя) зробив подання про розформування з'єднання⁶⁷. «Я бажав вести свій флот шляхом слави та честі, я бажав дати Батьківщині збройну силу, як я її усвідомлюю, для розв'язання тих завдань, котрі так чи інакше, рано чи пізно розв'язуватимуться, проте безтямний і дурний уряд і знавіснілий дикий (та позбавлений подоби), не здатний вийти з психології рабів народ цього не захотіли»⁶⁸, — за скрутною хвилини спересердя по-ремствував у приватному спілкуванні Олександр Колчак.

15–18 (28–31) травня 1917 р. Одесу й Севастополь, підкреслюючи незрушну повагу до комплоту, відвідав новий військовий та морський міністр Керенський, який передньо, 11(24) травня, дозволив невідкладно карати порушників субординації під час бойових акцій і передовірів виключно вищим чинам прерогативу робити офіцерські призначення, переміщення й відставки. 17(30) числа він санкціонував номінування Сафонова прапорщиком, сам прийняв почесне членство Центрального виконавчого комітету Севастопольської ради депутатів армії, флоту та робітників⁶⁹.

Утім, ініціативність чорноморців потроху занепадала. Підлу чутку, що Колчак, нібито, — «крупний землевласник» («на кшталт пруського аграрія»), заронили заслані з півночі Росії агенти-балакуни⁷⁰. «Внаслідок незначної кількості бажаючих і посиленої контрпропаганди, сформувати ударні батальйони не видається можливим. Піднесення минуло, агітація кращої частини офіцерів і солдат і Центрального Комітету зосталася марною, надії на успіх надалі немає», — 31 травня (13 червня) телеграфував до Ставки М. Смирнов⁷¹.

О. Колчак од Г. Львова домагався персональної ротації собі, тим паче раніше застеріг, що вона є неминучою за форс-мажору: «1) відмова якогось корабля вийти в море або виконати бойовий наказ; 2) зміщення з посади без згоди командуючого флотом когось із начальників окремих частин на вимогу згори чи знизу; 3) арешт підлеглими свого начальника»⁷². Двічі він дарма звертався з цього приводу, та влітку сюжет набув несподіваних обертів: 5 (18) червня на флоті знялася буча, наступної доби мітингова стихія позбавила влади персонально самого командувача, зажадавши його арешту подібно як напередодні затримала помічника командира флотського екіпажу полковника по адміралтейству Грубера (він наполягав на відданні честі) та трьох офіцерів, яким інкримінувалося зберігання «зайвої» зброї⁷³.

«Вважаю, що моя подальша діяльність у Чорному морі, так само як і діяльність начальника мого штабу, надалі не може бути корисною, і для блага Вітчизни необхідно негайне призначити нового командуючого флотом і нового начальника штабу», — телеграмою 6(19) червня конфіденційно переконував міністра-голову Колчак. Із свого боку, Смирнов доповів про інцидент тієї доби «нагору», запропонувавши для виходу зі скрути викликати свого безпосереднього шефа до столиці. Умотивував загрозою ескалації конфлікту.

Як повідав тогочасний флаг-капітан Морського штабу Верховного головнокомандувача О. Бубнов (приятель Олександра Колчака, пізніше — начальник Військово-морського управління Ставки), він, коли не пощастило екстрено розшукати Олександра Керенського, власноруч склав розпорядження за міністра. Ніяк не зваживши на те, що екстремістський репресивний радикалізм не підтримала абсолютна більшість судових і полкових комітетів, Тимчасовий уряд 7(20) червня у різкому тоні офіційно звелів «адміралові Колчаку та капітанові Смирнову, котрі допустили явний бунт, негайно виїхати до Петрограда для особистої доповіді» (передавши командування флотом В. Лукину — заради відновлення «в Чорному морі порядку») й на докір нагадав чорноморцям, що їхній флот «шанувався всією країною як флот свободи і революції»⁷⁴.

Цікаво, що 6(19) числа Колчак просив Верховне головнокомандування повернути до Севастополя «частину делегації, яка перебу-

ває у Петрограді на чолі з Баткиним, а також частину делегації, яка перебуває на фронті»⁷⁵. Фактично визнав, що хибно розпоросив потенціал тих, кого йому тепер не вистачало, щоби запобігти крахові... Натомість преса висвітлювала останні досягнення чорноморців: вдалося знищити ще три сотні моторок і вітрильників із обслуги збройних сил Османської імперії, зруйнувати споруди й сховища кількох ворожих портів і змести берегові батареї, котрі спромоглися на опір⁷⁶.

«Закликаю офіцерів, аби unikнути можливих ексцесів, добровільно підкоритися вимогам команд і віддати їм усю зброю. Віддаю і я свою Георгіївську шаблю, заслужену мною в обороні Порт-Артура. У завданні мені та офіцерам образ не вважаю за можливе звинуватити доручений мені Чорноморський флот, оскільки знаю, що злочинну поведінку нав'язано заїжджими агітаторами. Залишатися на посту командувача флоту вважаю шкідливим і з цілковитим спокоєм чекаю на рішення уряду», — так прощався з Кримом Колчак у наказі, доведеному до підрозділів і розтиражованому газетою «Утро России» 9(22) червня. А здобутий на російсько-японській війні 1904–1905 рр. клинок із золотою рукояткою та «георгіївською» китицею він картинно жбурнув за борт флагмана...⁷⁷.

Швидко передавши свої повноваження начальникові бригади лінійних кораблів контр-адміралу Веніамінові Лукину, комфлоту ввечері 7(20) червня 1917 р. відбув із Михайлом Смирновим, чий обов'язки підхопив капітан першого рангу Олександр Зарин⁷⁸. На севастопольському вокзалі О. Колчака та М. Смирнова проводжали С. Васильковський і чимало морських офіцерів, із яких хтось вигукнув: «Мужність і доблесть усвідомлення обов'язку й честі в усі часи слугували окрасою народів. Ура!»⁷⁹.

З пошани до Колчака чимало офіцерських кают незабаром оздобилося його портретами. У приватній кореспонденції він перед цим стисло, проте об'ємно підбив власний підсумок: «Досі мені вдалося протягом 3-х місяців утримати флот од ганебного руйнування й створити йому ім'я частини, яка зберегла відому дисципліну та організацію.[...]. За 11 місяців мого командування я виконав головне завдання — я здійснив повне панування на морі, ліквідувавши діяльність навіть ворожих підводних човнів»⁸⁰.

Вночі на 8(21) червня Лукин доповів Керенському, що севастопольські «делегатські збори» повністю підкорились вимогам: «1) негайно повернути всім офіцерам зброю, яка є приватною власністю, тобто холодну та вогнепальну не казенного зразка; 2) припинити обшуки та арешти, про всіх підозрюваних повідомляти Центральному Комітетові; 3) негайно виконати розпорядження командувача, котрий працює за участю комісії, обраної делегатськими зборами»⁸¹. Не минуло відтоді й доби як надійшла відповідь: «Радий переконатися, що в Чорноморському флоті, який був завжди оплотом свободи та революції, взяли гору розум і вірне усвідомлення революційного, громадянського та військового обов'язку. Комісія для розслідування виїздить. Про день прибуття її до Севастополя буде повідомлено додатково. Морський міністр Керенський». Наступного дня К. Любі через «чорноморську делегацію» оптимістично запевнив, що «в Севастополі цілковитий спокій» і що набір добровільців до маршових батальйонів триватиме. Відтак за дві доби він підключився до Всеросійського Центрального комітету з організації добровільної революційної армії⁸².

Надзвичайна комісія під керівництвом Олександра Зарудного (майбутнього міністра юстиції, колишнього адвоката Петра Шмідта на судилищі над «очаковцями»), складена з ветерана визвольного руху Катерини Брешко-Брешковської, її товариша по партії есерів Іллі Бунакова-Фундаминського (Фондаминського, Фондамиського) й члена виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів соціал-демократа Миколи Борисова, не забарилася з'ясувати «факти насильницького позбавлення офіцерів зброї, вимоги усунення командувача флоту, відвертих закликів до насильства над представниками влади та, зокрема, відмови команди міноносця «Жаркий» виконувати бойові накази й усунення командою ескадреного міноносця «Керчь» свого командира». Г. Веселаго дочекався відпустки через хворобу⁸³.

Обстеживши чорноморські судна, берегові частини та організації, 26 червня (9 липня) О. Зарудний на зборах у Севастополі уточнив, що його комісія ніскільки не слідча й не каральна, а ознайомча. Прискіпливі колегіальні висновки визначили першопричинами «виникнення непорозумінь» такі досліджені явища: «Після

перевороту все залишилося по-старому, в тому сенсі, що ніхто з офіцерів не був увільненим, хоча між ними багато прихильників старого ладу, котрі налаштовували команди проти себе своїм ставленням». Іншими негативними факторами було визнано відсутність зближення між офіцерами та матросами, недовірливе ставлення до ЦВК, агітація балтійців, що приїздили до Севастополя, а також чутка спростована як абсурд, що офіцери гуртуються в контрреволюційний союз. Насправді з'ясувалося, що обструкція зачепила саме тих прогресистів, котрі за рекомендацією О. Керенського пробували на рівних спілкуватися з підлеглими⁸⁴.

Вгамувавши надміру збурених чорноморців, Зарудний задоволиво відзвітував перед Тимчасовим урядом у Петрограді. Після бесіди з Колчаком лояльно характеризував його постраждалим від бешкетників, підігрітих «анархо-більшовицькими» настроями⁸⁵. Запрошений на урядове засідання до столичного Маріїнського палацу, віце-адмірал доводив, що військо розбещене й обґрунтував альтернативи бедламу — укласти мир або подужати пацифізм, узаконивши страту для приструнчення вояків⁸⁶.

Визивно культивувався позитивною думка про ймовірність вручення державних важелів авторитетному морякові із Севастополя. «Нехай князь Львов поступиться місцем голови в Кабінеті адміралу Колчаку. Це буде міністерство перемоги. Колчак здатен грізно піднести російську зброю над головою німця, і скінчиться війна. Прийде довгоочікуваний мир», — виразно прокламувала настирлива «Маленькая газета» 10 (23) червня 1917 р. Й Павло Мілюков розпочав законспіровані переговори про встановлення в Росії диктатури Олександра Колчака, свого сподвижника по омріяній справі десанту на Босфор⁸⁷.

Надалі, восени 1918 р., вельми далеко від Петрограда — аж у Сибіру — колишній комфлоту стане міністром так званого Тимчасового всеросійського уряду, погодиться на регалії повного адмірала і диктаторське звання Верховного правителя Росії. Піклувався, до речі, про союзницькі договори світової війни, а по її припиненні продовжив на антикомуністичній платформі вкрай криваву громадянську бійню — несамовиту, злу, безжалюну, де йому випало загинути поспіхом розстріляним поза судом...⁸⁸.

1917-го російські «верхи» відіслали таку видатну фігуру за океан: 28 червня (11 липня) Тимчасовий уряд одрядив «до Америки, на вдоволення прохання уряду Північно-Американських Сполучених Штатів для надання флотові республіки даних досвіду ведення морської війни, спеціальну морську місію у складі віце-адмірала Колчака та трьох офіцерів...». У колі тих, хто завізував унікальне рішення, був О. Зарудний (у Петрограді він передньо запевняв О. Колчака, що прикрість, яка спровокувала його відставку, — «плід німецької агентури», улещував повернутися до чорноморців, зглянувши на їхню «більшість кращих елементів»; однак все таки співбесідник не вибачив завданої йому на флоті кривди)⁸⁹.

Після розгрому липневого петроградського повстання, каталізованого більшовиками проти уряду Г. Львова, останнього при владі офіційно замінив О. Керенський. В ролі «міністра-президента» (так сам себе назвав)⁹⁰ він, за сумісництвом військовий і морський міністр, «беручи до уваги жаль, висловлений командами Чорноморського флоту щодо допущених у їхньому середовищі безпорядків», поблажливо задовольнився обтічною сентенцією про потребу «самозреченого подвигу» за безперечної покори властям, «бойовим начальникам флоту»⁹¹. Недбало зігнував струс доти непохитної системи цього роду збройних сил. Її подальша деградація вщерть розвіяла ілюзорні сподівання на реалізацію погодженого в колі Антанти мандата на гегемонію над розлогим регіоном європейсько-азійського суміжжя. Менше ніж за півроку, вже зринувши на висоту Верховного головнокомандування, Керенський канув у розбурхану каламуть хаосу і з воєнної арени, і з політики...

¹ Смирнов М.И. Указ. соч. — С. 78.

² Катков Г.М. Февральская революция. — Москва, 2006. — С. 356–358; Мельгунов С.П. Мартовские дни 1917 года. — Москва, 2006. — С. 229–234; Данилов Ю.Н. Великий князь Николай Николаевич. — С., 2007. — С. 356–358; Рунов В.А., Португальский Р.М. Указ. соч. — С. 166–167.

³ Командующий флотом Черного моря вице-адмирал А.В. Колчак // Крымский вестник. — 1916. — 26.07; Приказ начальника Морского штаба Верховного Главнокомандующего. — 25.06. — № 167; Русские официальные сообщения о войне //

Морской сборник. — 1916. — № 9. — С. 101; Лукин В.К. Значение флота на Черном море (По пережитому в войну 1914–1918 гг.) // Красный флот. — 1922. — № 2. — С. 42; Бубнов А.Д. К истории... — С. 15; *его же*. В царской... — С. 154–157, 189; Морские организации // Морской журнал. — 1934. — № 1. — С. 8–9; Дроков С.В. Александр Васильевич Колчак. — С. 50–51; Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. — Москва, 1994. — С. 287–288; Смирнов А.В. Указ. соч.; Козлов Д.Ю. Управление морскими перевозками в годы первой мировой войны (1914–1917) // Морской сборник. — 2000. — № 11. — С. 79; Верховный правитель России: документы и материалы следственного дела адмирала А.В. Колчака. — Москва, 2003. — С. 19–24; Залеский К.А. Указ. соч. — С. 313–314.

⁴ Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). — Москва, 1925. — С. 24; Хесин С.С. Русский флот накануне Октября (положение, численность, состав) // Исторические записки. — Москва, 1968. — Т. 81. — С. 91. Пор.: «Станом на 13 квітня 1917 р. флот мав 1556 офіцерів, 526 кондукторів, 35487 рядових» (Черноморский флот России. — Симферополь, 2002. — С. 141); «Особовий склад флоту з сухопутними військами, що входили до нього (27787 чол.), налічував 75522 чол.» (*там же*. — С. 143).

⁵ Широкопад А.Б. Черноморский флот... — С. 167.

⁶ Гурко В.М. Царь и царица. — Москва, 2008. — С. 128–129.

⁷ Богданов К.А. Адмирал Колчак. — Санкт-Петербург, 1993. — С. 89, 292.

⁸ Смирнов М.И. Указ. соч. — С. 80–81; Хрусталева В.М. Великий князь Михаил Александрович. — Москва, 2008. — С. 380–401, 516.

⁹ Верховский А.И. Переворот в Севастополе // Русский инвалид. — 1917. — 6.04; *его же*. На трудном перевале. — Москва, 1919. — С. 183–184; Приказ Колчака, сообщающий о февральском перевороте // Революция в Крыму. — Симферополь, 1922. — № 1. — С. 69; Хроника революционных событий в Крыму за 1917–1918 гг. // *там же*. — 1927. — № 1. — С. 189, 192; Жуков В.К. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. — Москва; Ленинград, 1931. — С. 16–20; Семин Г.И. Севастополь. — Москва, 1955. — С. 307–308; Рерберг Ф.П. Вице-адмирал Колчак на Черноморском флоте // Военно-исторический журнал. — 2008. — № 11. — С. 57.

¹⁰ Цит. за: Гончаренко О.Г. Указ. соч. — С. 104.

¹¹ Милюков П.Н. Почему и зачем мы воюем? (Война, ее происхождение, цели и последствия). — Петроград, 1917; От Временного Правительства // Русский инвалид. — 1917. — 7.03; «Р.» Делегация из Севастополя // *там же*. — 17.03.

¹² Новый порядок назначения на высшие командные посты // Речь. — 1917. — 5.04; Первые шаги // Морской сборник. — 1917. — № 3. — С. V–VI; Егоров Н. Борьба за советскую власть на Дунае и Измаильский район в феврале–октябре 1917 года // Красная Бессарабия. — 1928. — № 1. — С. 93–96; Истрати Е.Н. Демократическое движение за мир на Румынском фронте в 1917 году. — Кишинев, 1973. — С. 15, 18–20, 127.

¹³ Громов К., Боголепов С. Примечания // Минувшее. — Москва, 1990. — С. 170–171; Смирнов М.И. Указ. соч. — С. 78–84; Боханов А.Н. Александр Иванович Гучков // Исторические силуэты. — Москва, 1991. — С. 68, 93–96; *его же*. Александр

Иванович Гучков // Россия на рубеже веков: исторические портреты. — Москва, 1991. — С. 80–104; *Думова Н.Г.* Павел Николаевич Миллюков // там же. — С. 208–209; Александр Иванович Гучков рассказывает... // Вопросы истории. — 1991. — № 11. — С. 193; *Сенин А.С.* Александр Иванович Гучков // там же. — 1993. — № 7. — С. 69–88; *Плотников И.Ф.* Александр Васильевич Колчак: Жизнь и деятельность. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 78–84; *Доценко В.Д.* Словарь биографический морской. — Санкт-Петербург, 2001. — С. 178; *Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В.* Указ. соч. — С. 191; *Сокольский Ю.М.* Цари и министры. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 413–429.

¹⁴ *Бубнов А.Д.* В царской... — С. 203–236.

¹⁵ *Семенников В.П.* Ген. Алексеев и Гучков // Монархия перед крушением: 1914–1917. — Москва; Ленинград, 1927. — С. 276–282.

¹⁶ *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 438, 538–539; *Евдокимов С.В.* Указ. соч. — № 8. — С. 71; *Крестьянников В.В.* Офицеры ... — С. 205; Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов. — Симферополь, 2007. — С. 5–31.

¹⁷ *Широкорад А.Б.* Черноморский флот... — С. 168–170.

¹⁸ *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. — С. 14–15.

¹⁹ *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. — Москва, 1988. — С. 145.

²⁰ Конференция союзников в Петрограде в 1917 г. // Красный архив. — 1927. — Т. 20. — С. 46; *Игнатъев А.В.* Внешняя политика Временного правительства. — Москва, 1974. — С. 152–153.

²¹ Кто они? // Маленькая газета. — 1917. — 5.03.

²² *Жуков В.К.* Указ. соч. — С. 15–16, 38–43.

²³ *Шавров А.* Указ. соч. — С. 84–86.

²⁴ *Верховский А.И.* Россия на Голгофе (Из походного дневника 1914–1918 гг.) // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 4. — С. 39.

²⁵ *Дыков И.Г.* Румчерод и борьба за установление Советской власти на Румынском фронте // Исторические записки. — Москва, 1956. — Т. 57. — С. 4–5; *Якупов Н.М.* Большевики во главе революционных солдатских масс: 1917 — январь 1918. — Киев, 1967. — С. 70–71; *Виноградов В.Н.* Румыния в годы первой мировой войны. — Москва, 1969. — С. 201.

²⁶ *Верстюк В.Ф., Осташико Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998. — С. 119; Український національно-визвольний рух: березень — листопад 1917 року. — К., 2003. — С. 338, 344, 956–957.

²⁷ *Михайлик М.* Український національний рух у Криму в 1917 році // Хроніка-2000. — Вип. 34. — К. 2000. — С. 246–247.

²⁸ Дописи // Нова Рада. — 1917. — 18.05.

²⁹ *Михайлик М.* Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. — 1932. — Ч. 7–8. — С. 24.

³⁰ *Трембіцький В.* Чорноморська проблема України // Альманах Українського Народного Союзу 1998. — Парсіпані; Нью Йорк, 1998. — С. 147; *Сергіійчук В.* Український Крим. — К. 2001. — С. 64; *Савченко Г.* Український рух у гарнізонах ро-

сійської армії Кримського півострова у 1917 році // Крим в історичних реаліях України. — К., 2004. — С. 172, 194.

³¹ Савченко Г. Указ. праця. — С. 194.

³² Михайлик М. Український національний рух в Криму...

³³ Колчак А.В. Сообщение в Офицерском союзе Черноморского флота и Собрании делегатов армии, флота и рабочих в Севастополе / Публикация, предисловие и послесловие А. Смирнова // Звезда. — 1994. — № 4. — С. 135–136.

³⁴ Шавров А. Указ. соч. — С. 86–87.

³⁵ Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Указ. соч. — С. 302.

³⁶ Похилевич Д.Л. Указ. праця. — С. 19–20.

³⁷ Смирнов М.И. Указ. соч. — С. 86.

³⁸ Жуков В.К. Указ. соч. — С. 38–43. Докл. про М.Смирнова: Штаб...; Кузнецов Н.А., Лобыцын В.В. Примечания // Бизертинский Морской сборник: 1921 — 1923. — Москва, 2003. — С. 182–183.

³⁹ Семин Г.И. Указ. соч. — С. 247, 314–316; Петлицын С.Л. Корабли революции. — Одесса, 1984. — С. 62; Мельников Р.М. Броненосец... — С. 252; его же. Крейсер... — С. 244; Чикин А.М. Севастополь — летопись времен: 1773–2003. — Севастополь, 2003. — С. 125; Бабкин М.А. Участие духовенства в революционных торжествах // Вестник Московского университета: серия 8 (История). — 2006. — № 1. — С. 70–90; Гончаренко О.Г. Указ. соч. — С. 107–109.

⁴⁰ Лорей Г. Указ. соч. — С. 398, 20.

⁴¹ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 526–527; Лорей Г. Указ. соч. — С. 400; Крестьянников В.В. Указ. соч. — С. 203; Заблоцкий В.П., Левицкий В.А. Первые «Новики» Черноморского флота: Эсминцы типа «Дерзкий» // Морская кампания. — 2008. — № 8. — С. 55.

⁴² Петров М.А. Морская оборона берегов в опыте последних войн России. — Ленинград, 1927. — С. 197; Доценко В.Д. Балтийский и Черноморский флоты в первой мировой войне // Морской сборник. — 1994. — № 9. — С. 42. Пор.: «За рік, з липня 1916-го по липень 1917 року, Чорноморський флот учинив біля Босфору 17 мінних постановок і виставив 4000 мін різних зразків...» (Штаб... — С. 27).

⁴³ Обзор военных действий // Всероссийский Земский Союз: Бюллетень комитета Юго-западного фронта / На правах рукописи. — 1916. — № 41. — С. 2; Приказ начальника Морского штаба Верховного Главнокомандующего. — [Без места] 1916. — 7.12. — № 456; Русские официальные сообщения... — 1917. — № 4. — С. 135–138; Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. — 1917. — № 5–6 — С. 172; Крестьянников В.В. Указ. соч. — С. 189, 201–202, 208.

⁴⁴ Шавров А. Указ. соч. — С. 85.

⁴⁵ Новицкий В. Указ. соч. — С. 171–172; Иванов П.Н. Крылья над морем. — Москва, 1972. — С. 9; Дорохов А. Рождение авиации южных морей (Из истории ВВС Черноморского флота) // Морской сборник. — 1981. — № 8. — С. 56; Масленников Б.Г. Морская карта рассказывает. — Москва, 1986. — С. 194, 329; Авиация в России. — Москва, 1988. — С. 296–302. Цветков И.Ф. Комментарии... — № 3. — С. 127–128; Волков С.В. Русский офицерский корпус. — Москва, 1993. — С. 144; Бережной С.С. Указ. соч. — С. 42; Герасимов В.Л. Создание нового рода сил флота //

Военно-исторический журнал. — 2002. — № 12. — С. 70; *его же*. Создание системы подготовки авиационных кадров флота в годы первой мировой войны // *там же*. — 2003. — № 7. — С. 32–37; *его же*. «Почти два года командую силами флота, пребывали в неустанных трудах и опасностях // *там же*. — 2004. — № 8. — С. 50–55; Алтабаева Е.Б. Смутное время: Севастополь в 1917–1920 годах. — Севастополь, 2004. — С. 31–32.

⁴⁶ Приказ начальника... — 13.11. — № 388; *там же*. — 31.12. — № 484; Залуцкий Г.В. Выдающиеся русские летчики. — Москва, 1953. — С. 7–30; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 534–536, 540–544; Анальков Ю.В. Указ. соч. — С. 20; Яворская И.Е. Ефимов Михаил Никифорович // Севастополь: Энциклопедический справочник. — Севастополь, 2000. — С. 195–196; Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В. Указ. соч. — С. 131; Морские судьбы за границей. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 78; Строгонов А.А. Указ. соч. — С. 74; Герасимов В.А. Авианесущие корабли русского военного флота // Военно-исторический журнал. — 2004. — № 2. — С. 30–32; *его же*. «Сформировать в Балтийском и Черноморском флоте по одной воздушной дивизии» // Исторический архив. — 2004. — № 3. — С. 103, 108; Рохмистров В.Г. Авиация великой войны. — Москва, 2004. — С. 655; Широкоград А.Б. Указ. соч. — С. 170; Чикин А.М. Севастополь... — С. 182–183.

⁴⁷ Русско-американское сближение // Речь. — 1917. — 11.04; Игнатъев А.В. Указ. соч. — С. 153; Алексеев М. Военная разведка России: Первая мировая война. — Книга 3. — Часть 2. — Москва, 2001. — С. 342, 372.

⁴⁸ Русские официальные сообщения... — 1917. — № 5–6. — С. 112–116, 127; *там же*. — № 7. — С. 89–90; Новицкий В. Указ. соч. — С. 183.

⁴⁹ Бубнов А.Д. К истории действий... — С. 22; Чернушевич А.М. На Дунайских гирлах // Морские записки. — 1943. — № 5. — С. 156–159; Брусилов А.А. Мои воспоминания. — Москва, 1963. — С. 275–278; Крестьянников В.В. Офицеры... — С. 180, 183, 208–209.

⁵⁰ Підраховано за: Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 521–525.

⁵¹ Крестьянников В.В. Офицеры... — С. 210.

⁵² Золотарев В.А., Козлов И.А. Три столетия Российского флота, 1914–1941. — Москва; Санкт-Петербург, 2004. — С. 109; Монастырев Н.А. На «Морже» // Бизертинский Морской сборник... — С. 39–45; Стрельбицкий К. Примечания // *там же*. — С. 46; Лорей Г. Указ. соч. — С. 400–401; Алексеев И.В., Гончаров А.С., Заблоцкий В.П. Подводные лодки типа «Морж» // Морская кампания. — 2006. — № 3. — С. 29–31, 38–39.

⁵³ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 545–547. Докладна таблиця чорноморських (почасти з дунайськими та прутськими) потоків вантажоперевезень і переміщення військ водним транспортом, підлеглим О. Колчаку, од середини березня по липень 1917 р.: Лукин В.К. Значение флота... — С. 46.

⁵⁴ Революция в Петрограде // Морской сборник. — 1917. — № 8. — С. 68. Див. також: Октябрь на Николаевщине. — Николаев, 1927. — С. 9–15; Юрковский Н.К. Революционный эсминец «Керчь» // Судостроение. — 1978. — № 11. — С. 55–58; Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф. Указ. соч. — С. 117–118; Зубов Б.Н. Указ. соч... — С. 360.

⁵⁵ Див.: Федор Раскольников о времени и о себе. — Ленинград, 1989. — С. 348–371; *Ширококорд А.Б.* Чудо-оружие Российской империи. — Москва, 2005. — С. 364.

⁵⁶ *Ширококорд А.Б.* Черноморский флот... — С. 172–173.

⁵⁷ Див.: *Шигин В.В.* Босфорская операция осталась на бумаге // Военно-исторический журнал. — 1995. — № 1. — С. 60–66; *Емец В.А.* Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). — Москва, 1999. — С. 345–349; *Уорт Р.* Антанты и русская революция. 1917–1918. — Москва, 2006. — С. 32–75.

⁵⁸ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января — 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции издаваемый И.В.Гессеном. — Т. 10. — Берлин, 1923. — С. 204; *Кришевский Н.Н.* Указ. соч. — С. 73.

⁵⁹ *Бубнов А.Д.* В царской... — С. 197–202. Пор.: *Квашнин-Самарин Е.* Операция наступления Черноморским флотом на Босфор (Докладная записка, поданная Начальнику Морского Генерального Штаба 4 сентября 1915 года) // Зарубежный морской сборник. — 1929. — № 6. — С. 31–42; *Данилов Ю.Н.* Письмо в редакцию // Зарубежный морской сборник. — 1931. — № 13. — С. 24–35; *Калачов В.* Стратегическая оценка возможностей блокады Босфора Черноморским флотом и десантной операции в его окрестностях в войну 1914–1918 гг. // Морской сборник. — 1926. — № 7. — С. 27–45; *Сорокин А.И., Краснов В.Н.* Корабли проходят испытания. — Ленинград, 1985. — С. 99; *Шигин В.В.* Указ. соч.; *Айрапетов О.Р.* На Восточном направлении: Судьба Босфорской экспедиции в правление Николая II // Последняя война императорской России. — Москва, 2002. — С. 243–252.

⁶⁰ *Морской Н.* Кто такой Колчак? — Киев, 1919. — С. 5; *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. — С. 19–25; *Стефанів З., Шрамченко С., Гнатевич Б.* Доба Гетьманщини // Історія українського війська. — Львів, 1936. — С. 441; *Агеев А.* Военный теоретик и военный историк А.А.Свечин // Военно-исторический журнал. — 1978. — № 8. — С. 126; *Цветков И.Ф.* Гвардейский крейсер «Красный Кавказ». — Ленинград, 1990. — С. 114; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 871.

⁶¹ Про Г. Веселага див.: *Куратовская М.* На пути к Октябрю (Воспоминания): О настроениях в Черноморском флоте перед Октябрем 1917 г. // Красный флот. — 1923. — № 11–12. — С. 81–82; *Волков С.В.* Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. — Санкт-Петербург; Москва, 2002. — С. 74; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 178.

⁶² *Жуков В.К.* Указ. соч. — С. 46–56; *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. — С. 27–30. Про Ф.Баткина докл.: Награждение матроса Баткина // Война и мир. — 1917. — 15.07; *Богатырев В.Н.* Организация политической работы в Вооруженных силах России в марте–октябре 1917 года // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 10. — С. 52, 55; *Крестьянников В.В.* Севастопольская городская организация партии социалистов-революционеров в 1917 г. // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 174; [*Крестьянников В.В.*] Комментарии к тексту // Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов. — Симферополь, 2007. — С. 533.

⁶³ Мельников Р.М. Крейсер... — С. 242; Рерберг Ф.П. Указ. соч. — № 12. — С. 59, 64. Про М.Остроградського див. ще: Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці // Військо України. — 1993. — Ч. 4. — С. 32–33, 38; його ж. Українська військово-морська політика в Криму 1917–1918 рр. // Хроніка... — С. 255; [Миرونенко О.М.] Чорноморський флот за доби останнього гетьманату // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 431–432; Чорноморський флот... — С. 176; Строгонов А.А. Указ. соч. — С. 34, 149–150; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. — Т. 1. — К., 2006. — С. 135, 626; там само. — Т. 2. — С. 613–614; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України... — С. 150; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К., 2007. — Т. 1. — С. 319 (армійці українськомовні біографічні довідники чомусь тотожно не вказують найзначніші судна, якими він командував: крейсер «Память Меркурия» та лінокор «Евстафий»).

⁶⁴ Кришевский Н.Н. Указ. соч. — С. 75–88.

⁶⁵ Похилевич Д.Л. Указ. праця. — С. 23–24.

⁶⁶ Христич Я. Українські Зелені Свята у Севастополі (Спогад учасника) // Дорогоказ. — 1969. — Ч. 24. — С. 10.

⁶⁷ Кришевский Н. Указ. соч. — С. 91–94.

⁶⁸ Спирин Л.М. Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. — Москва, 1987. — С. 230.

⁶⁹ А.Ф. Керенский на Черном море // Русский инвалид. — 1917. — 19.05; Морской Н. Указ. соч. — С. 5–6; Платонов А.П. Чорноморський флот в революції 1917 г. и адмирал Колчак. — Ленинград, 1925. — С. 77–95; его же. Февраль и Октябрь в Чорноморском флоте. — Севастополь, 1932. — С. 35–45; Тарпан Г. Боевые страницы Чорноморского флота. — Москва; Ленинград, 1929. — С. 21–29; Жуков В.К. Указ. соч. — С. 56–60; Вольський С. Чорноморские моряки в период подготовки к установлению Советской власти в Одессе (февраль–октябрь 1917 г.) // Сборник трудов кафедр общественных наук Одесского института инженеров морского флота. — Одесса, 1957. — Выпуск 14. — С. 27; Гречанюк Н.М., Попов П.И. Моряки Чорноморского флота в борьбе за власть Советов. — Симферополь, 1957. — С. 13, 40, 49; Сьомін Г.І. Революційний Севастополь. — К., 1958. — С. 134; Верховский А.И. На трудном... — С. 159–253.

⁷⁰ Протоколы... — С. 231–232; Квакин М.В. Между белыми и красными: Русская интеллигенция 1920–1930 годов в поисках третьего пути. — Москва, 2006. — С. 343.

⁷¹ Похилевич Д.Л. Указ праця. — С. 29.

⁷² Смирнов М.И. Указ. соч. — С. 82.

⁷³ Жуков В.К. Указ. соч. — С. 63–65; Похилевич Д.Л. Указ праця. — С. 29.

⁷⁴ Бубнов А.Д. В царской... — С. 239–241; Косенко О.Н., Козлов Д.Ю. Вице-адмирал А.В. Колчак: «Считаю, что моя дальнейшая деятельность в Черном море... не может быть полезна» // Военно-исторический журнал. — 2008. — № 1. — С. 24–25.

⁷⁵ Похилевич Д.Л. Указ. праця. — С. 29.

⁷⁶ О событиях в Севастополе // Русский инвалид. — 9.06; Севастопольские события и адмирал Колчак // *там же*. — 10.06; Морские вести // Современное слово. — 1917. — 7.06; Набег на турецкое побережье // Война и мир. — 1917. — 8.06; События в Севастополе // *там же*. — 9.06; *Новицкий В.* Указ. соч. — № 7. — С. 142.

⁷⁷ Протоколы... — С. 233; *Жуков В.К.* Указ. соч. — С. 66; *Громов К., Боголепов С.* Указ. соч. — С. 171–172; *Рерберг Ф.П.* Указ. соч. — № 12. — С. 64. Пор.: *Дроков С.В.* Указ. соч. — С. 57; *Крупина В.О.* Указ. праця; *Кузнецов Н.А.* Александр Васильевич Колчак. — Москва, 2007. — С. 18–19; *Косенко О.Н., Козлов Д.Ю.* Указ. соч. — С. 26; Черноморский флот // Южная мысль. — 1917. — 29.07; *Сьомін Г.І.* Вказ. праця. — С. 134–135. Про О.Колчака докл.: *Иоффе Г.З.* Колчаковская авантюра и ее крах. — Москва, 1983; Колчак Александр Васильевич — последние дни жизни. — Барнаул, 1991; Адмирал Александр Васильевич Колчак. — Москва, 1992; Ученый и диктатор (А.В. Колчак) // История России в портретах. — Смоленск; Брянск, 1996. — Т. 2. — С. 89–111; «Земли Санникова не существует» — заявил лейтенант А.Колчак на ученом совете Императорского русского географического общества в январе 1906 г. // Морской сборник. — 2000. — № 6. — С. 82–86; *Плотников И.Ф.* Александр Васильевич Колчак: Исследователь, адмирал, Верховный правитель России. — Москва, 2003; Восточный фронт адмирала Колчака. — Москва, 2004; *Мельгунов С.П.* Трагедия адмирала Колчака. — Москва, 2004; *Козлов Д.Ю., Подсобляев Е.Ф., Грабовский В.Ю.* «Должен признать... что к делу развития морской силы Колчак имел громадное влияние» // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 2. — С. 28–36; *Флеминг П.* Судьба адмирала Колчака: 1917–1920. — Москва, 2006; *Усенко П.Г.* Чорноморський флот у перші місяці командування Олександра Колчака (липень–грудень 1916 р.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. 17. — К., 2010. — С. 171–189.

⁷⁸ Черноморский флот... — С. 149–151; Штаб... — С. 30; *Косенко О.Н., Козлов Д.Ю.* Указ. соч. — С. 25–26.

⁷⁹ *Смирнов М.И.* Указ. соч. — С. 93.

⁸⁰ *Шавров А.* Указ. соч. — С. 88; *Дроков С.В.* Указ. соч. — С. 56–58; *Князев В.В.* «Жизнь для всех и смерть за всех». — Тюмень; Кирово-Чепецк, 1991. — С. 8–11; *Керенский А.Ф.* Россия на историческом повороте // Вопросы истории. — 1991. — № 1. — С. 180–181; *Богданов К.А.* Указ. соч. — С. 112, 292; *Плотников И.Ф.* Указ. соч. — С. 99–108; Верховный правитель... — С. 44–48; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. — С. 15–19, 27–35.

⁸¹ События в Севастополе // Современное слово. — 1917. — 9.06.

⁸² К событиям в Севастополе // *там же*. — 10.06; В Черноморском флоте // *там же*. — 10.06; *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 190.

⁸³ Черноморский флот... — С. 149–151; Штаб... — С. 30; *Косенко О.Н., Козлов Д.Ю.* Указ. соч. — С. 25–26.

⁸⁴ *Жуков В.К.* Указ. соч. — С. 68–69; *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. — С. 6; *Сьомін Г.І.* Вказ. праця. — С. 134–135; *Хесин С.С.* Октябрьская революция и флот. — Москва, 1971. — С. 309.

⁸⁵ *Спирин Л.М.* Указ. соч. — С. 177.

⁸⁶ *Смирнов М.И.* Указ. соч. — С. 93–94; Журналы заседаний Временного правительства. — Москва, 2002. — Т. 2. — С. 251; Верховный правитель... — С. 51; Приказ по флоту и морскому ведомству // *Война и мир.* — 1917. — 28.07.

⁸⁷ *Думова Н.Г.* Кадетская партия... — С. 171–172.

⁸⁸ Про нього див. іще: *Усенко П.Г.* У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О. Колчака (23 лютого — 7 червня 1917 р.) // *Український історичний журнал.* — 2010. — № 2. — С. 116–136.

⁸⁹ *Протоколы...* — С. 236, 242; *Журналы...* — С. 458.

⁹⁰ *Керенский А.Ф.* Россия в поворотный момент истории. — Москва, 2006. — С. 284.

⁹¹ Приказ по флоту и морскому ведомству // *Война и мир.* — 1917. — 28.07.

VI. Згортання бойових дій 1917 р.

1917 р. до Чорноморського флоту Росії, де помітно увиразнювалися українські національно-визвольні тенденції¹, входили багатопарові плавальні засоби, базовані головним чином по севастопольських бухтах, а також в Одесі, Миколаєві, Батумі, румунському порту Суліна й окупованих 1916 р. турецьких містах Трабзон (Трапезунд), Різе та інших².

Найпотужнішим у цій могутній армادі став величезний, сливе 170-метровий, дредноут «Свободная Россия» — перейменований після Лютневої революції лінійний корабель «Императрица Екатерина Великая» зі 1220-особовим штатом. Споруджений Товариством миколаївських заводів і корабелень «Наваль» він мав 24000-тонну водомісткість. Могутній флагман із дванадцятьма 305-міліметровими (дванадцятидюймовими) і двадцятьма 130-міліметровими гарматами, дрібнішою артилерією, чотирма кулеметами і чотирма торпедними апаратами встиг за менш як дворічну експлуатацію придатися до наскоків на морські комунікації та узбережжя Османської імперії, прикриття мінно-загородних і розвідувальних заходів решти флотських сил, а також підключитися до наступальних операцій Кавказького фронту³. Досить було його присутності неподалік маршрутів військових перевезень, щоби пригасити будь-які ворожі зазіхання.

Схожі функції покладалися принагідно й на менші за розмірами і дещо гірше оснащені лінійні кораблі-панцирники «Иоанн Златоуст», «Евстафий», «Три Святителя», «Ростислав» та «Борец за свободу». Ці судна тісно взаємодіяли з лінкорами-ветеранами «Георгий Победоносец» і «Синоп» (на них розміщувалися штаби: відповідно всього флоту та дунайського загону), крейсерами «Очаков» («Кагул»), «Память Меркурия», «Алмаз», ескадреними міноносцями, міноносцями, тралерами, канонерськими та підводними човнами, профільними літаконосцями-гідрокрейсерами тощо⁴.

Приналежна флотові авіація зіперлась на спостережні пункти — для нагляду, оповіщення та зв'язку. Надійною була й артилерійська берегова оборона: майже півсотні батарей від пункту Олинька на Георгіївському рукаві Дунаю до Очаківської, Севастопольської та Михайлівської фортець, гармати у Різе й Трабзоні⁵.

Системно ущільнювали захист флоту та контрольованого ним узбережжя мінні поля — і «засіяні» задля безпосередньої охорони власних портів (у сусідстві з ними), і так звані «активні», застосовані для блокади ворога на його терені: пастки таємно закладались навпроти місць дислокації військово-морських сил Туреччини та Болгарії, зміцнених німецькими союзниками, у першу чергу — при Босфорі та Варні. Через це до чорноморської акваторії від літа 1916-го навіть не потикався найбільший стамбульський лінійний крейсер «Jawuz Sultan Selim». А легкий крейсер «Midilli» використав цей час для заміни свого первісного 105-міліметрового калібру на солідніший, 150 мм.

Як на регулярні рейди севастопольських субмарин заради вполювання надводної здобичі, так і на походи ескадри під орудою командувача флоту віце-адмірала Олександра Колчака ефективною з турецького боку реакцією раз по раз у цій кампанії застосовувалася більш або менш ефективна бомбова контратака нападників із повітря. Поодиноким епізодом залишився перехід навесні із Константи до Босфору 6 моторних тралерів, знову ж таки під опікою німецьких літаків. Першим зі Стамбула піти в Чорне море того року, 17(30) травня, наважився малий підводний човен UB-14. Він доправив на Кавказ трьох агентів, потопив під східним берегом вітрильник «Керасунда» із сіллю й повернувся назад рівно за два тижні⁶.

Саме на цю пору політична веремія в Севастополі призвела до раптового усунення з європейської воєнної арени О. Колчака із начальником його Чорноморського штабу М. Смирновим⁷. Від червня уже нові провідники на чолі з В. Лукіним переймалися підготовкою важливої операції з насичення основної протибосфорської мінної загородини, що намічалася на 13(26) число того місяця⁸. Втім насущні наміри було порушено...

Ввечері 10(23) червня «Midilli» поринув до простору між Дунаєм та островом Зміїний (Фідонісі). Мінні банки навпроти річкової дельти були цим крейсером устатковані проти ночі наступної доби, а під ранок 12 (25) червня він завдав удару чи не найслабшій ланці в обороні чорноморців — Зміїному, де погромив артилерійську батарею, станцію бездротового телеграфу й маяк. Корабельний десант прочесав гарнізонні споруди, підірвав рештки гармат, заво-

лодів кулеметами та полонив одинадцять осіб, а під поверхнею води у напрямку на південний схід прибульці розмістили вибухівку, на котру менш як за тиждень, 17(30) червня, наразився 640-тоннажний ескадрений міноносець «Лейтенант Зацаренный», котрий транспортував острівну залозу з обладунками для відбудови. Розборсане на шматки судно погребло в пучині 34-х матросів із 3-ма офіцерами. «Колчак пішов, «Бреслау» прийшов», — гірким афористичним пасажем екс-глава дипломатичного відомства Павло Мілюков, сам од травня без урядового портфеля, ущипливо заплямував зустрінуті катаклізми⁹.

12(25) червня перетнулися шляхи «Midilli» та чорноморської ескадри, виведеної, щоб усе ж укласти заздалегідь уготовані для Босфору міни. Легкому крейсеру довелося на своєму зворотному шляхові за димовою завісою ховатися від переслідувачів — лінкора «Свободная Россия» та есмінців «Гневный» і «Счастливый». Ні постріли «Гневною», який під брейд-вмпелом командуючого першим дивізіоном ескадрених міноносців капітана 2-го рангу Валентина Бубнова вистежив ворога, ні дев'ять залпів дредноута, який інтенсивно напасів на втікаючий крейсер і мчав за ним понад 5 годин, не увінчались успіхом. Жодного разу не влучив і «німець», хоча за п'ять хвилин зробив дванадцять залпів з відстані до 16 км і приблизно через півтори години — ще три (всі в «дуелі», на яку змушував «Гневный»)¹⁰.

По гонці під Босфором севастопольцям удалося підсумково додати феноменальну за обсягом 880-зарядну порцію до мінної смуги навпроти протоки¹¹. Паралельно на Дунаї чорноморці знищили вороже озброєне судно, розвідники вчинили набіг на спостережний пункт, зруйнували його і на зворотному шляхові пустили на дно болгарський катер, захопивши з нього вцілілу частину екіпажу¹².

Вночі на 23 червня (6 липня) десант на трьох катерах удерся до болгарського табору біля лиманного озера Разелм (Разім, Разін), під обстрілом зорієнтувався на місцевості й поколов 12 солдатів, захопивши двох полонених, кулемет, затвор польової гармати. Як сповістило Петроградське телеграфне агентство, 25 червня (8 липня) вказані мобільні плавзасоби піддавались атаці німецьких пілотів,

але успішно зманеврували під прихистом зеніток і відбилися єдине з подряпиною від розриву бомби.

5(18) липня було обнародовано повідомлення, що 50-особова пошукова «партія» полковника військово-морського судового відомства Михайла Жебрака (володаря Георгіївської зброї, інваліда з ураженою на російсько-японській війні 1904–1905 рр. ногою) хвацько висадилась з річкового рукава до села Дунаєвець. Більшість вояків із дислокованих там двох ворожих рот опинилась у полоні, решта загинула чи розбіглася, після чого трофеями було взято гармату, два кулемети й різноманітне майно. 11 виконавців цього завдання (в тому числі — три офіцери) зазнали поранень. За вчинені дії командири катерників лейтенант Цитович, прапорщик Шкерберг і підпоручик за адміралтейством Поборчий, а також ще двоє офіцерів їхнього дивізіону — Олександр Лук'янов і Микола Головачов — удостоїлися орденів святого Георгія 4-го ступеня¹³.

А найгрізнішою відповіддю на напад «Midilli» стало 6(19) липня 1917 р. урочисте прибуття до Севастополя дредноута «Воля» під орудою каперанга Володимира Ульянова. Передньо про підняття Андріївського прапора на цьому 168-метровому гіганті водомісткістю 22 600 т, котрий був споруджений на миколаївських теренах Російського суднобудівного товариства (тоді вже об'єднаного з «Навалем»), уряду в Петрограді спеціально доповів тимчасово керуючий морським міністерством лейтенант Володимир Лебедев, і за підписом міністра-голови Георгія Львова особовий склад судна було привітано «з повною вірою, що ця нова бойова одиниця революційного російського флоту доблесно виконає свій обов'язок перед революцією та країною у боротьбі за великі ідеали російської демократії». Така акцентованість «російського» — з підтекстом: у Миколаєві «Воля» тримала український прапор і тільки через те, що не знайшлось офіцера, який би зміг довести дредноут з цією атрибутикою до Севастополя, екіпаж під ультимативним пресом погодився на парадний Андріївський стяг, але на другій артвежі закріпив жовто-блакитне полотнище¹⁴. У Севастополі «Воля» гаряче привітала наказ О. Керенського про українізацію балтійського крейсера «Светлана», національні поривання підтримали «Завидный», «Пам'ять Меркурия» тощо.

5–7 (18–20) липня севастопольці превентивно приточили перед Босфором ще кілька сот мін. Того місяця прапорщик по адміралтейству Сигізмунд Садовський заслужив Георгіївську зброю «за постановку мінної загороди в безпосередній близькості від неприятеля», а поручик Олександр Михайлов — «за успішно вчинені повітряні розвідки» (цей сміливець-авіапостерігач за місяць помер од ран і помертно був нагороджений орденами святого Станіслава 1-го ступеня з мечами та святої Анни 3-го класу з мечами і бантом).

Тиллові османської армії між Босфором і Тиреболі влітку раз-по-раз докучали диверсійні чорноморські підрозділи чисельністю до 30 багнетів. Під прикриттям міноносців «Строгий» і «Сметливый» саме такий рій форсував р. Каршут-Дараси, знешкодив турецький форпост, у річковому гирлі полонив 22 душі, в тому числі офіцера, після чого тралер № 224 зі спецзагону кораблів висадив під Орду 328-особову партизанську партію, котра зруйнувала пристань, моторну майстерню, ще кілька будинків.

Непересічні події трапились у житті двох юнаків, які встигли стати вправними воїнами. Гардемарин Йосип Колларо влітку отримав аж два Георгіївських хрести: 4-го ступеня — у червні, 3-го ступеня — у липні (за «участь 1916 р. у десантах в тилу неприятеля»), а юнкер флоту Георгій Кондагурі (Кондогурі), за знищення артвогнем 12(25) грудня 1916 р. ворожих плавзасобів на Дунаї прикрасившись Георгіївським хрестом 4-го ступеня, у вересні 1917-го був номінованим мічманом¹⁵.

7 (20) липня 1917 р. за сприяння чорноморців і сформованої Дунайської флотилії вперед до Добруджі рушив Румунський фронт, але за п'ять днів наступ урвав наказ військового та морського міністра Олександра Керенського, бо на сусідньому Південно-Західному фронті головний удар захлинувся. Верховним головнокомандувачем замість генерала від кавалерії Олексія Брусилова став амбітний генерал од інфантерії Лавр Корнілов, щойно з командармів висунутий начальникувати фронтом і, за відсутності в нього масштабних перемог, гучно рекламований «першим солдатом Тимчасового уряду» (саме він, у березні 1917-го очоливши Петроградський військовий округ, арештував у Царському Селі затриману царицю Олександрю Федорівну).

6(19) липня Тимчасовий уряд для «порятунку революції» вирішив притягати до суду злісних порушників режиму збройних сил, щоби карати за державну зраду всіх, хто закликає військовиків не виконувати закони та відповідні розпорядження властей. Після цього, 8(21) числа О.Керенський видав наказ, який було прочитано на судах, у всіх ротах, батареях, ескадронах, сотнях і командах, «встановити у військах дисципліну, виявляючи революційну владу повною мірою». Відтак дозволялося «для порятунку армії» не зупинятися перед застосуванням якнайжорсткіших заходів¹⁶.

19 липня (1 серпня) очолити Чорноморський флот було доручено 38-літньому командуючому під брейд-вимпелом мінною бригадою капітанові першого рангу Олександрю Немитцю (народженому в с. Котюжани Хотинського повіту Бессарабської губернії, колишньому захисникові сотень ув'язнених для притягнення до криміналу флотських бунтарів 1905 р.) з підвищенням у контр-адмірала. Він у кризових колізіях 1917 р. солідаризувався із Севастопольською радою військових і робітничих депутатів, складеною з 263 соціалістів-революціонерів, 22 меншовиків, 10 більшовиків і 100 безпартійних.

Автор датованої 1912 р. концепції для чого в Мрамуровому морі «Росії слід оволодіти обома протоками», О. Неміць 1917 р. особливо заопікувався босфорським напрямом і, так би мовити, проміжним плигом армійського корпусу до Добруджі. Ось його спомин: «Я обрав начальника штабу (адмірала М. Сабліна), прийняв у Чорному морі флот і слідом за тим був у нового Верховного головнокомандувача. Те, що він мені сказав, цілком мене задовольнило: 1) на австро-германському фронті оборона; 2) на чорноморському — наступ і здобуття проток і Константинополя; 3) тверді заходи задля забезпечення воїнської дисципліни; 4) розв'язавши константинопольську задачу, негайно — мир із Німеччиною. Нарешті єдино вірний для Росії в цій війні план кампанії було накреслено Верховним головнокомандувачем. «Краще пізно, ніж ніколи», проте чи не пізно? Наскільки я збагнув тоді генерала Корнілова, він вірив, що ще можна знайти вихід. Вірив і я. Я розпочав готувати операцію й флот до неї»¹⁷.

29 липня (11 серпня) телеграфом із Морського штабу Немитцю надійшла директива главковерха: «Підготувати до 1 березня 1918 року транспортні засоби Чорного моря для здійснення Босфорської операції, вживши заходи для збереження у повному обсязі вантажобігу Чорним морем у період підготовки до операції, для чого розгорнути й створити знову каботажні засоби для вантажних операцій у північно-західній частині моря. До жовтня місяця 1917 року підготувати необхідні транспорти та десантні засоби для здійснення, якщо ситуація дозволить, одним армійським корпусом десантної операції в районі Добруджі. Відповідно до цього вести підготовку флоту та необхідних для операції спеціальних засобів. Корнілов». Копію одержав начальник вантажних перевезень Чорним і Азовським морями віце-адмірал Олександр Хоменко¹⁸.

Слід наголосити, передньо в Антанті було узгоджено, що Константинополь (Стамбул) із Мармуровим морем і протоками Босфор та Дарданелли, а також навколишніми материковими землями й деякими островами відійде до Росії. Проте цього не сталося. Знову втрутилися політичні чинники¹⁹.

8 (21) серпня 1917 р. одеський загальноматроський мітинг емоційно дав відставку організатору й провідникові Транспортної флотилії чорноморців О. Хоменку. Того самого місяця капітан першого рангу Михайло Римський-Корсаков (од кінця 1916 р. — командир корабля «Три Святителя») очолив Миколаївський порт. З протилежного боку теж трапилася заміна: турецького флагмана Вільгельма Сушена в оттоманській службі заступив інший німецький віце-адмірал Губерт фон Ребейр-Пашвиць²⁰.

Та чи не найбільша несподіванка сталася 27 серпня (9 вересня), коли Тимчасовий уряд звинуватив Л. Корнілова у спробі «встановити державний лад, котрий суперечить революції», й 2(15) вересня заарештував за претензію на диктаторство (був інтернований разом із начальником штабу Верховного головнокомандувача генерал-лейтенантом Олександром Лукомським). Репресій зазнали і головком Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Генерального штабу Антон Денікін із найближче підлеглими йому по службі прибічниками «твердої руки» та недавній керівник військового й морського

відомств Олександр Гучков — натхненник «корніловщини» як чинника боротьби проти «хаосу й анархії»²¹.

Главковерхом зробився цивільний Олександр Керенський, начальником його штабу — одностудець Корнілова генерал од інфантерії Михайло Алексеев, морським міністром Російської республіки — контр-адмірал Дмитро Вердеревський, відомий як «учений офіцер», який затим, 20–24 жовтня (2–6 листопада), пристав до аргументів нового військового міністра генерал-майора Олександра Верховського щодо виведення розхитаної держави з війни. М. Алексеев 5(18) вересня 1917 р. відкараскався відповідальності, поступившись посадою перед 40-літнім генерал-лейтенантом Миколою Духоніним, випускником київського кадетського корпусу 1894 р.²².

Гірко подивувався занепадові Чорноморського флоту, навіть угледівши «значно краще того, що було на Балтиці», переведений до Севастополя капітан військово-морського судового відомства Борис Лазаревський — син Шевченкового друга Олександра Лазаревського: «Я поїхав одрекомендуватися начальникові штабу Сабліну на «Георгій Победоносець», жалюгідний, припнутий без машини до бочки корабель. [...] Стукали друкарські машинки, пахло борщем, вістові матроси та штаб-офіцери сиділи в приймальні разом... Штовхалися цивільні, й ані в кого й анічого не можна було домогтись. Якийсь піхотний офіцер видавав посвідчення. Адмірал Саблін мене прийняв і вислухав. Обличчя його, мученицьке й жовте, не дивувалось, не раділо й не журилося... Це була вельми дужа духовно та чесна людина, котра погодилася, схоже, на всі компроміси, аби будь-що врятувати честь прапора. Таким було моє перше враження, таким воно виявилось і насправді... Немов після похорон повернувся я до себе на «Алмаз»»²³.

Химерна доля «чорноморської делегації», з весни 1917 р. вербованої з бажаючих іти на бій у поміч Ставці Верховного головнокомандування та Тимчасовому уряду. Вона зажила й особливої репутації за жертвну відвагу деяких її членів у фронткових атаках на ворога, й сумної слави агітаційними виступами на виділені цим активістам солідні гроші. Голова делегатської президії талановитий оратор, але, власне, авантюрист Ф. Баткин, удостоєний Георгіївського хреста 4-го ступеня за заслуги у пропаганді «війни до пере-

можного кінця», довжелезними барвистими текстами звітував про численні «привітання та програмні промови», виголошені по «величезних мітингах» і закликав севастопольців готувати свіже поповнення когорта посланців, «бо, може, їх треба буде спрямувати до Одеси й на фронт», але влітку помічник Керенського в Морському міністерстві капітан першого рангу Борис Дудоров одержав прохання «зворотнього», так би мовити, сенсу — із пропозицією вже самого флоту: «Необхідне негайне повернення до Севастополя частини делегації, яка перебуває у Петрограді на чолі з Баткиним, а також частини делегації, яка перебуває на фронті»²⁴.

Проте й восени довгоочікувані «блудні сини», кількість котрих значно перевищила три сотні, не збиралися назад на південь. 20 вересня (3 жовтня) виконком Севастопольської ради військових і робітничих депутатів присвятив цій колізії окрему ухвалу з вимогою «повідомити в усі полкові, суднові й заводські комітети про те, що делегацію Чорноморського флоту відкликано, делегати повинні повернутися до своїх частин, мандати у них мають бути відібрані комітетами та представлені до Виконавчого Комітету Севастопольської ради військових і робітничих депутатів, і повідомити телеграфно Центрофлотові та Раді військових і робітничих депутатів у Петрограді»²⁵.

13(26) вересня 1917 р. у Севастополі найвищим колегіальним органом постав аналог кронштадтського Центробалту (Центрального комітету Балтійського флоту) — місцевий Центрофлот (Центральний комітет Чорноморського флоту), який вирішив на знак подолання «корніловщини» демонстративно піднести на всіх кораблях 15(28) того місяця червоні прапори та гасло «Хай живе Російська демократична республіка». Так само визивно у кампанії осінніх місцевих виборів команда міноносця «Завидний» здійняла український прапор. Подібні настрої нуртували і в екіпажах лінійних кораблів «Воля», «Борец за свободу» та «Евстафий», яким від 1916 р. командував капітан 1-го рангу Михайло Остроградський (Остроградський-Апостол) — «свідомий українець», севастопольський командант із весни 1917 р., начальник 2-ї лінкорної бригади восени того року (майбутній контр-адмірал, уповноважений опікуватися флотом України навесні 1918 р., товариш міністра морських справ

за Директорії і Головний начальник Чорноморського флоту, представник уряду на Півдні країни, керівник військово-морської місії УНР у Румунії), а також на відправленому до Одеси крейсері «Пам'ять Меркурія», яким М. Остроградський порядкував протягом 1914–1916 рр.²⁶.

Тимчасовий уряд затвердив поправки Морського міністерства до програми чорноморського суднобудування, за якими миколаївці мали довершити флагманський крейсер «Адмірал Нахимов» (майбутня «Червона Україна»), куди всі 14 потужних казанів поставив Харківський паровозобудівний та механічний завод і з квітня 1917 р. командиром було призначено начальника другого дивізіону мінної бригади капітана 1-го рангу Віктора Борсука, а також вісім есмінців, з яких завершальними по черзі — «Цериго», «Занте», «Корфу», «Левкос» (навесні того року з Миколаєва прибув первісток цієї серії — «Фидониси», влітку — «Керчь», уже восени — «Хаджибей» та «Калиакрия»).

Затим «за обставинами воєнного часу» уривалося спорудження лінкора «Демократія», легких крейсерів «Адмірал Корнілов», «Адмірал Истомин», «Адмірал Лазарев», наступного квартету ескадрених міноносців «ушаковської» серії. Припинялося будівництво також десяти «ельпидифорів», наміченого під солярку пароплава. Навіть ставши до ладу, не встигли включитись у бойові акції субмарини «Буревестник», «Орлан», «Утка».

Вночі на 23 вересня (6 жовтня) 1917 р. вкотре похвалився багатющою здобиччю «Тюлень». Патрулюючи західне підбережжя поблизу гори Пап'я, між мисами Зейтин і Кури, він піддав гарматно-кулеметному обстрілу пароплав «Kozlu» з борошном, гасом, шкірою, захопив його та відконвоював до Севастополя (на підході до бази «приз» прийняли «Счастливый» і «Зоркий»). Не минуло й тижня, як 27–29 вересня (10–12 жовтня) зростом особистого рахунку відзначився німецький човен UB-42, вціливши в декілька суден і портові споруди Туапсе (проте підпав під артобстріл з цього міста й, вимушено пірнувши під воду, пішов на Самсун, а потім — до стамбульського Золотого Рогу).

12(25) жовтня найновіша субмарина «Гагара» атакувала пароплав «Vatan», під її вогнем він кинувся на берег поблизу Ігнеади.

В Інадській бухті 18 (31) жовтня відбувся заключний чорноморський бій 1917 р.: ескадрені міноносці «Пылкий» та «Быстрый», розпорочивши спрямований до Стамбула конвой, потопили міноносець «Hamid Abad» (де восьмеро загинуло; шестеро зазнало поранень, у тому числі двоє — тяжких) і транспорти «Mekke» й «Sultuce», змусили три турецькі тралери вискочити стривоженими з води. За цю перемогу командир «Пылкого», влітку переведений на Чорноморський флот із Балтійського капітан другого рангу граф Павло Келлер, був нагороджений орденом святого Георгія 4-го ступеня.

До когорти Георгіївських кавалерів першої світової у другій половині 1917 р. потрапили й мінери Іван Стеблин-Каменський та Микола Щука, авіатори Петро Боклевський, Володимир Енгельмеєр, Дмитро Мельниченко, Аркадій Францкевич. В цілому за три роки понад сто офіцерів Чорноморського флоту було удостоєно знаків цього ордену.

19 жовтня (1 листопада) «Midilli» вдруге за 1917 р. подався на північ од Босфору, а проти нього Немитць спорядив дюжину кораблів зі своїх найкращих сил — саме під лаштування комплексного морського нападу на Сіноп (лише через тиждень підготовки скасовано Ставкою). Між тим лінкор «Свободная Россия» із пацифізму свавільно зігнував диспозицію, що намічала «затиснути» легкий крейсер у «лещата». 23 жовтня (5 листопада) севастопольська ескадра, як би то не було, повернулася. Уже через добу неподалік Карабурну Румелійського від міни запропав пароплав «Mahi». Втім, 28–31 жовтня (10–13 листопада) «Midilli» великим турецьким прапором вітав південь Чорного моря.

6 (19) листопада на «своїх» мінах підірвалися два болгарські тралери, що супроводжували відряджений до Варни підводний човен UB-14. За три дні перед Новим Афоном і Гудаутою транспорт «Сиракузы» й трищогловий вітрильник вибухнули від пострілів UB-42. Ця субмарина восени неодноразово діставалася Кавказу, щоб інспірувати звідти антиросійське повстання, проте 16(29) листопада відправлену з неї поблизу Поті шлюпку спіткала невдача: запропали двоє диверсантів, які мали конспіративно висадитися, та двоє моряків. І зовсім без застосування зброї 24 листопада (7 груд-

ня) зазнало аварії німецьке судно «Sambul», яке в лютий шторм після дворічного ремонту попростувало до Зонгулдака²⁷.

Знаменні висновки української брошури, невдовзі по Великій війні присвяченій ролі Чорноморського флоту (переклад у радянському державному видавництві з російського рукопису): «...Передбачаючи можливість нападу та десанту російської фльоти в районі Босфор — Костянтинополь, Турція мусіла мати в цьому районі постійно 4 армійські корпуси. В той самий час наявність фльоти звільняла від захисту узбережжя Чорного моря 6 російських армійських корпусів, що їх можно було використати на суходільних головних театрах війни. Якщо взяти видатки на Чорноморську флоту, то вартість її утримання під час війни 1914–1917 р. була менша ніж утримання двох армійських корпусів, а число людей, що обслуговували її, майже вдвоє менше за чисельність одного армійського корпусу»²⁸.

12 (25) жовтня 1917 р. Центральний комітет Чорноморського флоту виклав тези–накази для II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів: «1) вся влада Радам, 2) негайне справедливе прагнення миру на суто демократичних засадах і 3) скликання Установчих зборів не пізніше 28 листопада». 16(29) жовтня з Києва до штабу Чорноморського флоту прибув комісаром Українського Військового генерального комітету капітан другого рангу Євграф Акимов (Акимів, Акімов).

25–26 жовтня (7–8 листопада) Тимчасовий уряд було повалено штурмом «низів», використаним більшовиками, котрі на щит піднесли припинення війни, «Декретом про мир» проklamуючи глобальну відмову від анексій та контрибуцій. Повстанство, значною мірою каталізоване балтійськими матросами, ввірвалося до столичного Адміралтейства, деструктувавши верхівку ВМС. Очолена Володимиром Леніним Рада народних комісарів (Раднарком) до першого свого складу включила комітет військових і морських справ: Володимира Антонова-Овсієнка, Павла Дибенка й Миколу Криленка²⁹.

Севастопольська рада військових і робітничих депутатів, яка, залучивши до свого виконавчого комітету Центрофлот і 26 жовтня (8 листопада) взявши «всю владу» на локальному рівні, зі сподіванням на остаточне рішення Установчих зборів легалізувала

процес українізації Чорноморського флоту «суто демократичним шляхом». Публічно застерігала від конфлікту між українцями та росіянами: «Ворожнеча між нами зростає і загрожує залити нас потоками братньої крові... Наша дружба є святою, вічно непорушною, ми брати за духом і кров'ю». О. Немитць циркулярно розіслав радіотелеграму про специфіку поточного моменту: «Всім. Через брак точних відомостей про те, що відбувається на фронті та в столиці, зобов'язую на майбутнє, аж до утворення Чорноморського революційного комітету, виконувати тільки розпорядження Чорноморського Центрофлоту, до котрого я приєднуюсь»³⁰.

Різно пролунали рішення завершеного 1 (14) листопада Всеукраїнського військового з'їзду. «Позаяк Чорноморський флот у своєму складі має 80 відсотків українців і знаходиться на територіальних водах України — зїзд постановив, щоб Генеральна Морська Рада приступила негайно до українізації Чорноморського флоту», — йшлося у київській ухвалі, яка передбачала перелік нагальних вимог. Першочергово малювалися такі: «1. Коли кінчиться осіння кампанія Балтійського флоту і розпочнеться зїмна кампанія, підчас якої оперативна діяльність флоту припиняється, було вжито заходів, щоб всі українці Балтійського флоту під час зїмньої кампанії негайно були переведені в Чорноморський флот; 2. Щоб Чорноморський флот поповнювався виключно українцями; 3. Доручить Морській Генеральній Раді, аби вона підготувала Чорноморський флот для перевезення українського війська з кавказького фронту на Україну»³¹.

По «загостренні й ускладненні українського питання в Чорноморському флоті» 29 жовтня (11 листопада) Олександр Немитць рекомендував морському відомству призначити вкраїнського комісара з «чітко окресленими повноваженнями». Тієї ж доби шість сотень матросів-севастопольців добровільно прибули до Мелітополя домогтись переобрання місцевої ради. І спонтанно повернулися по чотириденних поневіряннях. Статут Морської генеральної ради як представниці вкраїнських організацій моряків і портових робітників Чорного та Балтійського морів 2(15) листопада в Києві одноставно затвердила Центральна Рада (до неї самої ввійшли члени Моргенради під головуванням Володимира Лотоцького).

На початку листопада М. Духонін заходився тимчасово виконувати повноваження Верховного головнокомандувача, нехтуючи розпорядження Раднаркому. Між тим Д. Вердеревський (якого балтійці, в тому числі «Центробалт», воліли й надалі бачити на чолі відомства), «залишаючись вірним своєму обов'язкові й не вважаючи за можливе служити загарбникам влади — більшовикам», 4(17) листопада переклав функції морського міністра на контр-адмірала Олексія Капніста, а той і собі подав рапорт про невизнання юрисдикції петроградських узурпаторів. У Ставці до демісії вдався керівник морського управління штабу Главковерха контр-адмірал Олександр Бубнов, у Севастополі — начальник навчального загону контр-адмірал Сергій Євдокимов.

6 (19) листопада Загальночорноморський з'їзд, на якому зареєструвалося 88 учасників — 27 «усеросійських» лівих соціалістів-революціонерів, 22 більшовики, 17 українських есерів, 6 соціал-демократів («об'єднаних») і 16 безпартійних («Воля» та «Свободная Россия») обрали до нього по три представники, решта лінкорів — по два, інші кораблі й флотські частини — по одному), вирішальними 42-ма голосами проти 27-ми виділив Українській Центральній Раді до Києва понад шістсот озброєних матросів із 17-ма делегатами від флоту. 7 (20) листопада Центральна Рада проголосила автономну Українську Народну Республіку, «во ім'я рятуння всієї Росії» засвідчивши потяг до миру наміром «через центральне правительство при-мусити і спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори»³².

Чорноморський флот 8 (21) числа прийняв по радіо текст універсалу ЦР і вказівку генерального комісара (секретаря) військових справ Симона Петлюри вчинити церемоніал і салют на честь нової республіки, за добу делеговані українці флоту та севастопольської залоги схвалили резолюцію «за потреби спрямувати один або кілька кораблів до якогось порту для наведення ладу як на українській, так і не на українській території... сповіщати в тому разі Чорноморський український військовий комітет, без відома котрого жоден корабель такого призначення мати не повинен».

Лідером згаданого органу був член Центральної Ради молодий підпоручик Кость Величко, котрий від Української партії соціалістів-революціонерів балотувався до Всеросійських Установчих збо-

рів, у Чорноморському окрузі конкуруючи зі штурманом далекого плавання Михайлом Єрмолиним — од ЦК Чорноморського флоту й Севастопольського відділу Всеросійського Союзу моряків і річковиків, журналісткою Надією Островською — від Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), генеральним комісаром Тимчасового уряду Іллею Бунаковим-Фондаминським (Фундаминським, Фондамиським) — од есерів і Севастопольської Ради селянських і військових депутатів, головою Севастопольського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії (об'єднаної) Миколою Канторовичем (Канторовичем) — од меншовиків, Колчаком — од партії народної свободи та її симпатизуючих. Найбільше виборців тоді підтримало Бунакова, призначеного влітку з правами фронтового комісара, — понад 22 тисячі (42,3%). Величко зібрав майже 13 тисяч голосів (24,5%). Кандидатуру Островської втували менше 11 тис. (20,5%). Знаменно, що до кола членів Установчих зборів, обраних на Румунському фронті, потрапив С. Петлюра. Проте в радикалізованій атмосфері пізньої осені 1917 р. ставлення до недавніх кумирів у Севастополі помітно змінилось. І Бунакова-Фондаминського, члена ЦК есерівської партії, було усунуто від проводу. Наприкінці того ж року 23-літній К. Величко дістав призначення виконувати обов'язки комісара Центральної Ради при Головному штабі Кавказького фронту³³.

У Петрограді відповідно до наказу Раднаркому 7(20) листопада 1917 р. постала Верховна Морська колегія, іменем якої нарком із військово-морських справ Павло Дибенко і керуючий Морським міністерством капітан 1-го рангу Модест Іванов закликали «всіх громадян флоту докласти всіх зусиль для здобуття й зміцнення повної свободи і кінцевих цілей революції» та реорганізували залишки відомчого управління, запровадивши визначальним воєнно-політичний відділ. Комісаром Моргенштабу було затверджено мічмана Федора Ільїна (Раскольникова), якому потім 1-й Всеросійський з'їзд військового флоту надав чин лейтенанта (як і голові Військово-морського революційного комітету матросові Івану Вахрамееву).

9(22) листопада Микола Духонін у розмові прямим дротом з Володимиром Леніним, Йосифом Сталіним і Миколою Криленком відхилив їхню вимогу зініціювати переговори «про перемир'я між

усіма воюючими сторонами». Наркомівська санкція не забарилася: рішуча заява столичної «трійки» про звільнення впертого генерала з посади й пов'язане з цим рішення «Головнокомандувачем призначається прапорщик Криленко».

Симптоматично, що, наприклад, моряки «Фидониси» на зборах 11 (24) листопада визнали як повноваження радянського Веросійського Центрального Виконавчого Комітету, так і «проголошення Української республіки». Вони обіцяли «всіма силами підтримати трудовий народ, який живе на Україні», вітаючи «всі народності, що прагнуть свого національного відродження».

12 (25) листопада в Севастополі відбувся парад і молебень з нагоди народин УНР, судна величаво тримали вкраїнські корогви та вітання «Слава Українській Народній Республіці». Цього самого дня проти донського отамана генерала від кавалерії Олексія Краснова, колоритного антагоніста більшовицького перевороту, на виконання резолюції закритого засідання Загальночорноморського з'їзду «комісія п'яти» (уповноважених Драчука, Волика, Бугаєнка, Ракитського, Ларіонова) сформувала експедицію з ескадреними міноносцями «Гневный» і «Капитан Сакен», двома плоскодонними тралерами «Роза» й «Федор Феофани», транспортом, двома катерами та півтисячним десантом. Курсом Керч — Бердянськ — Маріуполь — Таганрог оте з'єднання наблизилося до мети у Таганрозькій затоці, однак один із тралерів загруз у річковому гирлі, й 24 листопада (7 грудня) матроси подалися до Ростова-на-Дону, звідки за тиждень відступили, зупинені козаками й офіцерськими зародками Добровольчої армії.

Підперти цих товаришів-невдах на фактично розпочатій громадянській війні з Севастополя 22–25 листопада (5–8 грудня) ешелонами вирушили дві з половиною тисячі добровольців, але петроградські вожді перекинули їх на Слобідську Україну протистояти пересуванню «корніловців» — за Харків і Белгород углиб Курської губернії. До Азовського моря пішли ескадрені міноносці «Дерзкий» та «Поспешный», авіатранспорт «Romania»³⁴.

16 (29) листопада замість О. Капніста виконувати обов'язки начальника Моргенштабу почав капітан першого рангу Євген Беренс. Морське ж управління Ставки було, на подання О. Бубнова, лікві-

доване. Чорноморський флот «з наявними в його складі військами, фортецями й позиціями» оперативно перейшов під оруду генерала від інфантерії Дмитра Щербачова — помічника головнокомандувача Румунського фронту, де «найяснішим» патроном номінально вважався румунський король Фердинанд. У штабі фронту з'явилося військово-морське управління на чолі з капітаном першого рангу Емануїлом Моласом³⁵.

17(30) листопада Д. Щербачов підтримав думку генералів О. Лукомського та М. Духоніна про гостру необхідність евакуації Ставки Верховного головнокомандувача з Могильова до Києва. Цього дня комісар Тимчасового уряду в Ставці В. Станкевич провів плідні телеграфні перемовини з Генеральним Секретаріатом Української Народної Республіки, пояснивши необхідність передислокації тим, що «Могильов перебуває надто близько до більшовицьких міст: Мінська, Орші, Смоленська». Київська влада погодилася прийняти Ставку в Україні, запропонувавши придатнішу «за технічними умовами» територію — Чернігівщину. Виконуючи доручення Духоніна, Станкевич пристав до підкоригованих умов, подякувавши «за дружню допомогу» та висловивши намір у разі остаточного рішення про переїзд звернутися до голови Генсекретаріату Володимира Винниченка. Втім розпочатий процес було зірвано, попри те, що 18 листопада (1 грудня) на Київ узяли курс військові місії союзників і сам В. Станкевич³⁶.

20 листопада (3 грудня) Ставку захопив загін озброєних матросів і червоногвардійців, двома ешелонами привезений до Могильова через Оршу Криленком, і зневаженого Духоніна під істеричні крики-наущання було по-звірячому вбито солдатським самосудом на вокзалі при посадці в потяг, яким жертву мали супроводити до Петрограда³⁷. Того ж дня за згодою фронтового військово-революційного комітету Щербачов уже як головнокомандувач величезного угруповання (до півтора мільйона багнетів) зважився укласти перемир'я «з супротивником», не визнаючи «ні нового уряду, ні верховного головнокомандувача» й консолідуючись з Українською Центральною Радою. Генеральний Секретаріат 22 листопада (5 грудня) спрямував на Південно-Західний та Румунський фронти «делегації для участі в заключенні і проведенні тимчасового замирення» (до-

ручення стосовно Чорного моря персонально адресувалися до Севастополя Є. Акимову), а наступного дня проголосив інкорпорацію обидвох отих фронтів у єдиний Український, що безпосередньо стосувалося Чорноморського флоту, чия номінальна «румунська» підпорядкованість оберталася під рукою Дмитра Щербачова на українську³⁸.

Санкціонувавши «перемир'я на Українським фронті іменем Української Народної Республіки», Центральна рада бажала «дальшу роботу по негайному переведенню миру вести в порозумінні з союзними державами». Перед поїздкою до Д. Щербачова контр-адмірал О. Немитць домовлявся з Генеральним Секретаріатом, — відрядив емісара до В. Винниченка, запросив представника УНР на зустріч до Одеси й собі навідав Київ. Звертав увагу на перспективу самоврядування приморських країн, передрікаючи налагодження стосунків між ними, пропонував улаштувати комерційний український флот і реформувати Чорноморський. Оскільки Винниченко, Петлюра та їхні колеги-генсеки перейнялися цими питаннями, вони 27 листопада (10 грудня) по докладному обговоренню зважили, що доцільно «українізувати Чорноморський флот і взяти його до своїх рук, утворивши окреме Морське секретарство та залагодивши справу з іншими автономними краями, що прилягають до Чорного моря»³⁹.

Подальші перспективи розвинув 1918 року голова Центральної Ради Михайло Грушевський. Сторінки його книжки «На порозі Нової України. Гадки і мрії» — досі актуальні: «Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію *світову*, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневоли, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудицтво, кооперацію народів Чорного моря.

Се співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе до-

повняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжжя, інші можуть дати вовну, бавовну (хлопок), вино, овочі. Одні багаті деревом і углем, інші його потребують. Одні містять в собі невичерпні поклади залізної руди, як Україна. Інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть сотворити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на сій базі велась власними заходами. Щоб продукти сих країв не вивозились з чорноморських портів всякими іншими сторонніми кораблями — французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через сі краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до Середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сирійського побережжя, Аравії й Єгипту, щоб сі шляхи були відновлені й налажені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через сі краї будуть іти великі транзитні дороги на Схід, то при них наші люди чи інші місцеві не були тільки носіями або мажчиками, а щоб сей транзит був у руках сих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, щоб наш нарід, чи турецький, чи якийсь інший займавсь на своїй землі тільки моральним досконаленням, укладанням гарних пісень чи компануванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізму»⁴⁰.

26 листопада (9 грудня) 1917 р. відряджена Дмитром Щербачовим (він дав згоду обійняти Український фронт) і очолена генерал-лейтенантом Генерального штабу Анатолієм Кельчевським делегація підписала з представниками австрійського ерцгерцога Йосипа та німецького фельдмаршала Августа Макензена угоду про «тимчасове замирення» на терені між Дністром і Дунаєм до розв'язання питання про війну чи мир Всеросійськими Установчими зборами. 4 (17) грудня відозва Генерального секретаріату до воїнів-українців, завізована Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою, гласила: «Щоб досягти гідного революційних військ перемир'я, а та-

кож щоб якнайшвидше встановити демократичний мир, потрібний порядок на фронті... Мир повинен бути встановлений негайно»⁴¹.

Сепаратні переговори, розпочаті 20 листопада (3 грудня) у Брест-Литовську офіційними делегаціями Росії та Четверного союзу, насамперед призвели до домовленості щодо тимчасової процедури про припинення бойових дій, а 2(15) грудня вдокументували крапку на всьому цьому деградованому театрі війни включно з Чорним морем, починаючи від 4 (17) грудня. Прелімінарний текст уміщував такі пункти: «1. Перемир'я поширюється на все Чорне море й на всі наявні в ньому морські та повітряні сили договірних сторін; 2. Атаки з моря й повітря на порти та узбережжя іншої договірної сторони забороняються в усіх морях; 3. Перельоти над портами й узбережжями іншої договірної сторони, а також крізь демаркаційні лінії заборонено на всіх морях; 4. Демаркаційні лінії на Чорному морі проходять: від маяка Олинька (Георгіївське гирло Дунаю) до рогу Єрос (Трапезунд); 5. Торгівля й торговельне мореплавство на Чорному морі вільні. Встановлення всіх положень з питань торгівлі, як і оповіщення торговельних суден про безпечні морські шляхи, покладається на чорноморську підкомісію в Одесі; 6. Договірні сторони зобов'язані під час перемир'я на Чорному морі не робити ніяких приготувань до морських наступальних операцій»⁴².

За цим порозумінням після 37-місячного смертного протиборства на солоній воді поплід Таврією, Бессарабією, Кавказом, Малою Азією й Балканами воюючі держави пригальмували вогняні сплески каламутних хвиль навісної війни. Інтернаціональна комісія спостерігачів мала назирати замирення символічно саме з одеського терену, куди жовтневої ночі 1914 р. знічев'я вторглися німецько-турецькі кораблі). Відтак до зими 1917/18 рр. чорноморські судна масово евакуйовували вже навіть фронтовиків-«кавказців» зі Східної Анатолії — насамперед до Батума, новоросійської Цемеської бухти та Криму⁴³.

¹ Михайлик М. Український національний рух в Криму...

² Черноморский флот России... — С. 143.

³ Бережной С.С. Указ. соч. — С. 58–59.

⁴ Докл. див.: Усенко П.Г. Военні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. — К., 2007.— С. 50–54.

⁵ Петров М.А. Морская оборона берегов... — С. 198–200; Комаров Н.Я. Военная авиация и средства ПВО России в годы первой мировой войны // Вопросы истории. — 1974. — № 8. — С. 207–208; Герасимов В.Л. Морская авиация России в годы Первой мировой войны: зарождение, строительство и применение // Последняя война Российской империи. — Москва, 2006. — С. 313–314.

⁶ Лорей Г. Указ. соч. — С. 398–401.

⁷ Жуков В.К. Указ. соч. — С. 66–68; Похилевич Д.Л. Указ. соч. — С. 30; Смирнов М.И. Указ. соч. — С. 91–92; Косенко О.Н., Козлов Д.Ю. Вице-адмирал А.В. Колчак: «Считаю, что моя дальнейшая деятельность в Черном море... не может быть полезна»... — С. 24–26.

⁸ Альгин В.В. Последнее боевое столкновение в Черном море // Бизертинский Морской сборник... — С. 90.

⁹ Влад. Выступление «Бреслау» // Современное слово. — 1917. — 15.06; Миллюков П.Н. История второй русской революции. — Киев, 1919. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 94–95; Платонов А.П. Февраль и Октябрь в Черноморском флоте. — Севастополь, 1932. — С. 45–46; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 528; Хесин С.С. Октябрьская революция и флот. — Москва, 1971. — С. 309; Черноморский... — С. 141; Лорей Г. Указ. соч. — С. 402–404; Козлов Д.Ю., Подсобляев Е.Ф., Грибовский В.Ю. «Должен признать... что к делу развития морской силы Колчак имел громадное влияние»: К вопросу об эффективности управления силами флота вице-адмиралом А.В. Колчаком // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 2. — С. 34; Гончаренко О.Г. Указ. соч. — С. 129–130. За відомостями Головного штабу, всього під час війни на флоті загинули 673 чорноморці, померли від ран 128, від хвороб 2, дістали поранення 446, потрапили до полону та зникли безвісти 127 (Царская Россия в мировой войне. — Ленинград, 1925. — Т. 1. — С. 36; Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил. — Москва, 2001. — С. 105). Про виявлення загиблого есмінца на морському дні: Остров Змеиный подарил раритет // Обзор. — 2007. — 2.08.

¹⁰ Альгин В.В. Указ. соч. — С. 90–92; Козлов Д.Ю. Примечания // Бизертинский... — С. 93–94; Лорей Г. Указ. соч. — С. 405–407.

¹¹ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 529.

¹² Русские официальные сообщения о войне // Морской сборник. — 1917. — № 5–6. — С. 113.

¹³ Русские официальные сообщения... // там же. — № 8. — С. 95, 109; Новая боевая единица нашего флота // Современное слово. — 1917. — 21.06; Официальные сообщения из Ставки // там же. — 25.06; На Черном море // там же. — 28.06; Румынский фронт // там же. — 5.07; На Черном море // там же. — 9.07; Официальные сообщения с фронта // там же. — 12.07; Вести с фронта // там же. — 13.07; За день // Армия и флот свободной России. — 1917. — 22.07/4.08; Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. — 1917. — № 8. — С. 157; Васильев Ф.И. Румынский фронт // Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. — Москва, 1922. — С. 122; Шведе Е. Операции на Черном море в мировую войну в освещении германской официальной истории // Морской сборник. — 1930. — № 20. — С. 77–78; Захер Я. Константинополь и проливы // Красный ар-

хив. — 1924. — № 6. — С. 54–55; *его же*. К истории русской политики по вопросу о проливах в период между русско-японской и триполитанской войнами // Из далекого и близкого прошлого. — Петроград; Москва, 1923. — С. 300–309; *Петров М.А.* Указ. соч. — С. 197.

¹⁴ *Шрамченко С.О.* На синьому Чорному морі в рр. 1917–19: Уривки зі споми-нів // Літопис Червоної Калини. — 1935. — Ч. 3. — С. 15;

¹⁵ *Крестьянников В.В.* Офицеры... — С. 178, 189–190, 197, 201, 208–209.

¹⁶ *Брусилов А.А.* Мои воспоминания. — Москва, 1963. — С. 280; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 529–532, 543–544, 549–550; *Ростунов И.И.* Русский фронт первой мировой войны. — Москва, 1976. — С. 354, 363; *его же*. Операции на Восточном фронте // История первой мировой войны: 1914–1918. — Т. 2. — С. 310, 314; *Кривицын Ф.С.* Военные действия на морских театрах // там же. — С. 390–391; *Пития Г.В.* Германский империализм в Закавказье в 1910–1918 гг. — Москва, 1978. — С. 67; *Хесин С.С.* Падение влияния непролетарских партий на флоте в 1917 году // Вопросы истории. — 1980. — № 9. — С. 37; *Цветков И.Ф.* Линкор «Октябрьская революция». — Ленинград, 1983. — С. 183–184; *Соколов Ю.В.* Алексей Алексеевич Брусилов // Вопросы истории. — 1988. — № 11. — С. 85; *Емец В.А.* Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой Мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия. — Москва, 1999. — С. 313–316; *Головин Н.Н.* Военные усилия России в мировой войне. — Москва, 2001. — С. 368–369; Первая мировая война на море... — С. 518.

¹⁷ *Лебедевко В.Г.* Вице-адмирал Александр Васильевич Немитц // Гражданская война в России: Черноморский флот. — Москва, 2002. — С. 271–275; *Немитц А.В.* Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям) // там же. — С. 320–321.

¹⁸ *Похилевич Д.Л.* Указ. соч. — С. 33–34)

¹⁹ Штаб... — С. 30; Журналы заседаний Временного правительства. — Москва, 2004. — Т. 3. — С. 118; *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 416–418, 424; *Мурхед А.* Указ. соч. — С. 12.

²⁰ *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 413–414.

²¹ *Боханов А.Н.* Александр Иванович Гучков // Россия на рубеже веков: Исторические портреты. — Москва, 1991. — С. 106; *Бубнов А.А.* В царской... — С. 248–249.

²² *Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А.* Указ. соч. — С. 103.

²³ *Лазаревский Б.А.* Начало конца // Бизергинский... — С. 111–117. Про цього мемуариста: *Шрамченко С.* Сотник военно-морського судового відомства Б.О. Лазаревський // Табор. — 1936. — Ч. 30. — С. 40–41; *Ротач П.П.* Літературна Полтавщина // Архіви України. — 1966. — № 4. — С. 106–107; *його ж.* Лазаревський Борис Олександрович // Українська літературна енциклопедія. — К., 1995. — Т. 3. — С. 125; *Чанцев А.В., Никольская Т.Л.* Лазаревский Борис Александрович // Русские писатели: 1800–1917. — Москва, 1994. — Т. 3. — С. 280–282; *Павловец М.Г.* Лазаревский // Литературная энциклопедия русского зарубежья (1918–1920). — Москва, 1997. — Т. 1: Писатели русского зарубежья. — С. 240–241; *Лобыцын В.В.* Бизергинский «Морской сборник» 1921–1923: Указатель статей. Биографии авторов. — Москва, 2000. — С. 32–33; [*Лобыцын В.В.*] Биографический словарь авторов // Бизергинский... — С. 537–538.

²⁴ Похилевич Д.Л. Указ. праця. — С. 29; Усенко П.Г. Лазаревський Борис Олександрович // Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К., 2009. — С. 23–25.

²⁵ Слонимский Л. Политическое обозрение // Вестник Европы. — 1917. — № 7–8. — С. 398; Владимирова В. Революция 1917 года (хроника событий). — Ленинград, 1924. — Т. 4. — С. 115–133, 377–380; Жуков В.К. Указ. соч. — С. 46–51; Похилевич Д.Л. Указ. праця. — С. 29, 42; Вольский С. Черноморские моряки в период подготовки к установлению Советской власти в Одессе (февраль–октябрь 1917 г.) // Сборник трудов кафедр общественных наук Одесского института инженеров морского флота. — Одесса, 1957. — Выпуск 14. — С. 37; Йоффе Г.З. Крах российской монархической контрреволюции. — Москва, 1977. — С. 77–88; *его же*. «Белое дело». Генерал Корнилов. — Москва, 1989. — С. 112–151; Боханов А.Н. Александр Иванович Гучков... — С. 96–97; История России в портретах. — Смоленск; Брянск, 1996. — Т. 2. — С. 85; Залесский К.А. Указ. соч. — С. 108–110, 437, 516, 581; Строгонов А.А. Указ. соч. — С. 141; Лазаревский Б.А. Начало конца // Бизертинский... — С. 111–117; Лорей Г. Указ. соч. — С. 413; Крестьянников В.В. Офицеры... — С. 187, 200.

²⁶ Про М. Остроградського: Шрамченко С. Командування Українською Державною фльотою в рр. 1918–1920 // Табор. — 1932. — № 18. — С. 115; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірالی. — Львів; Харків, 2007. — С. 150 (на жаль, ці автори не врахували такі етапні для нього кар'єрні кроки як командування суднами «Память Меркурия» та «Евстафий»).

²⁷ Терещенко С.К. «Гебен» і «Бреслау». В Черном море // Зарубежный морской сборник. — 1929. — № 7–8. — С. 57; Семин Г.И. Севастополь. — Москва, 1955. — С. 326; Гречанюк Н.М., Попов П.И. Моряки Черноморского флота в борьбе за власть Советов. — Симферополь, 1957. — С. 83–84; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. — С. 522–523; 528–538, 550, 555–556; Мельников Р.М. Крейсер «Очаков». — Ленинград, 1986. — С. 242; Цветков И.Ф. Указ. соч. — С. 184; *его же*. Гвардейский крейсер «Красный Кавказ». — Ленинград, 1990. — С. 115; Сорокин А.И., Краснов В.Н. Корабли проходят испытания. — Ленинград, 1985. — С. 100; Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці // Військо України. — 1993. — № 4. — С. 32–38; *його ж*. Українська військово-морська політика в Криму 1917–1918 рр. // Хроніка–2000. — К., 2000. — Вип. 34. — С. 255; Мироненко О. Українізація флоту в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 394; *його ж*. Чорноморський флот за доби останнього гетьманату // *там само*. — С. 431–432; Солдатенков І.В. Проблема Чорноморського флоту в контексті соборності України (березень 1917 — квітень 1918 рр.) // Проблеми соборності України в ХХ столітті. — К., 1994. — С. 70–74; Іванець [Іванець] А.В. Кримський вектор політики Української Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. — 1998. — № 3. — С. 148; Апальков Ю.В. Указ. соч. — С. 22; Шерешков О.С. Указ. соч. — С. 29–30; Леbedько В.Г. Указ. соч. — С. 276; Немитц А.В. Указ. соч. — С. 322; Козлов Д.Ю. Примечания // Бизертинский... — С. 93; Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В. Примечания // *там само*. — С. 291–292; Алтабаева Е.Б. Указ. соч. — С. 57–58; Лорей Г. Указ. соч. — С. 416–426; Директорія, Рада Народних Міністрів Україн-

ської Народної Республіки: 1918–1920. — К., 2006. — Т. 1. — С. 135, 626; *там само*. — Т. 2. — С. 613–614; *Гончаренко О.Г.* Указ. соч. — С. 130–131.

²⁸ *Тарпан Г.* Червона фльота на Чорнім морі. — Харків; К., 1930. — С. 38. Завершено цю книжку знаменними словами: «Червона фльота на Чорному морі так само потрібна, як потрібне Чорне море Україні та всьому Радянському Союзові. А утворити та підтримати флоту на Чорному морі в такому стані, щоб вона могла виконати завдання в справі оборони морських кордонів, можна тільки з'єднаними зусиллями цілого населення і насамперед, населення України, територія якої має свої власні морські кордони» (*там само*. — С. 58–59).

²⁹ От Военно-Революционного Комитета // Деревенская беднота. — 1917. — 26.10; Рабочим, солдатам и крестьянам! // Рабочий и солдат. — 1917. — 26.10; Декрет о мире, принятый единогласно на заседании Всероссийского Съезда Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов 26 октября 1917 г. // Известия Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов. — 1917. — 27.10; *Платонов А.П.* Указ. соч. — С. 72–73; *Жуков В.К.* Указ. соч. — С. 86–87; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. — Москва, 1957. — С. 17–24, 401–408; *Рид Д.* 10 дней, которые потрясли мир. — Москва, 1957. — С. 121; Борьба за советскую власть в Крыму. — Симферополь, 1957. — Т. 1. — С. 80–81; *Селяничев А.К.* Флот под красным флагом революции. — Москва, 1983. — С. 59–72; *Старцев В.И.* Штурм Зимнего. — Ленинград, 1987. — С. 104–129; *Рабинович А.* Большевики приходят к власти: Революция 1917 года в Петрограде. — Москва, 1989. — С. 296–326; *Садуль Ж.* Записки о большевистской революции: 1917–1918. — Москва, 1990. — С. 33–43; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. — С. 72–74, 90.

³⁰ *Жуков В.К.* Указ. соч. — С. 81–82; *Похилевич Д.Л.* Вказ. праця. — С. 44; *Королев В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. — Симферополь, 1993. — С. 33–34.

³¹ Український національно-визвольний рух... — С. 877.

³² *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. — С. 50–51; *Дыбенко П.Е.* Из недр царского флота к Великому Октябрю. — Москва, 1958. — С. 165; *Юрковский Н.К.* Большевики... — С. 231; *Базанов С.Н.* Последние дни генерал-лейтенанта Н.Н. Духонина в Ставке // Военно-исторический журнал. — 2001. — № 11. — С. 54; *Сергийчук В.І.* Український Крим. — К., 2001. — С. 74. Пор.: *Платонов А.П.* Октябрьские дни на Черном море (воспоминания участника) // Красный флот. — 1923. — № 10. — С. 5; *Савченко Г.П.* Українізація Чорноморського флоту і севастопольський Центрофлот // Українська державність: історія і сучасність. — К., 1993. — С. 199; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — К., 1996. — Т. 1. — С. 382, 398–400, 408, 566; *Литвин С.Х., Лубенець А.В.* Будівництво українського військово-морського флоту у добу Центральної Ради: здобутки та помилки // Воєнна історія. — 2002. — № 2. — С. 55; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. — С. 88; *Евдокимов С.В.* Воспоминания контр-адмирала // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 8. — С. 72; *Широкорад А.Б.* Черноморский флот... — С. 176–182. Про О. Бубнова: *Гончаренко О.Г.* Воспоминания о Царской Ставке: О втором российском издании мемуаров контр-адмирала А.Д. Бубнова «В царской ставке» // *Бубнов А.Д.* В царской... — С. 3–10; От издательства // *там же*. — С. 270; *Рутыч Н.Н.* Биографический спра-

вочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. — Москва, 2002. — С. 67–68; *Чертопруд С.В.* Указ. соч. — С. 59–60.

³³ *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. — С. 41–42; 49–50; *Спирин Л.М.* Указ. соч. — С. 325; *его же.* Классы и партии в гражданской войне в России. — Москва, 1968. — С. 424–425; *Иванец [Иванець] А.В.* Указ. праця. — С. 145; *Крестьянников В.В.* Демократизация Черноморского флота в 1917 году и события 23 февраля 1918 года в Севастополе // Крымский архив. — 2002. — № 8. — С. 247; *Строгонов А.А.* Указ. соч. — С. 38; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. — С. 27, 69–70, 75. Пор.: [*Крестьянников В.В.*] Комментарии к тексту // Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов. — Симферополь, 2007. — С. 543, 552, 561, 563. Біографічні відомості про І. Бунакова-Фондаминського (Фундаминського), якому судилась еміграція й загибель в'язнем нацистського концтабору 1942 р.: Моряки в боротьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917–1920 гг.). — Киев, 1963. — С. 579; *Строгонов А.А.* Указ. соч. — С. 34; *Янцен В.В.* Об иррациональном в истории: Биографические заметки к переписке С.Л. Франка и Д.И. Чижевского (1932–1937, 1947 гг.) // Русский Берлин: 1920–1945. — Москва, 2006. — С. 338, 348; *Крестьянников В.В.* Севастопольская городская организация партии социалистов-революционеров в 1917 г. // Севастополь: взгляд в прошлое. — Севастополь, 2006. — С. 174–175.

³⁴ Переговоры народных комиссаров с Духониним // Киевская мысль. — 1917. — 10.11; Приказы по флоту и Морскому ведомству // Морской сборник. — 1918. — № 1. — С. 3–14; *Федоряченко М.* Корниловские дни в Черноморском флоте // Красная летопись. — 1923. — № 6. — С. 159–161; *Платонов А.П.* Февраль и Октябрь... — С. 75–81, 121–124; *Жуков В.К.* Указ. соч. — С. 92–98; Борьба... — С. 104–105, 121–124; *Гречанюк Н.М., Попов П.И.* Указ. соч. — С. 93–99; *Мордвинов Р.Н.* Курсом «Авроры». — Москва, 1962. — С. 79–81; Моряки в борьбе за власть Советов на Украине... — С. 32–33, 577–584; *Кириенко Ю.К.* Красная флотилия. — Москва, 1965. — С. 15–30; *Макаров И.К., Парамонова Г.В.* Музей Краснознаменного Черноморского флота: Путеводитель. — Симферополь, 1973. — С. 60–61; *Селяничев А.К.* Указ. соч. — С. 76; Краснознаменный Черноморский флот. — Москва, 1987. — С. 95–96; *Козлов А.И.* Указ. соч. — С. 20; *Лобыцын В.В., Стрельбицкий К.Б.* Примечания // Бизергинский... — С. 219–220; *Смирнов А.А.* Вожди белого казачества. Атаман Каледин. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 186–191; *Кенез П.* Красная атака, белое сопротивление. 1917–1918. — Москва, 2007. — С. 64–68.

³⁵ Приказы по флоту...; *Рутыч Н.Н.* Указ. соч. — С. 368; *Козлов Д.Ю.* «Центр тяжести оперативной работы должен непременно лежать в Морском штабе Его Величества...» // Военно-исторический журнал. — 2005. — № 12. — С. 38; *Бубнов А.Д.* В царской... — С. 253. Біографії Д.Щербачова: *Волков С.В.* Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. — Санкт-Петербург; Москва, 2002. — С. 648; *Рутыч Н.Н.* Указ. соч. — С. 366–370; *Залесский К.А.* Указ. соч. — С. 791–762; *Шмаглит Р.Г.* Русская эмиграция за полтора столетия. — Москва, 2005. — С. 346; *его же.* Белое движение: 900 биографий крупнейших представителей русского военного зарубежья. — Москва, 2006. — С. 300–301. Див. також: *Валь фон Э.Г.* К истории Белого дви-

жения: Деятельность генерал-адъютанта Щербачова. — Таллин, 1935; *Цветков В.Ж.* Сотрудничество военных ведомств Великобритании с Белым движением в России в 1918–1920 годах // *Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов.* — Москва, 2006. — С. 211–215; *Литвин М. Р., Науменко К.Е.* Вказ. праця. — С. 216–217.

³⁶ *Базанов С.Н.* Последние дни генерал-лейтенанта Н.Н. Духонина в Ставке // *Военно-исторический журнал.* — 2001. — № 11. — С. 54–60.

³⁷ *Перед захватом ставки // Киевская мысль.* — 1917. — 21.11; *Захват ставки // там же; Подробности убийства Духонина // там же.* — 24.11.

³⁸ *Український фронт // Україна: видання Українського комітету Румунського фронту.* — 1917. — Метелик 12. — С. 1.

³⁹ *Українська Центральна... — С. 465–472, 479–480, 498, 500–502, 567, 573–575; Базанов С.Н.* Указ. соч. — С. 57–59; *Уорт Р.* Антанта и русская революция: 1917–1918. — Москва, 2006. — С. 199–200; *Бубнов А.Д.* Указ. соч. — С. 251–255. Пор.: *Виноградов В.Н.* Румыния в годы первой мировой войны. — Москва, 1969. — С. 240; *Истрати Е.Н.* Большевики Румынского фронта в борьбе против империалистической войны // *Революционное движение... — С. 118.*

⁴⁰ *Грушевський М.С.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 24–25; *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 151–152; *Його ж.* Твори у 50 томах. — Т. 4. — Кн. 1. — Львів, 2007. — С. 242–243.

⁴¹ *Українська Центральна... — Т. 2. — С. 472, 498, 501.*

⁴² *Лорей Г.* Указ. соч. — С. 427–428.

⁴³ *Перемирие // Южная мысль.* — 1917. — 6.12; *Гофман М.* Война упущенных возможностей. — Москва; Ленинград, 1925. — С. 161; *его же.* Записки и дневники: 1914–1918. — Ленинград. — С. 113–117; *Майоров С.М.* Борьба Советской России за выход из империалистической войны. — Москва, 1959. — С. 119; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. — С. 550, 557; Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. — январь 1918 г.). — Кишинев, 1967. — С. 242–243; *Биковський Л.* На Кавказько-Турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. — Вінніпег; Денвер, 1968. — С. 113–120; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. — Москва, 1968. — С. 75–80; *Ростунов И.И.* Русский фронт... — С. 378–379; *Ксенофонт И.Н.* Выход Советской России из империалистической войны. — Москва, 1989. — С. 9–11.

Науково-популярне видання

УСЕНКО Павло Георгійович

**З «НОВОРОСІЙСЬКОГО» ПЛАЦДАРМУ
(приукраїнська акваторія Великої війни:
Чорне море, 1914–1917)**

Комп'ютерна верстка

Світлана Блащук

Науково-допоміжне опрацювання

Надія Лісунова

Підписано до друку 26.06.2016. Формат 60x84/16

Ум.друк.арк. 11,0. Обл.-вид.арк. 11,0.

Наклад 300 прим. Зам. 11.2016 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ, вул. Грушевського, 4